ОЛЕКСАНДЕР ЛУГОВИЙ

БЕЗХАТНИЙ

(Діти Степу)

ПОВІСТЬ З ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ В КАНАДІ
у двох частинах

(Нагороджена на Літературному Конкурсі Українського Народного Союзу, Зл. Держ., у квітні 1945 року).

1946

ЦІНА 2 ДОЛЯРИ.

Друком: ALBERTA PRINTING CO.
10345 - 96th Street, Edmonton, Alberta, Canada.

BEZKHATNY

(Children of the Prairie)

THE NOVEL FROM UKRAINIAN LIFE IN CANADA
— in two parts —

By ALEXANDER LUHOVY,
(Alexander Wm. Ovrutsky-Shwabe).

Prize Winner in the Literary Contest of the Ukrainian National Association, U. S. A., April, 1945.

1946

Printed by Alberta Printing Co.
Edmonton, Alberta, Canada

Прольог.

Ревуть, гудуть північні вітри. Замогильними голосами завивають по коминах бідацьких хат і багацьких палат, борикаються, скриплять верхами старезних осин, гайками хвої й ялини, ламнуть і трощать обледеніле гілля, метуть і курять білими хмарами снігу. Стародавними відьмами з Лисої Гори пролітають тисячі миль, рвуть скрізь сніжний покров завмершої землі, де ще недавно так золотим морем хвилювалися неоглядні простори жовтозолотистої пшениці... І скрізь наводять жах і порожнечу смерти на все живуче під небом: зимового доглядача північних канадійських лісів — вовка-сірому, його близького родича, кайота, запізненого бурлаку-медведя, швидконогих серн, рогатих "мусів" і оленів й самого пана природи, власника канадійських степів — людину... Всіх заганяє у захістний куток. Тільки й там не дає спокою...

— Ву-у-ууу!... У-у-у!... Ш-ш-ш-ш... У-у-у... —гуде несамовитий пекельний концерт від Скалистих Гір далекої Альберти до лісів і озер Онтерія, від Ледового океану до сорок девятого рівнобіжника, кордону. Та й на кордоні не спинює його ніяка сила. Вільно й могутно, без віз і паспортів летять вітри на південь, скрізь розсівають страх і бажання заховатись, хочби в землю закопатись, щоб тих несамовитих згуків не чути...

— У-у-у... Гу-у-у!... — завиває вітер. Могутний і вільний викликає все живе на двобій, силою з ним помірятись. І ніщо на світі не може йому протистати... Гордий і сильний блискавично летить далі, жене білі сніжні обривки хмарок і, наче здивований притихає...

В жахливу какафонію півночи вривається тиха, ледви вловима музика. Хтось невидний грає. І спів струн то стихає до ніжних згуків співу матері над ліжком засипляючої дитини, то зривається могутними акордами, лунає віддаленими громами, то знов стихає до плачу сироти над матірною могилою. Змагається з ревом вітрів, то знесилений піддається...

Вітри устають. Наче тишком приглядаються, — де сховався той відважний влізливець, що своїми нужденними співами

посмів змагатися з ними, володарями півночи? Вглядаються і нічого не бачать крім занесеної снігом ліпянки-хатини під лісом. Нужденною мізерною купкою виглядає вона на тлі неоглядного сніжного степу. Тільки світло з невеликих віконець вказує, що власне там, у цій мізерній хатині причаїлося те щось живе і розумне, що не завагалося ставати на змаг з вітрами півночи. Поза хатиною ніяких слідів життя, — скрізь біліє сніжна рівнина...

Вітри розлючуються. Задули, заревли з новою силою. Намоглися зруйнувати хатину пристановище влізливця, поховати його під зламками, бодай зжахнути своїм ревом, заставити замовкнути... Задули, загули величними тонами перемоги... Заслухався музика... Забігали пальці по струнах і струни видали голоси вітрів, такіж величні і такіж переможні... Какафонія вітрів злилася з симфонією музики, витворилася страшна, велична й чарівна мельодія... Такої музики світ не почує і її не зрозуміє...

Вітри затихли. Відчули себе переможеними. Та в тім, десь здалеку, ледви чутно долетіло до хатини благання помочи у двох мовах:

— Гелп!... гелп!... Рятуйте!...

На крики насторожив вуха великий рудий пес. Зайшовся голосним гавкотом, кинувся до дверей. Його господар прислухався, чи не причулося йому? Крик повторився.

— Якась нещаслива душа швендається такої негоди. Рудьку! — заговорив господар, так, начеб пес розумів його. Був це років може двацять трьох молодик. На голові топирщилася давно нестрижена буйна темно-русява чуприна. Трохи ясніша щотина неголених вусів і борідки при світлі лямпи відблискувала темним мусянжем. Нахмарене обличча перекроєне глибокими поперечними морщинами поміж очима. Розмірний з ледви помітною горбинкою ніс, маленький рот з наче припухлими діточими губами. Чистотою й невинністю маленької дитини світилися блакитні очи, осяяні думкою, хоча й сумні. Малі, як на мужчину руки, з тонкими діточими пальцями. Уявляв собою, тип людини, яка перенесла немало нужди й невигід, своїх духових прикмет і діточої чистоти одначе не втратила. Убраний у звичайне робітниче шмаття: брезентовий кіптар, такіж шта-

ни й великі ґумові черевики. На його мову рудий пес оглянувся, завиляв хвостом і знову кинувся скребтися до дверей, поглядаючи запитуючо на господаря.

— Зажди, Рудьку, треба убратися, — гомонів хлопець далі. — Побачимо, що там за біда... Може заблудив хто, а може й напад який...

Пес скімлів нетерпляче. Господар натягнув на себе коротку курту з грубого сукна, на вуха натягнув міхову шапку з навушницями й пустився до дверей. Не поспів їх відчинити, а Рудько з голосним гавканням прошився вже у отвір і зник у сніжній млі. Його гавкіт долітав десь здалеку. Затулюючися від сніжної куряви молодик пустився за ним.

Вийшов на засніжену дорогу від хатини добрих дві сотки сяжнів. Вглядався у белесу темінь, тільки нічого не бачив. Затихло гавкання пса. Не знав, у яку сторону дороги він побіг. Голосно окликнув — пес озвався з дороги від лісу. Пустився в той бік.

В придорожному рівчаку на виході з лісу доглянув свого пса і ще якусь скулену постать, — людини чи звірини — здалеку не міг лізнати. Пес крутився довкола постаті зтиха погавкуючи то скімлячи. Переконався підійшовши, що це була людина. Сиділа безсило на снігу. Обіч лежала вже снігом напівзавіяна невелика валізка. Невеликі сніжні торбки надуло з боків сидячої, завіяно спущені в рівчак ноги. Півпритомна жінка чи дівчина заходилася ледви чутно спазматичним плачем.

Без слова господар хатини взяв замерзаючу на руки й поніс. Вона не боронилася, ні не обзивалася. Крізь зціплені уста видобувалися приглушені ридання. Риданням людини вторувала десь далеко затихаюча метелиця.

Стало моторошно. — Людина може вже напівзакостеніла, може й дійти за ніч, а він бере її на свою відповідальність... — на мент виникла думка. — Помре у нього в хатині, чого доброго, а тоді слідство, клопіт з поліцією, може й судова розправа. Бери і доказуй, як справа в дійсности відбулася, та чи й докажеш, коли свідків один Рудько! Але він, хоч розумний, та говорити не вміє... Ще чого доброго у вбивстві обвинуватять. Колиж ні, то у допущенні смерти людини, — казатимуть, чому не повідомив на час?... А кого повідомляти, раз на дворі

глуха ніч, заметіль, а найближча людина живе за девять миль? Буде, що буде. Не лишати ж її замерзати.. Може врятувати вдасться.. — підбадьорив сам себе на голос.

У хаті положив несамовиту пацієнтку на своє вузоньке ліжко. Приглядатися не мав часу. Вискочив з балією нагребти на всякий случай снігу, вніс ведро води. Роззув свою гостю, полапав ноги... Зимні, як лід, пальці побіліли, між ними іскрилися куснички леду. Оглянув руки — те саме. І руки й ноги потребували негайного розтирання снігом, а він мав лише дві руки. Хвора лежала заплющивши очи. Спала, чи доходила! Окликнув її — вона навіть не поругалася. Хвилю не знав, що діяти, зовсім розгубився. Швидко похопився. Налляв пів шклянки гарячої води з чайника, долляв горілкою й підніс їй до уст. Розщепив зуби і силоміць почав ляти напій. Вона поворушилася, замахала руками.

— Лишіть мене в спокою! — вимовила насилу по англійськи.

— Тихо! — гостро прикрикнув на неї господар тоюж мовою. — Сідай, та розтирай снігом руки, як що не хочеш стати калікою!

Гарячий плин зробив своє. Поміг сісти і кинувся розтирати їй ноги. Потер одну, другу, але вона й не думала розтирати рук. Встромив ноги в сніг, самий хопився рук. Хвора хиталася мовчки, болю видно ще не відчувала.

Трохи не година завзятого розтирання ніг і рук на марно не пішли. Пальці почервоніли, ставали гарячими. Пацієнтка відчувала вже біль. Кричала й плакала, прохала дати їй можливість вмерти спокійно. Господар хатини, на неї не дивлячися, резонно заспокоював, що до смерти він не допустить. Прохав перетерпіти трохи, а він не допустить і до каліцтва. Вона зовсім молода, тай життя, хоча й гірко часом приходиться, не таке вже погане. Понатиравши до червона снігом, натер руки й ноги ще й спиртом. Гостя перестала кричати. Півсвідомо шептала щось, у якій мові — не міг вловити. Розкутав її голову, завинену великою, европейського виробу хусткою. Густе, барви соломи волосся, обрямувало занадто худе, вимучене обличча, розсипалося по плечах. У півмряці виглядала і гарною і страшною. Такими малюють давніх молодих мучениць пере-

живших тюремні тортури й голод. Зняв далі старенький, вітром підбитий плащ. Не бачив ясно обличчя, бо заслонював собою скупе світло лямпи. Але й в пітьмі воно смутно йому когось нагадувало...

— А тепер ще треба натерти груди. Не важко застудитися й запалення легенів схопити, — казав, похмуро розщіплюючи на ній блюзку. Руки хворої стримали його. Вперше слабим голосом вимовила зовсім свідомо:

— Не треба... Я сама... Соромно...

— Не будьте дитиною, — лагідно озвався господар радий приверненню свідомости. — Та зрештою... В хаті тепло, роздягайтеся й натирайтеся самі. Можете розібратися зовсім і натерти все тіло. Я не буду на вас глядіти...

— Побачу... — тихо прошептала. Відвернувся; сів коло стола й заглибився в читання. Прочитав пів сторінки й нічого не розумів, — думка занадто занята несподіваною пригодою. Почув стримувані стогони, мусів оглянутися. Обнажена до пояса його гостя старалася натирати собі груди, та не могла.

— Не можу! Пальці дуже ломить... — вимовила винувато.

Огнем війнуло від обнажених дівочих грудей. Через мент схаменувся, опанував себе. Він мусить помогти, на принади не звертати уваги. Цеж людина тільки що відійшовша від смерти!...

Спокійно натер дівчині плечі, груди, обличчя. Тіло аж запашіло теплотою. І він і вона старалися одне на одного не дивитися, чулися ніяково. Скінчивши натирання, він сказав відвернувши очи в куток:

— Тепер роздягніть другу частину себе...

— Соромнож... — слабо заперечила вона.

— Соромно чи ні, а так буде краще. Що, вам не приходилося піддаватися лікарським оглядинам?

— Ні, ніколи.

— Стан вашого здоровля такого заходу вимагає. Положіться, я вас роздягну! — розпорядився гостріше.

Дівчина послухала. Натерши її всю спиртом, нагадав, що у нього нема підхожого шмаття її убрати. Пригадав залишену на дорозі валізку. Натягнув дівчині на ноги свої вовняні шкар-

петки, на плечі накинув плащ. Знову змішав гарячої води наполовину з горілкою й дав випити.

— Я не можу... Гірка, пече дуже! — відмовлялася вона попробувавши.

— Тим ліпше. Пийте! Затисніть ніс, коли не можете витримати запаху, і перехиліть душком. За ніч добре випрієте й очуняєте.

Вона випила, закашлялася. Накрив її накривалом, натягнув на себе плащ, насунув шапку.

— Кудиж ви йдете? Може повідомляти поліцію?

— Не бійтеся! Принесу вашу валізку. В мене нема підходячого для вас шмаття, а те, що на вас було — мокре. У вас у валізці певно є зміна?

— Тільки спідне... Я втікла від мачухи! Не могла своїх річей забрати...

Поки вернувся — дівчина вже дрімала. Виняв з валізки жіночі причандали, нагрів коло печи, сказав убратися.

— Голодні? — спитав, як дівчина вже скінчила вбирання.

— Ні! Їсти не хочеться. Страшенно хочеться мені спати — потиху відповіла.

— Добрий знак. Ліжко до вашої розпорядимости.

— А виж де спатимете?

— Не клопочіться. Я часто цілими ночами читаю. Схочу спати, так пересплю на канапці.

— Ви мене чомусь не розпитуєте, хто я, що я! Що мене вигнало у таку хуртовину.

— Розкажете самі, як поздоровієте. А хто ви, я знав це, ще як найшов вас напів завіяну на дорозі.

— Як? Ви мене знаєте?

— Не знаю вашого імени. Та пізнав, що ви людина, терпляча людина. Цього для мене покищо вистане. Лягайте й спіть спокійно! Говоритимемо взавтра.

Дівчина послушно лягла. Господар укутав її покривалами, мимохіть на неї поглядаючи. — І голос її — як вже стала говорити натурально, —пригадував йому когось близького, півзабутого. Хотів спитати, як її зовуть, — впевнитися — але дівчина швидко заснула.

— Ранок від вечора, кажуть, мудріший, — прошепотів

сам до себе. Сів коло лямпи над книжкою, одначе читання не йшло до голови...

Сходяче зимове сонце захопило його сплячим з головою уткненою в розкриту книжку. Коло печи посапував пес. Вкрита по шию дівчина спала. Сонце, пробивши заморозь на вікнах кидало проміні якраз на обличча сплячої. На обличчі тому виблискувало дві застиглі сльозинки. При світлі сонця приглянувся своїй гості уважніше. Очі заіскрилися втіхою, з грудей вихопився окрик. Пізнав її.

На його окрик зірвався на передні лапи сплячий Рудько. Зчудовано вставився на господаря очима, своїм собачим єством відчувши надзвичайність хвилі, тільки не розуміючи, чого від нього хочуть. Господар поважним, повчальним тоном звернувся до нього:

— Знаєш, приятелю! Що тобі на роду призначено, те з тобою й станеться. Твоя доля все знайде тебе, хоч би ти від неї і втікав! Памятай... Але де тобі зрозуміти людські почування? Тварина ти несвідома!

Пес водив за ним очима й привітно постукував по підлозі кудлатим хвостом...

Господар заходився готувати снідання, весело насвистуючи. А дівчина все ще спала...

ЧАСТИНА ПЕРША

"Таскенія", величезний пароплав перевозової компанії Кюнарда, видмухуючи клуби чорного диму, з ревом підходить до пристані в Галіфаксі. На покладах суятяться моряки. Зіскакують з пароплава й грубими шнурами привязують до стовпів на пристані підбиваного хвилями велита, спускають сходи, витаються з переходячими по пристані робітниками — знайомими. Поруччя пароплаву на всіх покладах обліплені сотками емігрантів. Здивовано й з розчаруванням ніби роздивляються вони довкола, вслухуються у гамір чималого міста. Це Канада!... Та таємнича вільна Канада, прегарна країна з необмеженими просторами й багацтвами. Кожна енергійна здорова людина стає у цій країні на шлях надзвичайних можливостей. Найбідніша, найслабша людина веде у ній всеж можливе, людське життя. Про цю країну, Канаду, писали емігрантам їх рідні й знайомі, як про край "медом і молоком пливучий". Різні компанії, всякі агенти обіцювали здоровим рукам такий заробіток, як ніде інде в світі. Кожного молодого й здорового заохочували спродати своє мізерне господарство у рідних краях та рушати сюди, в країну всемогутнього доляра...

І ось, кожний емігрант на порозі тої цвітучої, благословенної Канади. Кожний перейшов безліч митарств. Радіє, що врешті вже митарства скінчилися і він вільною людиною ступить на вільну канадійську землю. Та з радістю і трівога гніздиться десь в найглибшому кутику душі... А ну, ще завернуть? Адже урядові формальности ще не закінчені! До того і непевність клопоче. Що пічне він, емігрант, у чужій країні, без грошей, між чужими людьми, без знання мови і умовин праці?

На пароплаві страшенна різноманітність націй, облич, говорів і уборів. Ось, мягко, немов вдихаючи в себе повітря, щось розпитує у грубезного німця француз. Геркає і деркає йому у відповідь, запиту очевидно не розуміючи, німець. Мельодійно наспівує італієць. Кутякає мадяр. Флегматично жує тютюн скотляндець. Наче проковтуючи закінчення слів спере-

чається з сербом носатий болгарин. Повільно проходжується по покладі замислено лінивий грек. Лається підхмелений росіянин чи духобор. Бореться й пересварюється з костистим англійцем малий, вертлявий ірляндець. Довгою бородою й "пейсами" звертає на себе загальну увагу польський жид. Здається кожна і найменша країна Европи вислала сюди своїх представників.

Дещо відокремлено від усіх збилася купка поляків. Вони оживлено сперечаються, до кого належить Канада? До Британської Імперії, чи таки до польського моцарства? Бож, колиб Канада не була польською, то так багато поляків до Канади не впускалиб... Інші перечать, що Канада таки не польська, бо зветься Канадою, а не "Цанада", як вимовляласяб по польськи.

А в самому куті пароплава збилося кількадесять українців. Мовчки, похнюплено вдивлюються у непривітні, покриті ще снігом береги Нової Скошії. Серед них переважають селянські обличча й одяги. Убрані так, як звичайно вбиралися вдома на свята. Чоботи, штани "галіфе", вишита сорочка, кашкет чи капелюх... Часом з грубого домашнього сукна сіряк. Попадаються й "по панськи" убрані іміґранти, з дещо делікатнішими від селянських обличчами. Це мабуть ті, що вхопили трохи освіти.

Увесь той Вавилон швендається по нижчому покладі. На вищих також повно. Але там представники "чистої" публики, переважно модернізовані члени вибраного народу.

Залізні журавлі невпинно розгружують пароплав від европейського добра. Залізна похила вежа над будкою кружляє на всі сторони. Повертає над пароплав, ніби рука якогось казкового велитня, згинається й піднімає плятформи зо значними тягарами. Піднимає вверх понад труби пароплаву, знову повертається, описує в повітрі велику дугу і опускає тягар вже на пристані. Він миттю зникає десь у будинках складів, а вежа скрипить, заломлюється і знову приносить дерево, пакунки, часом живих тварин. І так без перестанку, цілими годинами.

Іміґранти починають нетерпеливитися. Кілька годин вичікування уже у мети подорожи — здаються вічністю. Заздро поглядають на портових робітників. Так дивиться вязень на переходячих на волі людей через тюремні ґрати, або покараний

забороною виходити з касарні вояк на своїх щасливіших товаришів.

Над вечір дозволено сходити на беріг. З мішками, вузлами, різнородними пакунками поодинці машерують іміґранти вузьким проходом до будинку Іміґраційного Уряду. Ідуть в перемішку, мужчини, жінки й діти, старі бабусі, хлопці й дівчата. Ідуть рівним рядком, а серце в кожного колотиться, мало з грудей не вискочить. І не дивно! За годину-дві кожний сподіється від'їхати в глиб Канади, або... бути призначеним на відослання до матірного краю. Не один і не одна щиро моляться в душі, щоб Бог щасливо переніс і через цю, останню перешкоду. Бо повернення, — для багатьох — рівнозначне матеріяльній руїні, зламанню життя, або й смерти...

Простора саля Іміґраційного Уряду заставлена довгими рядами лавок. Рослі, широкоплечі поліцаї розсаджують іміґрантів. Їх прохань сідати мало хто розуміє, хоча слова "сит довн" у вимові подібне і однозначне з такимиж словами у інших мовах, подібне і до українського "сідай". Та сливе кожний іміґрант розгублено оглядається, кожного треба взяти за рукав і посадити. Багато іміґрантів сторонить від поліцаїв, виймають і показують свої документи. Це останки ще европейського страху перед поліцією, звичка показувати свої документи кожному зустрічному поліцаєві.

Бо в Европі громадянин без паспорту не може перейти навіть до сусіднього села. Паспорт там головне, а людина це лише безплатний додаток до свого документу. Зустрінувши безпаспортного бідаку поліцай тягне його до комендантури поліції, за кількадесять-кільометрів. Починається довга тяганина й кари. Людина часом кілька тижнів стратить, поки дістанеться додому. У новостворених повоєнних державах людина не сміє вийти без паспорту за межі свого обійстя. Не диво, що іміґранти міряють такоюж міркою і канадійську поліцію: в перших часах не довіряють і бояться її.

Посередині великої салі відгороджений дротяними сітками вузький прохід, у заглибленнях стоять столи, снуються іміґраційні урядники. Кожного новоприбувшого питають, — де родився, кого покинув у рідному краю, яке майно і на кого, до кого їде в Канаду і кілька інших, принагідних питань. По черзі

викликують імігрантів, випитують, перевіряють документи, прибивають печатки. Вони їдуть далі, щасливі, що перебули нарешті всі тарапати, а від стола летить коротке:

— Некст!

Підходить наступний імігрант і знов починається та сама пісня з питаннями, документами й печатками. Чергові з завмираючим серцем ждуть, коли покличуть їх, наче ті грішники перед грізним, невмолимим суддею.

Урядування затягнулося до пізного вечора. Імігранти все прибували з інших пароплавів, інших европейських і американських пароплавних компаній. На лавці опинився крайним молодий, років двацятьох мужчина, трохи гордовитої постави і суворого обличча. Вбраний як і всі імігранти зо Східньої Европи, з різницею, що не мав чобіт, за те в сірякові. Почулося знов "некст!" і він, схопивши по пакунку в обі руки, попрямцював до стола. Спитавши про його національність, урядник заговорив по українськи. З вимови, однак, пізнати було, що він не українець. Довго не розпитував, бо й про що можна було розпитувати людину, яка полишила рідний край і їде в чужину, за світи, для поліпшення життя? Прибивши печатку на паспорті, урядник з усміхом побажав розживатися у новому краю і імігрант огородженим проходом пішов до стації Канадійських Національних Залізниць. Поки дійшов — ще два рази його задержали, переглядали річи. Нічого недозволеного імігрант не мав, тай переглядали так, аби закон виконати.

У стаційному будинку обступили його законниці і жінки з Армії Спасіння. Наперебій підсовували Святе Письмо, Новий Завіт, або християнський співаник. Вдавати нерозуміючого — імігрант посоромився. Щоб мати святий спокій, купив Новий Завіт в англійській мові. Імігрантів надходило все більше і до кожного жінки зверталися з тимиж пропозиціями. Ті знов стискали плечима й відходили. Та жінки не думали програти.

— Чого вони від нас хочуть? — допитувалися імігранти.

— Не бачите, чого? Книжок хочуть вам продати.

— Так миж по тутешньому читати не вміємо. Що нам з тих книжок за користь? Причепилися, наче перекупки. Скажіть їм щобудь! — прохали.

— Скажіть самі, або купіть по книжці, то відчепляться, — радив проханий.

— Кобиж то ті гроші! — відозвався високий худорлявий бойко. — У мене всього два доляри зосталося. А тих двацять пять, що у Варшаві взяли, десь у якомусь Винипеґу назад достану.

— В мене тільки чотири доляри—говорить другий подоляк.

— А у мене півдоляра тільки, — скаржиться волиняк, малий, років під трицять чоловічина.

— Хтож вам винен, люди, що ви в карти граєте? Як же ви до Винипеґу тепер дістанетеся? Цеж чотири доби подорожи залізницею, може й більше...

— Невжеж? — ахкають з дива іміґранти. — То Канада аж така велика?...

— Вжеж не така як Польща чи Румунія, що за тиждень пішо можна з кінця в кінець пройти — докидує ще один.

— Велика, люди! — пояснює молодик. — Від Винипеґу до Венкуверу на Тихо-океанському побережжі, ще десь такий самий шмат дороги. Мусите запастися харчами бодай на чотири дні. Хочете, то ходімо купувати, — може незадовго прийдеться всідати до вагонів.

Іміґранти подалися за молодиком вслід. Накупували хліба, ковбас, сардинок, молока й яблок. Розмовляв за всіх він. Розмову почули жінки і знов обступили іміґрантів:

— Ви читаєте по анґлійськи? — перепитували державною мовою і підсовували кожня свої книжки. — Це свята Біблія. Можете її читати?

— Певно, я можу — по анґлійськи відповів несподівано заскочений молодик. — Тільки я маю вже одну Біблію в анґлійській мові...

Жінки не дали йому часу навіть скінчити, раді, що хоч одна людина їх розуміє. Щоб їх якось спекатися, молодик взявся пояснювати про своїх товаришів:

— Я один тільки між цілим тим гуртом говорю по анґлійськи. Мої товариші жалують, але вони не мають ніякої можливости купувати книжки наразі. Більшість з них є бідаками.

— Звідки ви приїхали? — жінки почали допитуватися.

— З України — коротко відповідав той.

— Що вони шварґочуть? — у свою чергу питалися іміґранти. — А то тут жіноцтво! Як побачить який гріш, так з рук готові вирвати...

— Певно практичніше, чим в наших краях. Тут все на "бизнесі" побудовано. Скрізь торгують і мужчини і жінки.

Кількох іміґрантів купило Євангелія. Жінки залишили українців у спокою, заатакували натомісць гурт поляків. На мігах і пальцях пояснювали, чого хочуть, скільки та чи інша книжка коштує. До розмови українця з жінками прислухувався якийсь добре убраний панок. Коли ті відійшли, підійшов він:

— З яких країв приїхали? — запитав невиразно. — З Німеччини, Швайцарії?

— Но, сер, — охочо відізвався молодик. — З України.

— Україна? — здивувався панок. — Вперше чую про такий край. Ви українець?

— Так, добродію. Всі ці люди, — показав на гурт коло себе, — це українці.

— Але в якій частині світу ця ваша Україна? В Азії, в Африці?

Мусів молодик пояснити ґеографічне положення України. Вислухавши, панок весело закивав головою:

— О,... Єс, єс, єс! Знаю тепер... Це Малоросія! Знаю, знаю...

Довелося і це анґлійцеві пояснювати:

— Ні, Україна, не Малоросія, — заперечив. — Ми зовемо свій край Україною вже віки. Тільки москвини, чи там росіяни, та поляки, змінили наше імя в Малоросію і Малопольську. Сталося так тому, що ми програли війну за свою національну незалежність.

Вивязалася довга розмова. Підійшло ще кількох канадійців, задавали питання й від себе. Співрозмовники добре себе розуміли. Але анґльомовні канадійці не розуміли, чому люди їдуть з російськими, польськими, румунськими, чеськими і міжнародними паспортами, а всі вважають себе українцями. Довелося молодикови пояснювати про поділ України між тих чотирьох держав, про неоднакове розуміння вислову національність у Европі і у анґльомовному світі. Зійшла розмова на Версайську угоду. На закінчення, панок сказав:

— Я добре вас зрозумів. Ваш народ програв війну тому,

що ваші державні мужі покладали на світ завеликі надії. Не розуміли простої річи, що пануючий нарід не дасть нізащо волі народові підвладному з одного почуття справедливости, без зажертої боротьби.

— Зрозуміли, та запізно — зітхнув іміґрант. — Через те несвоєчасне зрозуміння караємося ми. Мусимо розїздитися світами у пошуках волі і долі...

— Ще своє відобєте! — панок потішив. — Раз такі, як ви молодики, так розбираються у міжнародних справах, то ваша Україна не пропаде, повірте мені. Ви й тут багато для свого народу доброго вдієте, бачу по вас...

— Що вони з тобою говорили? — допитувалися іміґранти по відході англійців.

— До роботи наймали!

— До роботи? — заметушилися всі. — Скільки робітників він потребує? Чи по багато платить? — засипали питаннями. — Це видко багатий панисько, бачили, який вбраний?

— Не будьте дітьми, — молодик говорив сміючися, — я пожартував. Це ніякий пан у нашому розумінні, а певно робітник з міста. У вільний час всі тут вбираються по панськи, чуються панами, вільними людьми. Нас тут до роботи ніхто не візьме. Кожному призначено, де має їхати...

— Добре тобі! — говорили заздрісно іміґранти. — Знаєш по їхньому говорити, скрізь даш собі раду. А ми — ні бе, ні ме...

— Не так то знаю говорити й я, от, пяте через десяте. Ви їдете до своєї рідні, чи односельчан. Пропасти не пропадете, але певно, з початків тяжко буде привикати. Мені буде тяжке життя. Ні рідні, ні знайомих не маю! Та, — додав бадьоро — даватиму сам собі раду...

На пероні загуркотіло. У вікнах замигали освітлені ваґони. Провожатий транспорту на кількох калічених мовах викрикнув займати ваґони. Іміґранти, штовхаючися й пересварюючись, пошилися на перон. Кожня народність старалася заняти окремий куток. Закинені у далеку чужину всі почувалися рідними й близькими одне одному хоч пару тижнів тому й не знали може про взаїмне існування.

Українці заняли одну частину ваґону; другу заняли душ з

десяток обох полів з Радянщини, далі у куті кількох жінок з Литви, Латвії й Естонії. Надійшов парогяг і покотилися вагони через ліса й гори у далеку Західню Канаду.

Діялося це ранньої весни першого року застрашаючого поширення безробіття на американському континенті...

II.

Поізд на малих стаціях не ставав. Імігранти куняли, поспиравшися на спинки сіджень. Дехто зладив з крісел імпровізоване ліжко й вигідно на ньому розлігся. Жінки й дівчата збилися в купу, й правили свої жіночі справи. Перебалакували впівголосу мужчини... Імігрант, писарчук з вигляду, ледви встигши вилізти з пароплаву, вже клопотався женячкою з канадійською дівчиною:

— Я, — говорив чванькувато, — думаю таки зараз оженитися!... Найду таку, щоб була красуня, порядна, ну, тай грошей щоб хоч тисяч-десяток мала!

— Ого! — Небагато хочеш! — насміхалися сусіди.

— А щож ви думали? — надто поважно розводився писарчук. — Я "школи" скінчив! Та й на вигляд, бачите, не перший ліпший з краю... До мене дівчата все липли.

Направду, то писарчук виглядав нужденно. Малий на зріст, довгоносий, з занадто малими очицями і завеликим ротом, довготелесний, чим нагадував ящура. Відтопирені великі вуха рухалися, коли їв. Довгі не в міру руки з короткими грубими пальцями. Але думок про свою персону був аж надто високих, всю подорож примилювався до жіноцтва. Імігранти явно з нього насміхалися. Насмішок він либонь не розумів. На його поважні міркування нагоджувалися такіж самі поважні дівчата. Тільки писарчук ані вухом не вів. Вклепався був в одну естонку і дістав гарбуза, мовляв "не для пса ковбаса".

Імігранти говорили, пересварювалися. Тільки один наш молодик сидів від усіх окремо. Мовчазний і непривітний вдивлювався крізь вікно у нічну пітьму. Чи бачив що там? Він вглу-

бився сам у себе, у своє попередне життя. Девятьлітньою дитиною, він одного страшного дня зістався сиротою. Зовсім ще молодих батьків знищили вороги. Розграбили майно, спалили обійстя. Батька — у війні за волю України, — добито ворогами пораненого; матір — за те, що була жінкою свого чоловіка. Це сталося тоді, коли Україна на всі сторони відбивалася від захланних ворогів-сусідів. Проголосила свою суверенність і тим самим викликала їх кровю й залізом залити край, жорстоко й свавільно розправлятися з тими, що чужій зверхности посміли опертися.

Залишився самий, без жадних засобів до життя. Серед чужих людей давав сам собі раду. Гірко приходилося. Та хлопець підріс, самотужки дечому підовчився. Надумав виїхати в Новий Світ, за океан, бо бачив, що йому, — синові ворогом замордованих, — не буде життя. Найшлися щирі люди допомогли йому матеріяльно. Тепер він переміг всі перешкоди й добився сюди. На щастя, чи нещастя? Чорною заслоною закрита від людини її будучність!

У Данціґу познайомився з молоденькою дівчиною; вона їхала до батька в Квебек. Симпатизували одне одному, всю подорож держалися разом. Одної ночи, пятої доби плавби по океані, піднявся гураґан, заходила небезпека — вони прирекли собі не розлучатися, що з ними не сталосяб. Обом сумно й водночас смішно ставало, як плакало й вимолювалося клячучи кількох жінок і чоловіків, що всю подорож займалися пиятикою й розпустою. А з ними їхали їхні діти, та й самі вони їхали до своїх чоловіків. Та... "Як трівога, то до Бога", — така вже людська натура. На щастя гураґан не нашкодив багато: тільки залога мусіла вистояти на своїх постах всю ніч.

— А тепер, що вдіє він тут, нічого не вміючи? Ручної праці по людях навчився, та бо тут треба вміти керувати машинами, косарками, жниварками, тракторним плугом... І в важкій задумі хилиться голова на груди, сумні думки заполонюють мозок. Мигтять проблиски надії, віри в себе, але швидко зникають, як швидко повстали в голові.

Наче задрімав. Похопився від делікатного дотику чиєїсь руки до чола. Коло нього стояла дівчина, його знайома.

— Про що так важко задумався, Остапе? — сідаючи коло нього спитала потиху..

— А, це ти, Надя! — стрепенувся. — Є про що думати! Іду не знаю до кого, й не знаю за чим.

— Навіщож допускати в голову такі чорні думки. Приїдеш на місце, обдивишся, все добре буде! — потішувала ласкаво, наче сестра, пригладжуючи його розбурхану чуприну. По короткій мовчанці додала втішно:

— Не знаю, я здається на добру думку натрапила. Знаєш? Зіставайся разом зо мною!

— Тай що буде? З якої рації я маю ставати у твого батька нахлібником? А по друге, — я маю призначення десь не то в Саскачеван, не то в Альберту. Це десь на другому кінці Канади.

— Чогож так далеко забиватися? Поживеш пару днів, а там роботу у місті скорше знайдеш. Зоставайся! — прохала, ласкаво заглянувши йому у вічі.

— Подумаю, може і справді добре буде! — сказав він нерішучо.

—Я знала, що ти не відмовиш мені, — втішилася дівчина. І замовкла, раптово притулившися до нього. — Не знаю, — по хвилі заговорила — чому то так? Щеж трьох неділь нема, як я тебе вперше побачила, а обходжуся наче з братом, чи найщирішим приятелем. Мені здається, що я вже багато літ знаю тебе. Ще від коли себе памятаю. Знаєш, — я росла між чужими людьми, не знала ласки батька-матері... Багато думала, мріяла...

— Не знаю, чим це все пояснити. Відчуваю і я те саме супроти тебе. Може тому, що й я зостався малим сиротою.

І знов замовкли, задумалися. Згодом Остап ніяково заговорив:

— Чи ти не розсердишся, як я задам тобі не зовсім делікатне питання?

— Питай! Відповім щиро! — по діточому, трохи також змішано сказала дівчина.

— Скільки тобі літ?

— Уже сімнацятий кінчиться. А чому ти питаєш?

— Ов! Небагато! — Остап мимохіть усміхнувся. — Ти

саме тепер переживаєш час розвою дівчини-дитини у дівчину-жінку...

Надія ще більше змішалася. Остап розпитував далі:

— Чи ти вже розумієш, що таке симпатія до хлопця, у що вона обертається?

Дівчина стиснула плечима:

— Мені здається, що так... Я багато читала, думала, приглядалася до інших. А може й милюся.

— Бачиш, — заговорив він повагом. — Молодим, таким зеленим, як ми, часто здається, що вони всіх люблять. Хлопці дівчат, а дівчата хлопців! От, наприклад, чи не здається тобі, що ти тепер когось любиш?

— Я... Я не знаю! — дівчина прошептала спаленівши. — Не знаю, що то таке зо мною? Може це й любов! Моя перша любов!

— Перша й остання, дитино. Правдиво любиться тільки раз у житті, власне, коли любиться у перше. І перша любов не забувається до смерти, хочаб доля розлучила залюблених...

— Ти так говориш, начеб сам набув он-які досвіди!

— Досвіду не маю. Не мав часу ні нагоди залюблюватися. Ріс і дбав за себе самий. Було щось подібне на любов, коли я мав сім чи вісім літ.

— Ото! Ти таким малим вже залюблювався? — зовсім осміліла Надія.

— Егеж! І та моя улюблена була замужною жінкою — розсміявся Остап. — До того років на двацять від мене старшою!

— І чим же закінчилося?

— Нічим! То була рідна сестра моеї матері. Я тоді чомусь думав, що жінки ніколи не їдять. Бачив, як їсть моя мама, — ну, але, то була моя мама. Як побачив, що тітка моя також їсть, так всю любов наче рукою зняло...

— Химерний був з тебе хлопець! — розсміялася дівчина.

— Не те, щоб химерний... Якийсь такий... Ну, те, що кажуть люди, не від світу цього, чи як тобі пояснити. Пізніше настали революції, війни, я втратив батьків, жив у голоді, у поневірці. Так і досі без любови обходився. Не знаю, як то у нас тепер буде?

— Овва! — сміло озвалася вона. — А ти звідки знаєш, що я власне до тебе відчуваю прихильність? Я тобі того не говорила!

— Не говорила, так поступовання твоє говорить. Колиб до кого іншого, так трималасяб його товариства, не мене грішного. Знов же, перед першим-ліпшим ніяка найбільша щира й чистодуша дівчина не буде звіряти своїх таємниць.

— Е! Як тебе любити? Може знов вийде так, як з твоєю тіткою?

— Ні, справді! Ти мені дуже навіть подобаєшся! Ну, а мені вже не сім літ, а двацятка! Знаю, що говорю! Е, що там! — Остап відрухово обняв Надію. — Любов у теорії не тривка! — І міцно притулив дівчину до себе. Вона ще більш змішалася.

— Невже ти справді мене любиш? — питала соромливо.

— Здається, наче свою душу! — відповідав хлопець захоплено.

— Ох, Остапе! Ти будеш для мене всім! Любим братчиком і судженим коханим — зашептала дівчина. З діточою смілістю обхопила його за шию. Огнем обляло тепло її тіла. Не усвідомлюючи, що робить, обняв дівчину. Все міцніше тулив до себе й шептав:

— Люблю... Люблю, зірко моя. Дівчатко моє...

Несвідомо для обох їх голови все зближувалися. Інстинктовно уста віднайшли уста і злилися. Надія похопилася перша:

— Ох, щож ми робимо. Може люди бачать — зашептала.

— Люди сплять, любчику. Не бійся — шопотом заспокоював він, не відпускаючи її від себе. І знов пристрасно став цілувати.

Податливість дівчини, її довіря до нього збудили почуття ніжности й пошани до неї. Схаменувся. Посадив коло себе, своїм плечем міцно її пригорнувши...

— Майбутність буде наша, зірко! — шептав їй у вухо.

— Наша, любий! Мій суджений — відгомоном його слів летіло від неї.

Стриманість Остапа дівчині подобалася. Подобалася може тому, що обоє вони були чистими й невинними, наче малі діти. Хоча й пішли за зовом першої пристрасти, то легко стрималися перед невідомими ще їм почуваннями взаємного фізично-

го володіння одного другим. Надія знала від старших дівчат, як обходяться з ними їх коханки. Використає дівочий недосвід і лишає. Сам добивається взаємности від другої, пятої й десятої. Що цим плюгавиться подружне майбутне співжиття — коханків не обходить. Модерні медики пишуть, що полова повздержливість шкодить, пропагують якісь подружа "на пробу". І замісць боротися з розгнузданістю молоді самі, з матеріяльних мотивів, пособляють поширенню розгнузданости... і з нею звязаних поганих хворіб. Опісля з важними мінами знавців беруться ті хвороби лікувати, ну й добре на тому заробляють. Але світові авторитети медичних наук писали й пишуть навпаки: повздержливість нікому ще не пошкодила, бо мати-природа розумно все побудувала і надмір енергії у обох полів без болю ліквідує. За те на кожному кроці попадаються молодики бліді, виснажені, пережиті, полисівши, з темними, наче попідбиваними підковами під очима. Це природа клеймить тавром розпустних. А прийде час, такі молоді подружаться, — звичайно не з своїми коханими чи коханками, — і занапащують себе й другу людину, плюгавлять подружні відносини. Пів біди ще, коли обоє поберуться рівні — з чиїмись попередніми припадковими чоловіками чи жінками, — тоді не мають бодай права ні відваги закидувати одне одному попереднє розпустне життя. Але подружні недомагання обоє лікують на стороні, добре, коли бодай з одною чи з одним.

І Остап і Надія росли сиротами. Може тому зберігли чистоту. Він дуже високо ставив подружні взаємини. Постановив не вязатися з такими, що не моглиб стати його дружиною але й не хотів мати чиюсь припадкову жінку за свою. Відчував, що такої не зможе шанувати, ні їй довіряти. Не цінив людей за матеріяльні здобутки, ні за зовнішність. Дуже мале значіння придавав грошам. У людей гроші ставали все паном над ними, у нього слугою. Правда, слугою фальшивим, неслухняним, та всеж тільки слугою.

Надія росла самітно. Батько в далекому Новому Світі, мати померла внаслідок воєнної хуртовини. Малою, — пасучи людські корови, — самотужки навчилася читати. Нею, всіми поштуркуваною, зацікавився старий бездітний учитель в селі. Помагав їй книжками, картав не раз її хлібодавців, що нама-

гався попалити книжки, а її гнали до непосильної для дитини праці. Потому перебрав до себе на виховання. Учитель загинув у опікунчій тюрмі, та дівчині вже йшов шістьнадцятий рік; могла сама собі давати раду. Освітою могла рівнятися з ученицями середних шкіл, хоч освіта її не була систематичною. Галузі, що її цікавили — знала добре, знала історію, літературу, географію, фізику. Але не знала таблички множення. Розумна від природи дівчина високо ставила обовязки подружного життя, й гідність дівчини, майбутньої жінки-матері. Не знати, як би склалося її життя під опікунчою владою, — на щастя поміг батько, виславши з Канади їй на подорож. Зустрінувши Остапа, розпізнавши його характер, — не зчулася, коли його полюбила. Все прийшло так несподівано! Не тямила вона, коли обняла його, почала цілувати. Готова була віддатись йому, виконати всі його бажання. Та він чесний і шляхотний. Не схотів використовувати її. Значить справді любить її й шанує... Зіркою її назвав... І вона заслужить те імя... — думалося дівчині.

Сиділи тісно притулившися одне до одного, сперши голову об голову. Він, суворий, гордий, доходив до вершка розцвіту мужеських сил, а вона ніжна і гарна, з незовсім ще розвиненими формами жіночої краси, наче пупянка рослини напередодні розвинення в чарівну запашну квітку. Забули увесь світ поза собою самими і своїми мріями...

III.

В вагоні емігранти хропіли й свистали на всі носові заставки. Остап очунявся.

— Гм... Зовсім не романтично, Зірко! — звернувся до дівчини.

— Що таке? — спитала та немов пробуджуючися.

— Не чуєш, яка храповіцька оркестра? А ми під ту музику про любов мріємо! — засміявся. — Для любовних мрій потрібно ясного місяця, гейби коло млинове, як то у пісні, співу соловейка, лісу, або хоч конопель... Якось не по людському у нас...

— Ой, ти, безсоромний! — Надія затулила рукою йому уста. — Не можна так говорити!...

— Чогож ми малиб одне одного соромитися? Нас ніхто не чує! Як би люди так соромились, то й не булоб їх на світі! — резонував. І далі: — Колиж ми поберемося, Зірко!

— Коли хочеш. Я думаю, попрацюємо обоє через літо, заощадимо трохи гроша, а в осені поберемося.

— Гм, — скривився він. — Довго ждати!

— Чогож довго? Кілька місяців тільки!

— Того, що я тебе люблю. Зїв би здається всю з любови!

— Ой, аж страшно! Зажди, любчику, — дівчина погрозила пальцем. — Тепер кажеш, зїв би всю. А колись, як поберемося, за один мій волос у страві будеш кривитися!

— Розживемося трохи, а тоді...

— А тоді що? — перебила.

— Заведемо гарну обстанову в нашій хаті. Тебе вберу, наче княжну, посаджу в крісло, положу голову на твої коліна й тобі у вічі буду дивитися! — снував Остап мрії.

— Навкучиться так! — сміхом осадила розбурхані мрії дівчина. І разом споважніла. — Не знати, чи батько хоч вийде проти мене на стацію? — заговорила. — Він має другу жінку, мачуху. Чи хоч пізнаємо одно одного? Мені кілька місяців було, як він поїхав.

— Не турбуйся, любчику! Знайдемо! — запевнював він.

Довго ще залюблені базікали потиху, снували майбутне у надто рожевих барвах. Не знали Канади ні її законів; не знали, чи не передчували, що найближчі години принесуть їм довгу розлуку...

Дівчина сіла, знову тісно притулившись до нього, наче шукаючи захисту перед майбутністю, положила голову на його плече. Одною рукою Остап обняв її, другою сперся на підвіконник і потонув у задумі. Просто не вірилося, що він знайшов у цій селянській дівчині свій, давно вимріяний ідеал жінки. Що значить тяжка праця, матеріяльні недостатки, скитання по чужині, раз він матиме коло себе люблючу істоту? Для неї він гори переверне, зорі з неба постягає! Вона буде його розрадою й помічницею. Разом йтимуть у життя, на долю й недолю...

Дивувався, як то несподівано все сталося. Ще три тижні тому вони не знали про існування одно одного. Коли підчас ґураґану перелякана дівчина ввірювала йому свою долю, він любови до неї ще не відчував. Просто симпатизував їй, бо була, як і він сирота, була гарна, розумна й незіпсута. Почалося у час розвязування рятункових корків, — він, розвязуючи стяжки, ненароком обняв її стан. Обоє змішалися тоді, та він відчув, що дівчина стає для нього дорогою істотою. Не допускав можливости, щоб дівчина його почуття поділяла. Бажав задавити почуття любови в собі; кілька останніх днів старався з нею не стрічатися. Аж цього вечора вона виявила свою ніжність і любов до нього. З нею він не боїться невідомого майбутнього, готов стати до борні з цілим світом, аби гідним бути її любови. З нею він переможе все зло, всі перешкоди...

Рожеві думки спліталися в чарівні узори. Чув рівний віддих дівчини, биття її серця. І це наповняло його невисказаною втіхою. Готовий був вхопити її на руки, бавитися наче малою дитиною, кричати, співати, танцювати... Та ні, не можна. Вона певно заснула, ще перестрашиться. Нагнувся й ледви чутно поцілував Надію в чоло. Вона усміхнулася у сні.

Не міг пояснити, чому в ньому не будиться те темне, звіринне почуття, що виключно єднає більшу частину всіх залюблених у світі. Адже він відчуває тепло і пахощі її тіла, під рукою у нього яблуко її пружних, недоторканих грудей, бедро її тісно притулене до нього і жаром обсипає через тонку тканину... — Це тому, — пояснює сам собі, — що він любить її душу, не одне тіло, вважає її за свою дружину, матір своїх дітей... А може тому, що свідомість своєї мужеської сили і дівочої покірности пробуджує в чоловікові пошану до тої покори, заставляє бути шляхетним, аби покори й довіря дівчини не зразити...

Згодом задрімав. Заснути вже не довелося. До ваґону ввійшов кондуктор, що хвилі викрикуючи:

— Слідуюча стація Квебек! Квебек! Остановка на десять мінут.

А доглянувши сплячу в обіймах дівчину, підійшов до Остапа. Суворо кліпаючи очима, спитав сердито:

— Що-це за дівчина? Ваша сестра, своячка?

— Йес... — відповів Остап змішано. — Вона — моя наречена, чи... Ми заручені, — поправив, непевний чи сказав по англійськи якраз відповідне слово.

В часі розмови прокинулася Надія. Засоромилася, побачивши перед собою сторонню стару людину.

— Що він говорив з тобою? — питала по відході кондуктора.

— Питав, чим ми приходимося одне другому.

— А тиж що сказав?

— Пояснив, що ти моя будуча дружина, так він дав спокій. Але вставай, любчику! Підіздимо вже до Квебеку.

— Невжеж?... схопилася дівчина. — Річи треба пакувати. Вже друга година, не знати, чи хто ждатиме мене на стації. А може й телеграми не одержали, — говорила заклопотано. — Прийдеться ждати на стації до рана.

— Той переждемо... Невелика річ — він заспокоював.

Поїзд підкотив до освіченого перону. Молодята спакували річи й готувалися до виходу. В Квебеку ніхто більше не висідав.

— Багато річей. Не заберемо разом, — журилася Надія.

— Нічого. Я за своїми річами ще раз вскочу.

Вийшли на перон, раді закінченню подорожи, щасливі, хоч і зніяковілі перед майбутною зустріччю з ріднею дівчини. Не передчували обидвоє наступних грізних хвиль розлуки.

Публики не було. Кількох поліцаїв проходжувалося по пероні. Остап миттю вскочив до вагону. Вхопив свої валізки й вибіг. Аж тут загримав його поліцай:

— Куди ти направився, мій хлопче? — спитав. І не давши часу відповісти ні слова, схопив Остапа за руку й потягнув до службового вагону. Стояча на пероні Надія бачила все. Побігла за ними, покинувши річи, та її затримав інший поліцай.

— Припильнуйте його! Він хотів втікти у місто! — поліцай порадив кондукторам.

— Моя дівчина тут зісталася! Жде мене на пероні! — прохався Остап.

— Приїдеш колись до своєї дівчини! Іміграційні приписи не дозволяють висідати, де кому забагнеться! — заспокоювали його кондуктори повчально.

Остап кинувся до дверей. Думав зіставити на призволяще речі, аби тільки вискочити. Його вхопило кількох кондукторів, а тимчасом поїзд рушив.

— Що з ним діяти? Втіче дорогою! — бідкався старший кондуктор.

— Замкнемо в переділі! — радив другий.

— Речі його залишити тут. Може вибити вікно і втікти! — перестерігав третий.

Мов якого злочинця Остапа замкнули. З жалю й досади на себе він трохи не плакав. Пригадав, що міг же взяти бодай адресу Надіїного батька, щоб хоч повідомити, що з ним сталося. Блиснула думка викрастися з Винипеґу, купити звичайний білєт і дістатися назад у Квебек. Він не так зле володіє анґлійщиною, не пізнають у ньому свіжого іміґранта. А Квебек не таке велике місто, щоб Надія могла в ньому затратитися. Буде розпитувати, ходитиме по вулицях, напевно її десь зустріне... З тими думками трохи заспокоївся. Та напливали інші. — Так сталося, і добре. Нехай вона переболіє його втрату, перевірить свої почуття до нього. Лиш та любов тривка і сильна, що перейде перешкоди, очиститься огнем нещасть й розчарувань. Надія — дитина ще! Коли звикнеться з думкою, що я не вернуся, може трапиться хто другий. Як що віднайшовши її, вона мене любитиме, тоді й поберемося. Хібаж я, еміґрант, бездомний, можу дати їй належне забезпечення перед злиднями? Яж нічого не маю, нічого не вмію!

З такими думками заснув знесилений. Всю ніч снилися йому чарівні сни. Снилися поля, повні пахучих квіток, а між ними вона, його Надія, з усіх квіток найчарівніша. Усміхався щасливо, простягав руки до гарного видива.

Але найкращі сни про волю сняться звичайно у тюремному казематі. Остапові й Надії доля судила довго ждати на побачення. Судила перенести багато горя, болів і нужди. Звела їх тоді, коли втратили вони всякі проблиски надій одне одного відшукати. І в наґороду за довги терпіння поєднала їх.

Через пару літ пізніше, як Остап пізнав вже добре канадійські гаразди, на тяжкій праці до пізного вечора у преріях, часто вдивлювався у блискуче зоряне небо. Бачив падаючі зірки і думав тужливо:

— Так і моя Зірка! Ясним метеором засвітила мені і погасла! Я зіставсяу самоті й темряві. — Викочувалися дві пекучі сльози жалю й туги за минулим і скроплювали холодну канадійську землю...

А за кілька тисяч миль, у чужому непривітному місті, томилася й ждала на нього Надія. По цілоденній важкій праці вертала до своєї невеликої кімнати, безсило падала не ліжко і скаржилася йому: — Ти назвав мене своєю Зіркою! На щож ти покинув мене? Не хочеш, щоб я світила тобі, облекшувала твій тернистий шлях! Може ти найшов собі другу зірку? Ні одна не любитиме тебе так, як я, вірно і щиро! Хоч звістку подай, чи ти живеш, чи може... мерзлою землею засипали тебе тут у чужині!

Вдивлялася плачучи в його світлину й тулила її до серця. Та... Не треба забігати вперед...

IV.

Звільнили Остапа вже поминувши Норд Бей. Поїзд цілий день гнав уже серед лісів і скель Онтерія. Не бачив він ні ріки Св. Лаврина, ні Монтреалу, столиці канадійських французів, ні Отави, столиці Домінії. Почорнів і схуд так, що й байдужні кондуктори завважили переміну. На запити не відповідав, вдавав, що не розуміє. Курив, раз пораз втягаючи у легені дим, прикурював цигаретку від цигаретки. Звільнений — байдуже поволікся до свого вагону. Кондуктори змилосердилися: поприносили його валізки і більше його не займали. Може шанували його горе.

Але іміґранти не давали спокою. Півтори доби вони його не бачили, думали, що зіставсяв Квебеку, або Монтреалі. Побачивши його, змученого, постарілого, допитувалися, що з ним сталося? Остап начеб не чув. Сів під вікном, на томуж місці, де так недавно переживав щасливі хвилі. Потонув у важких думах.

Іміґранти знов настирливо допитували, чого він такий сумний. Аж одна з жінок пояснила:

— Розлучили його з дівчиною! Я давно завважила, що

вони обоє все вкупці трималися. Не займайте його, нехай переболіє.

Імігранти зачали насміхатися:

— Ого! Не поспів з "шіфи" злізти, а вже й дівчину завів! А дзусь!

— Нема чого так дуже побиватися! Такого добра повно скрізь!

— Та цеж проста собі дівка! — говорив писарчук.

— А котраж це? — перепитували імігранти.

— А, така білява! Говорити ні з ким не хотіла! Десь у Квебеку чи "Монтеріялі" зісталася.

— Тож вона й не гарна!

— Тай не має нічого! З добра до Канади не їхалаб!

— Ну, як би мала гроші, то ще ще! Булоб за чим побиватися!

Остап не відзивався на завваги й насмішки. Відчув нехіть до людей, що й люблять за гроші, за посаг, не за красу, розум, совість... Згодом дали йому спокій імігранти.

Поїзд гнав все з тоюж скорістю. Далі й далі віз Остапа від міста, де з Надією залишилися його рожеві мрії. Миготіли озера, скелі, ліси; темрява тунелів охоплювала поїзд, а він нічого не бачив. Вчора тішився тим, що поверне до Квебеку з Винипегу. Тепер бачив, що в нього не вистане гроша проїхати більш півтори тисячі миль. Що буде далі — боявся думати. Занадто болюче розчарування піднесла йому доля першого дня його побуту на канадійській землі.

Проминула ніч, ще день, вже четвертий їзди залізницею. Проїхали Накину, Армстронґ, Сулукавт, а до Винипеґу було все ще далеко. Над вечір проминули Минаки. Зовсім ввечері на скрутах залізниць побачили далеко на заході щось, наче заграву пожежі. Імігранти поприпадали до вікон. Не знали, що це таке, думали десь горить ліс. Поїзд минав скрут і заграва пропадала.

— Вунипеґ! — ляконічно кинув переходячий кондуктор.

— Як далеко ще? — спитав Остап байдужно.

— О, близько сорок миль.

Так через півгодини почувся гамір і дзвін варстатів Трансконн. Поїзд почав звільнювати біг. А ще хвилин через деся-

ток станув перед Сієнарською стацією, — Меки кожного переселенця-рільника, — Винипегу. На салю іміґрантів не пустили. Повели в долішні приміщення. Як і в Галіфаксі, там ждали на них урядники кольонізаційного департаменту залізниць.

Урядувало двох українців. Оба, — Остап довідався пізніше, — грали немаловажну ролю у громадському житті українських переселенців. Перевірку документів переводив панок військового вигляду, у військового зразку френчі й галіфе. Він певно уявляв, що командує чотою в Богом спасаємій Австрії чи Польщі, зчаста на бідолах-іміґрантів покрикував... Другий копався в іміґрантських паперах мовчки. Знов перепитували — хто, звідки і до кого їде?... Черга дійшла до Остапа.

— Остап Безхатний! — голосно викрикнув урядник у френчі. — Він підійшов. — Ви звідки?

— З України.

— З котрої України? З тої, де Пілсудскі, чи з тої, де Сталін?

Безхатний пояснив.

— О, так! — співучо протягнув панок, а далі подивившися на документи: — Ваш поїзд відходить завтра в десятій рано.

— То й добре. До того часу я можу оглянути місто.

— Не вільно нікуди відлучатися, — урядник суворо заперечив. — Вас не пустить поліція.

По сходах справді проходжувалося кількох поліцаїв.

— Я прохав би дозволу оглянути місто, — чемно сказав Безхатний. — Цеж український центр у Канаді. Хотів би зайти до українських редакцій, тай взагалі оглянути.

— А ви звідки знаєте, що тут є українські редакції? — перервав панок його мову ще суворіше.

— Менше з тим, досить, що знаю!

— Не можна! Ви що, приїхали на заробітки, чи політикувати? Тут переночуєте, а завтра далі в дорогу!

— А чи не міг би я одержати своїх двацять пять долярів? — попрохав Безхатний. — У мене вже грошей малувато!

— Дістанете на місці де вам призначено! — панок пробубнів шорстко. — Треба було менше пива пити дорогою!

— Звідкиж ви знаєте, що я багато пив пива у дорозі? — образився Остап.

— Такі Безхатні ні на що більше не здатні!

— Не судіть, добродію, інших по собі! — відрізав хлопець ображено. — Я пива зовсім не вживаю! А що до Безхатного, так мене хати позбавили вороги! Якеж то ваше назвище, добродію?

— Я, Розутий! — злобно крикнув панок.

— Ну, то крайний вам вже час взутися!

Урядник заверещав:

— Ого, який відважний!... Не навчила вас людськости чека, ні польська поліція.

— Думаю, що й ваше обходження з людьми не засоромить вас ні перед чекою, ні перед польською охранкою!

Урядник аж посинів зо злости:

— Чи ти знаєш, большевику, що я маю право відставити тебе назад туди, звідки приїхав? — цідив крізь зуби. — Таких мудрагелів тут не потрібно! Тільки дам знати, де слід і поїдеш назад на бараболю й квасну капусту. Попомятаєш мене!

— Уряд не дитина, не послухає дурного литвина! — змінивши слова помовки, кинув Безхатний згірдливо. — Як бачу, ви кожному приліплюєте марку большевика, хто має свою гідність і її боронить...

Урядник пробубнів собі під ніс якусь лайку. Дальших іміґрантів, що з острахом слухали сварки, викликав вже лагідніше. Безхатний замішався в гурті перепитаних. Не сподівався, щоб панок на ньому мстився, показував свою владу. Йому й не до того було...

Надії повернути до Квебеку розвіювалися. З Винипеґу, — одержавши своїх двацять пять долярів, — він міг збитися на шістьдесять пять долярів, — кошта переїзду до Квебеку. Купив провідник, хотів довідатися, чи зможе вернути з Саскачевану, — й опустив руки! Поверх двох тисяч миль простору, самий білєт коштував би коло вісім десяток. На іміґрантську знижку він сподіватися не міг.

Надумав тоді їхати на призначене місце. Літо попрацювати й вернути на схід в осені. Надію розшукуватиме оголошеннями. Чейже батько її читає якийсь український часопис. Після

перебутої розлуки і щастя буде більше. Обнадієний такою думкою повеселів; прислухувався до розмов. У приміщення, по відході урядників, набилося місцевих українців. Нанесли хліба, ковбас, тютюну, ласощів. Наперебій розхвалювали імігрантам свої товари, у надії щось від них заробити. Лупили несогірше! Та імігранти не знали цін. Кому забракло в дорозі харчів — купували в поїзді, де продавці попусту не давали... Тут за шістьцентове бохоня хліба брали пятнацять центів, або два бохонці за "кводра", за коробку сардинок — десять центів. І за тютюн брали по двацять центів, як що вдавалося! Недосвідні бідолахи-імігранти платили! Думали по европейськи, що у великих містах мусить все коштувати дорожче, не знали, що в Канаді якраз воно навпаки...

Ввечорі прийшло десятків зо три робітників у синіх полотняних убраннях, гумових черевиках. Ще більше набилося "спортів", напудрованих, наперфумованих, з покучерявленим волоссям. Ці в першу чергу заатакували жіноцтво. На всі лади товкмачили селянкам про канадійське рівноправя жінок з мужчинами, попід небеса вихвалювали міське життя, танці, кіна. З їх слів виходило, що жінка в Канаді має якісь надлюдські права, а про обовязки "спорти" либонь не багато самі розуміли. Імігранти вважали "спортів" за багатих панів і дехто вже попитував у них за роботою, хоч на пару днів. Ті невважно відмахувалися від мужчин руками. У одного побачив Остап Безхатний з під білої дорогої сорочки брудне, десь вже місяць ношене спідне шмаття. Зробилося йому невимовно гидко. З недовірям віднісся до їхніх розбалакувань зпочатку, тепер пізнав, що то за люди. На пудру, на перфуму, на завивку волосся гроші є, а на миття шмаття, на купання — нема... Бруд прикривають зверху показними убраннями з других рук, сморід немитого тіла забивають перфумами. Тоді не знав ще Безхатний, що за моральне багно, коли вже не злочини таїться в особах тих спортів. Однак і того, що побачив і почув вистало, щоб назавжді гидувати ними. Відійшов до купки імігрантів, які обступили одного робітника, прислухувався його мові.

— Тут, братику, — говорив робітник, — людина мусить працювати за коня, а кінь за чорта. Це вам не старий край, де господар з кількох моргів кормить і виховує всю родину.

Тут фармери мають по секції і по дві землі, — по тисячі й більше морґів, — і від довгів вічно не можуть відпекатися. Не заплатить рати, двох, не заплатить податків, — ну й фарми продають, а фармер з родиною їде до міста ряди безробітних збільшувати.

— А хто продає землю за довги? Уряд? — перепитують зацікавлені.

— Де, уряд! Приватні компанії! Трапляється, що й уряд продає, тільки рідко. Вам там наобіцяли аґенти, думаєте, що тут жити так легко? Чи знаєте, що літо треба тяжко працювати, щоб ледви на прожиток на зиму заробити? Та й літа тут усього чотири місяці... І так все життя людина мусить відробляти то довги, то за шмаття. Фармерам бодай трохи лекше. Власний куток та бульбу бодай мають...

— О-о!... — з жалем озивається іміґрант, словак або закарпатець. — То в Канаді так погано? От, жеби заробит паре тисячек талярkув, то з повротом до Словенски почестує...

На ті бажання робітники значучо посміхнулися. А той, що говорив, озвався:

— Ну, я знаю, як словаки живуть і працюють. Коли один день побуде без роботи, то в нього вже крижі болять. Побудете в Канаді з десяток років, а часи покращають, так безнастанно працюючи заощадите тисячу, дві...

— Ні, — заперечив словак. — Пара тисячек я не мисле два тисячи. Я мисле седем/осем тисячек.

Робітники зареготалися. Той же робітник продовжував:

— Поживеш приятелю, в Канаді, побачиш, скільки заощадиш! З праці рук у цих краях ще ніхто не забаґатів...

До гурту підійшов якийсь панок середних літ, що осторонь прислухувався розмові.

— Не слухайте його, хлопці. Це большевик! В Канаді кожному воля. Хто хоче працювати, бється наче муха в окропі, ну, й має голову на карку, той доробиться. Дивіться на мене! Я також приїхав, як і кожний з вас, бідним іміґрантом. А за сім неповних літ маю трьохповерхову камяницю, у банку дванацять тисяч...

— Ви їх заробили? — визвірився на нього робітник. — Самогон продавали, людськими грішми грали в "ґрінексчендж"

на пшеницю. Потайний публичний дім удержували... Чого ви прийшли сюда з своїми помічниками? — робітник показав рукою на "спортів". — Може знов хочете затягнути бідних іміґранток обіцянками доброї роботи? Ви вже в "Стони Мовнтайн" пару літ сиділи за це, вам не першина! У вас кожний большевик той, хто до вас на самогон і на забави не ходить. Ви то самі, де належите?

— Ти, голото, не дуже! — визвірився в свою чергу панок. — Я тебе до "корту" запізву. Я плачу податки! Гей, Поліцай!

— В чому справа? —спитав поліцай, підійшовши.

— Бачите, пане поліцай, — каліченою анґлійщиною почав панок. — Він, цей чоловічина, — показав на робітника, — він говорить наче большевик. Він шкодить моїм інтересам!

— Йес? — не розумів поліцай.

— Бачите? Заберіть його, прошу! Я поговорю з ним у суді.

— Це не мій обовязок! — поліцай відмовився. — Краще зверніться до міської поліції, якщо хочете — байдуже сказав відходячи.

— Ну, що, послухав тебе? — насмішливо спитав робітник. — Арештів не висталоб у Канаді, колиб всіх арештували по твоїм і інших таких хамів забаганкам. Тебе всі вже знають, наче облупленого! Скільки разів ти був вже в суді? Тепер помудрів, все якогось іміґранта продавати самогон наймаєш. Краще забірайся звідси! Тут нічим не скористаєш!

Під насмішки робітників панок мовчки змився. Слідом за ним по одному по два забралися спорти. Знов почалися щирі розмови про канадійське життя-буття.

Розмови затягнулися гень за північ. Невеликими гуртами іміґранти розїздилися до призначених їм місць в Манітобі, Саскачевані і Альберті. Кожний відходячий поїзд віз бодай кілька іміґрантських душ на канадійські гаразди. Зіставалися ті, що чекали транзитного поїзду від Атлянтику до Тихого океану.

Положивши сіряк під голову, Остап Безхатний ліг на лавці. Пригадував вечірні розмови, дивувався, як легко тут кожному гіднішому чіпають ярлик большевика, силувався розгадати — чому? Не інакше, тому, що не знають тут большевиків і їх ніколи не бачили. Не знають їх крівавої діяльности, моря

пролитої ними безвинної крови. А може і знають, але... мовчать! Не завждиж вигідно говорити людям правду...

З тими думками заснув. Увесь останок ночи снилися йому дивні сни. То бачив себе ґальопуючим на коні, то падав з нього, топився у воді, дряпався на скелі, гень високо, під хмари, — стояв на високій стіні й не міг злізти на землю, а внизу ревіла й погрожувала йому розюшена багатотисячна юрба. Бив гадюк, величезних, ніколи ним не бачених, що лазили коло його босих ніг, намагалися кусати. Їхав на дахах вагонів, бродив по лісах і багнах, плавав по озерах.

Приснилася йому й Надія. Він стояв на вершку височезної скелі, а вона пручалася, старалася дістатися до нього і не могла. Вже зовсім коло вершка скелі швидко посунулася вниз. Та він встиг схопити її за руки й потягнути до себе.

Безхатний спав твердо. Нарано переконався, що зістався самий. Його наче забуто. Ходив по залі, нудив світом. Врешті зважився запитати дозволу стаційного поліцая, чи не може він піти у місто? Цей видивився, почувши поправну англійську мову, на його убір. Певно підозрівав, що Безхатний не думає на стацію вернутися. Дозвіл дав з пересторогою:

— Ол райт! Можеш йти, на кілька годин. Але памятай, маєш вернутись.

Безхатний заспокоїв його; він же лишає на стації свої річи, а й двацять пять долярів, що їх одержить на місці призначення, він також подарувати не хоче. То для нього неаби які гроші... Зіставив річи в баґажному відділі під посвідку, самий рушив здовж Мейн стріту. Повернув на Портедж, оглянув знадвору величезні склепи Ітона й Годсон Бей. Далі вернувся на Мейн і дійшов до Сіпіярського Готелю. Люди зглядалися на його сірячину. Зустрічні поліцаї навіть запитували, чи він часом не заблудив? Безхатний пояснював, що жде на поїзд і ходить по місті, щоб на стації не нудитися. Лишали тоді в спокою, недовірчиво похитавши головами. Певно разила їх англійщина в устах чужинця з південно-східної Европи, а може вважали його за перебраного на жарт канадійця, хто то знає?...

Зголоднівши, зайшов до ресторану, однак в український не попав. Пополудні вернувся на стацію і далі нудив світом.

На захід виїхав наступного дня. За Винипеґом потягнули-

ся фарми, місцями свіжо зорані, місцями жовтіючі минулорічною стернею. Часто попадалися стації з кількома збіжевими елеваторами; на кожній, хочаб маленькій, зводився вгору бодай один. Аж тепер проіхавши сотки миль степовими провінціями, зрозумів Безхатний, у чому полягає багацтво Канади. Швидко проминули Портедж ля Прері, Риверсайд, Мелвил, Ватрос, Саскатун. Скрізь попадалися гарні будівлі фармерів, місцями попадалися білі хати під соломяними стріхами, наче перенесені у Канаду з Галичини чи Придніпрянщини.

На своїй кінцевій стації, у малому місточку, застав Безхатний з півтори сотки безробітних. Працювати у фармерів вони не хотіли, ждали на роботу при залізниці, "екстра-генк". Кожного дня облягали стацію і управителя дороги. Поліція проганяла їх, та вони гейби влізливі снасівські мухи лізли на стацію, багато на стації й ночувало.

Фармер, до кого Безхатного з Винипегу вислано, робітника зовсім не потребував. Покрутившися день по містечку, Безхатний всів у відходячий на схід поїзд, а на рано, з пятьома долярами за душою спинився у південно-східньому Саскачевані на Сіенарській залізниці. У місті, душ так на три тисячі, також застав сотки безробітних. Приміщувалися вони над склепом місцевого українця, видно доброї людини, без заплати і в одного жида з Галичини. За безплатне приміщення у того зобовязані були купувати харчі. Запрошений безробітними Безхатний зайшов до тої "кватири". Довжезне, на яких десять сяжнів піддаша. Бруд і сморід нестримний. На підлозі струхнявіла солома, лахміття, наче в тюремній камері. Скрізь валяються огризки хліба, ковбас, недокурки і харкотіння. Купками й поодиноко на лахміттю сидять і лежать безробітні, від лахміття не чистіші. Але й тут пізнати поділ на "спортів" і на звичайних собі робітників. Краватки з запонками, білі колись ковнірці, шовкові шалики на шиях, — байдуже, що шия немита вже кілька тижнів.

— Боже мій, і тут живуть люди?... — наголос подумав Безхатний, окинувши зором піддаша. — В такому приміщенні живуть тільки по европейських тюрмах!

— Пригадав собі, як емігрантів скрізь мили й купали, вважали, щоб борони Боже не залишилося знаку бруду за нігтем...

От, зробитиб знимки й розіслати по всіх тих еміґраційних і іміґраційних установах! Пригадавши — не міг здержатися від сміху.

— А ти чого регочеш, наче кінь? — запитав вусатий вуйко, непривітно на нього видивившись.

Безхатному зробилося ніяково. Подумав, що він сміється з людської нужди. Невідомо, в якому становищі він самий опиниться. Став виправдуватись:

Пригадав, як нас мили та купали в дорозі. Тут побачив, у яких обставинах ви живете, її не міг стриматися від сміху.

— А ти давно з краю?

— Ось, вже тиждень в Канаді.

— Зачекай! Поживеш в Канаді, то й самий тут опинишся. Щож, хочеш кватири? Приміщуйся, місця хватить! Тільки з вошами тут та стоногами не гаразд. Лазять пустопаш по підлозі.

— Ні вже, дякую! Піду шукати собі кватири.

— Ого, який панич знайшовся! — посміхнувся вуйко згірдливо. — Тут аби було за що хліба купити, не літом платити за кватиру.

За останні ґроші винайняв Безхатний кімнату й почав оглядатися за роботою. Другого дня нанявся скопати город у німкини-вдови. Працювалося тяжко, на руках міхурі понабігали, та старався, щоб з першого дня привикати. Прикро ставало слухати й насмішок безробітних. Дядьки мабуть самі не від того були, щоб пару долярів заробити, цілий день швендалися коло города, насміхалися, навмисне, щоб молодому робітникови допекти. Він відгризався, однак не помагало. Дядьки забралися, коли він загрозив котрогось вибити. Заранння скінчив скопувати і крім харчів запрацював півтретя доляра.

Вдові хлопцева поведінка й праця певно подобалася. Ввечорі сказала, що постарається йому добру роботу. Другого дня приїхав заможний фармер, швед, наняти Безхатного помісячно. Канадійських законів про працю хлопець не знав. Повірив фармерові на слово: фармер пообіцяв платити стільки, скільки платитимуть робітникам в околиці. Признався Безхатний, що нічого не вміє ще тут робити, бо не пробував. Фармер його заспокоїв:

— Не бійся. Спішної роботи тепер нема ще, навчишся поволі. А що не знатимеш, то я покажу.

Поїхали за кількадесять миль від міста на південь. Для Остапа Безхатного починалося трудове життя в Канаді...

V.

Наче до рідних батьків попав Остап Безхатний! Родина Штенфліхтів, — так звався фармер, — складалася з чотирьох душ: його самого, жінки, добродушної, щирої людини, і двох дівчат, симпатичних і вихованих дітей. Старшій, Фредериці, минуло вже сімнацять літ. Меньшій, Катерині, щось дванацять. Ранком обходив Безхатний коней, а поснідавши виїздили з господарем у поле, — з плугами, дисками, боронами та сівалками. Олаф Штенфліхт мав півтори секції землі. Сидіти на плузі і півмилі тільки віжки держати в руках, змоглаб і мала дитина. Першого дня господар показував хлопцеві, як запрягати коней. Довелося трохи посперечати. Інша справа заупряжити коні вміючому, а зовсім інша коли людина бачить це вперше, побіжно. Безхатний дивився зовсім неуважно. Коли господар сказав, щоб дивився уважніше, він відмовився.

— Приглядання мені нічуть не поможе, — сказав. — Я мушу упряж спершу розглянути, до всього дійти власним розумом. Може страчу на те годину, може й більше, за те не помилятимуся ніколи пізніше.

— Алеж коні стоятимуть довго в стайні, — не годився фармер.

— Не велика шкода, як годину й постоять. За те пізніше не буде клопоту з перепряганням.

— Щож тут не знати? — дивувався старий. — Тут же кожний ремінець самий припасовується!

— Для призвичаєного так, нема що знати. Але не для такого, що бачить це все вперше.

Трохи сердитий, що напитав собі біду, фармер поїхав своєю четвернею. Безхатному сказав запрягти коней в другий плуг. Через яку годину виїхав і Безхатний. Штенфліхт заста-

новив свої коні, уважно оглянув Остапову четверню, й сказав задоволений:

— Мав слушність, хлопче! Бачу по тобі, що розумом Бог тебе не скривдив, алеж і впертістю також!...

— Мене ще в краю звали диким степовим конем... Я не з слухняних діточок...

За кілька днів осягнув Остап всі мудрости фармерської праці. Коней любив і призвичаївся до них змаленьку. Не мав, отже, ніякого клопоту. Штенфліхти не могли сусідам ним нахвалитися. Вся родина відносилася до нього, як до рідного. Довший час не міг він звикнути до всяких пудінґів та кейків, їв небагато, а це не на жарт клопотало господиню. Не мало довелося переконувати, що він всім задоволений. Шмаття завжди находив на свойому місці, вигладжене, зашите до найменшої дірочки, чи відорваного ґудзика. За щирість — відплачувався щирістю. У вільний час помагав коло хати. З якимсь острахом оминав корів. Штенфліхти з того сміялися, але доїти корови його не силували.

Бачучи в Безхатного купу різномовних книжок, Фредерика забажала вчитися по українськи. Через кілька тижнів Фрида складала по українськи простіші речення. Вчителя за те підучувала по англійськи. Обоє були понятливими, не дивно, що їх мішаної розмови батьки нераз зовсім не розуміли...

Господарів цікавили ще й однакові національні барви обох народів, шведського і українського, хоча не в однаковому розміщенні. Багато говорилося про взаємини Швеції з Україною в давнині. Штенфліхт признався, що його рід частинно має в собі українську кров, через одруження одного з предків з дочками якогось визначного емігранта з України. Безхатний занадто добре знав історію, знав, що у Швеції нема шляхетської верстви. Знав і про те, що сучасник Карла XII, ґенерал Штенфліхт справді одружився з дочками Пилипа Орлика — спершу з Анастазією, а по її смерти з Варварою. Що більше, і поміж предками Безхатного траплялися шведи. Отже, нові причини для взаїмної прихильности, нові теми для розмов...

В роботі, коли часом приходилося підносити якийсь тягар, господар перестерігав хлопця:

— Поволі, Тефі, не хапайся! Нас двох!

— Тож я чуюся на силі піднести це й самий! — відмовляв Безхатний.

— Не перехвалюйся! Часом і не зчуєшся, як підорвешся. Тоді кому ти будеш потрібний?

Такого, чисто батьківського відношення до нанятого робітника Безхатний не зустрічав пізніще. Траплялися й гарні люди різних народностей, та всеж давали йому зрозуміти, що він робітник, наймит. В Штенфліхтів чувся він членом родини. Близкість гарної, незіпсутої дівчини мимоволі, знов, витворювала симпатії до неї, затирала облик Надії...

Одної неділі Штенфліхти з малою Катериною поїхали в гостину. Газдувати зісталися Фредерика з Остапом. Ввечері пригнав він корови з пасовища, дівчина взяла відра і пішла доїти. Остап не то, щоб з джентельменських почувань, а так собі, по простому — і собі за неюж. Взяв ведро, розсівся перед коровою. Непризвичаєна до такого дояча корова ніяк не хотіла стояти, хляскала хвостом по обличчі й очах. Але він намігся таки переконати світ у своїх доярських здібностях. Фредерика видоїла вже три корови, а він не міг вичавити молока з двох дійок. Дівчина поставила повні відра перед коровою, сама стала помагати. І тут вчилася:

— Як буде по українськи „Фрида мілкс кау"? Як буде „мілкс"?

— Доїть! — повагом відповів Остап зза корови. — Фрида доїть корову.

— А ти не вмієш доїти — посміхалася дівчина. — Ти нідо чого нездалий.

— Хто, я?! — загороїжився Безхатний. — А ну, дивись!

Тай почав доїти з другого боку. Двох доячів корові стало забагато. Повернула голову до одного, до другого, подумала мабуть, "гарбуз вашим бабуням, небожата", чмихнула, підскочила, ще й ногами брикнула, мовляв: — хрін вам в ніс, з таким доєнням — перевернула відра з молоком і погнала задерши хвіст по загороді. Молоко струмочками потекло аж на дорогу. Десь надіхали потому батьки. Доглянувши молочний струмок, Штенфліхт спитався:

— А ви як молоко порозливали? Боролися, чи що?

Дівчина розповіла сміючись:

— Це Тефі вчився доїти. Я, подоївши інші корови стала йому помагати.

— Ну, та й що?

— Та й корові терпцю не стало. Втікла й поперевертала відра.

— То такий з тебе молочар, хлопче? — весело підхопила господиня. — Скільки коштував би в тебе фунт масла, як би ти так був молочарем?

— Долярів напевно зо пять! — відповів за нього господар.

— Більше... — поважно потакнув Безхатний.

— Ну, раз ви молоко порозливали, за кару не матимете сметани на снідання — видала присуд фармерка.

— А я чому не матиму? Я молока не розливав! — сміявся її чоловік.

— І я не розливала, — домагалася свого Катерина.

— Деж її візьмемо, дитино? До сусідів позичати не підемо. Обходитимемося завтрішним удоєм — заспокоювала її мати.

Всі сміялися. Безхатний не знав ще модерних людей, думав, що так і має бути.

Минуло півтора місяця безтурботного, хоча й працьовитого життя. Праця в полі скінчилася, а до кошення трави братися, зарано. Не маючи чим занятися Безхатний взявся корчувати кілька акрів у півтори милях від обійстя. Корчував як хотів і коли хотів. На обід і з обіду їздив автом. Коли їхала з ним Фрида— брався керувати автом самий. Гіренька то була їзда! Їхав наче пияк іде, виписував зіґзаґи від рова до рова, не на жарт лякаючи дівчину. Не мало перепало і фармерським плотам. Шістьнацятого дня попалив купи хмизу, звіз дрова, і знов не стало роботи. Обходив коней, приганяв корови, їздив з дівчатами верхи по околиці, то на пошту, багато читав. Минуло так більше тижня.

Десь серед тижня Штенфліхт зібрався їхати до міста. Намовили їхати Безхатного. У місті господар сказав йому, що піде полагоджувати справи, а він може піти до кіна, якщо отворене, або де самий забажає.

— Коло другої приходь до авта, перекусимо, і до дому, — наказав на відхідне.

Остап подався на свою попередню кватирю. Забавився

там з пів години, зайшов до книгарні купити пару книжок, далі не знав чим вбити час. Щось штовхнуло його піти на стацію. Пішов, і гірко каявся кілька наступних років. Часом найменша дрібничка, необдуманий крок руйнує людину на довгі роки...

На стації все ще крутилося багато безробітних. Побачивши Безхатного вимитого, чисто убраного — безробітні посунули до нього. Пізнали, що він заходив до їхнього, як вони казали — ґотелю. На розпити Безхатний відповідав щиро. Аж надійшов той самий вусатий дядько, що його колись згірдливо назвав "паничем".

— О-о, то ти? — говорив підходячи. — Деж ти робиш?

— У фармера.

— А добре? Добрий "плейз"?

— Дуже навіть. Живу наче у рідних батька й матери...

— Гм. Дурний ти, от що!...

Бачити людину другий раз в житті і назвати її дурнем, треба мати для того якісь поважні причини, подумав Безхатний. І наважився спитати:

— А то чому дурний?

— Ти "зелений маніґрант", ще тутешних фармерів не знаєш. Добрий, поки не доходиш заплати. Спитай плату, тоді почуєш, що він тобі заспіває! За скільки місячно ти робиш?

— Я ще не знаю, — відповів зніяковіло. Безробітні зареготалися.

— Ого! Два місяці працює і не знає за що? За харчі робить. Маніґрула дурний! — наперебій загомоніли. — Нам ціну збиває! Через таких бідуємо!

Іскорки сумніву заблисли в голові Безхатного. Може й справді так, як кажуть. Вони вже по кілька років тут, пізналися! Але боронив свого роботодавця:

— Ні, мій господар не такий! Не подібний він на фальшивого...

— Побачиш! Спомянеш моє слово! — перестерігав вусатий дядько. — Ага! А чи в твого господаря дочка є?

— То що, коли є?

— А чи велика?

— Як вам, вуйку, не сором, про таке розпитувати? — сердився. — Велика, чи ні, яке вам до того діло?

— Ото мені соромливий знайшовся! Дівчинка семилітня! — перекривив вуйко. — Дурний ти, от що! Не знаєш, що тут дванацятьлітні дівки вже "бой френдів" мають. А фармери тутешні жінок та доньок робітникам підсилають, щоб не заплатити.

— Чиж може бути? — дивувався Безхатний.

— Не віриш? Ось спитай їх! — вуйко показав на гурт.— Чесних тут не найдеш! А признайся, дівчина примилюється до тебе? — тоном судді допитував далі.

— У ваші літа, вуйку, такими річами цікавитись і не випадалоб! — огризався Безхатний.

— Щож мої літа тобі шкодять?... Я тебе від напасти хочу вибавити. Шкода дурня... Ось спитай їх!

— Мені підослав жінку і не заплатив дві сотки — сказав один безробітний.

— Я навіть судився за доньку — докинув другий.

— До мене підсилав і жінку і тещу — скаржився третий.

Безхатний збився з пантелику. Сам занадто правдомовний, не допускав, щоб люди так чернили фармерів без причини. З европейських досвідів знав, що й погані люди вміють вдавати добрих. Ніяк не міг уявити, щоб Штенфліхти могли бути людьми фальшивими. Перед очима ставав образ усміхненої Фриди. Сині, чисті очи невинної дитини, діточий пухлий рот, ще не зовсім розвинені форми. І на неї сміють ляпати оці пройдисвіти своїми брудними хавками? Не багато відбігли очи старих Штенфліхтів. Певно відбилися в них життєві, часом гіркі досвіди, піонірські переживання й недогоди. Але старі дивилися на світ Божий привітливо і щиро. Вусатий вуйко між тим продовжував свої вмовлювання:

— Вже виріс, здається, років зо двацять маєш, а такий дурний, наче дитина мала!

— Хіба мати вдачу малої дитини щось зле? — боронив Безхатний вже себе. — Ви всі маєте характер дорослих людей і тому, мабуть, занадто брехливі. Говорите ось на людей несотворені річи, а чи моглиб ви, приміром, на суді повторити

те, що мені сказали? Назвати тих людей, що до вас жінок, дочок та тещ підсилали?

— Ти щож, „маніґруло ґадемський". Прислужитися „кожушкам" фармерським хотів би? Га? — викрикнув один з тих, від фармерів потерпівших.

— Не вислужитися, тільки дійти правди!

— Дійдеш тут правди! Якраз, сподійся!

— Тихо, ви! — підвищив голос вуйко. І знов взявся за Безхатного. — Хоч би тобі й справді добрий фармер притрапився, то що? — заговорив лагідно, навіть таємничо. — Подумай самий: Робиш у нього до десятої ввечорі, нема ні свята, ні неділі, в гноях мусиш копатися, а за місяць заробиш, ну, нехай навіть трицять долярів. Ти поїдь на „екстра-ґенк" от там робота! Цілий день обганяєшся від мух, а прийшла шеста година, кинув „шуфлю" і світ тебе не обходить. За місяць сімдесять долярів заробиш!

— Як „овертайм" є, то сотку за місяць можна заробити — докинув котрийсь з гурту.

— Попрацюєш до снігу, — повчав вуйко, — яких чотири-пять місяців, певних чотири сотки матимеш чистих. На зиму їдеш, куди захочеш. І тільки четвертину проїзду платиш.

Вірив Безхатний і не вірив оповіданням безробітних про фармерів. Може котрому дійсно таке притрапилося, всякі люди є на світі. Але думка працювати на залізній дорозі йому подобалася. Нехай по шістдесять долярів тільки запрацює, то за пять місяців це певних три сотки. Ставало школа Фриди... Але щож, вона дочка заможних родичів, а він бідака-іміґрант, не одної народности до того. Ріс і сумнів. Може й справді Штенфліхт змінить обходження, коли він допоминатиметься заплати. Все ще вагався.

— Ви всі так розхвалюєте „екстра-ґенк". Чомуж ви не пішли на той „ґенк" працювати? — почав допитуватися вже він.

— Знаєш — замявся вуйко. — Екстра-ґенки формуються перед самою косовицею, щоб на осінь всі дороги впорядкувати. Соткиж тисяч вагонів пшениці везтимуть в осені на схід. Ми от, і чекаємо. Скоро тут один набиратимуть...

Вуйкові слова виглядали на правдиві, про сотки тисяч

вагонів пшениці особливо. З забитою думками головою пішов Безхатний до авта. Штенфліхт вже ждав на нього.

— Ну, ходім, перекусимо, та поїдемо.

— Дякую, вимовив Безхатний змішано. — Я, знаєте, хотів би поїхати на залізницю працювати, на екстра-ґенк — говорив повільно, на фармера не дивлячися.

— Чи ти здурів? — видивився на нього господар. — Де ти під цю пору екстра ґенк найдеш? Всі вже відійшли давно. І на кожному, як що працює сотка людей, то певно пятьдесять голодних безробітних по корчах сидить, жде, може кого наглядачі з роботи наженуть. От, ходи їсти, та поїдемо додому.

Безхатний відмовився. Як його Штенфліхт не вмовляв, він вперся на свойому. Нерешті фармер погодився:

— Шкода мені тебе, хлопче. Колиб ти був моєюріднею, я тебе і перетріпав би, а не пустив би. Силоміць задержувати тебе не хочу. Поїдь, попробуй щастя. Не знайдеш нічого — приїзди просто до мене, або зателефонуй з міста. Не соромся. Тобі певно наговорили оті волоцюги, що ніде не хочуть вже працювати, а ти й повірив. Їдь, переконайся. Але ще раз кажу, не соромся, повертай хоч на жнива до мене. Ми всі якось так з тобою зжилися, що тяжко буде до іншого привикати. Ех, хлопче, хлопче, яка ти ще дитина! — додав помовчавши. — Та щож... Ходи, я виплачу тобі за роботу...

В ресторані відчислив сімдесять долярів за два місяці і сорок долярів за корчування.

— Це за те, що корчував, а це по трицять пять долярів місячно, за два місяці. Перечисли! — підсунув купу банкнотів до Безхатного.

Цей горів з сорому, що повірив наклепам. Рад би вже був зістатися, докоряв самому собі, поривався чистосердечно все Штенфліхтові розповісти, попрохати вибачення і їхати додому. Але язик відмовив послуху і замість прохати пробачення, Безхатний прохав привезти до міста його річи й залишити на попередній кватирі. Промайнула думка — коли Штенфліхти за ним жалуватимуть, то річи у них зістануться і буде причина хоч в осені до них заїхати. Промайнула і погасла. Адже він дав ясний розпорядок — привезти річи до міста. Змінювати слова — так старий догодається, що він

не хотів би вже від них відходити. Ні, краще хай буде те, що буде!

Щиро попращався Штенфліхт з Безхатним. Вмовляв не соромитися й сміло вертати, коли роботи на залізниці не найде. Безхатний чув, що не вернеться, колиб йому з голоду вмирати приходилося. По недосвідности він завинив. Чейже Штенфліхт здогадався, що йому могли наговорити безробітні. З якими очима він показавсяб у них? Позичати очей у Сірка — знов же не вмів. Може до них вернутися тільки тоді, коли стане їм рівним матеріяльно, коли здобуде незалежне від нікого становище. Верне не на роботу, а по дівчину! Певно, як що вона його до того часу памятатиме, не зустріне іншого, практичнішого.

Коли відїзджаючи Штенфліхт з гореччу в голосі сказав: — Ну, гарну новину везу для своїх! — Безхатного наче ножем в груди хто вколов, так заболіло. Готов був заплакати з жалю на себе і свій недосвід, але... Сухо прощався ще раз, може і на завжди. Дивна і горда людська натура!

І поїхав Остап Безхатний! Поїхав на скитання, нужду і поневірку. Праця у Штенфліхтів стала одиноким ясним промінем на довгі роки блукання по країні, чорної нужди і болів. Не раз кляв отих безсовісних, що так зрадливо покористалися його недосвідністю, довірям до людей. Втраченого, однак, жалями не повернеш.

Не мало проблукав він в пошуках за роботою. Сколесив всю південну Манітобу й Саскачеван, видав дві третини всіх грошей на саму їзду і наче біблійний блудний син повернув назад. Не за тим, щоб вертатися до Штенфліхтів, але забрати свої річи і їхати у північні ліси. На кватирі господиня зустріла його словами:

— Десь ви причарували своїх шведів. Адже вже чотири рази приїздили, питатися за вами.

— І що казали?

— Казали — господиня замялася, — Штенфліхт казав телефонувати, так він зараз приїде.

— Мабуть не те, — сумнівно похитав Безхатний головою. — Ви замялися...

— Та мені що, хіба то моя справа? — заговорила госпо-

тий, солідної будови чоловяга, хоч мав українське назвище, проте вважав себе поляком. Вічно торочив про "кохану Польску", про те, яка вона вільнолюбна й справедлива. Говорив також, що дід його, ходачковий галицький шляхтич, був греко-католиком, отже на гірший випадок русином. Годинами розповідав про свою службу в різних арміях, польській, австрійській і, чогось, у німецькій. Мав бути чотовим, підривником. Рвав, за його словами, мости, дамби і залізниці, висаджував у повітря форти Берестя Литовського. Перехвалки усім остогидли. Безхатний надумав чотового вивірити тим більш, що самий мав поняття про ту працю. Почав здалеку, зовсім невинно, співчутливо навіть:

— Ну, ми, то ми. Прості робітники, — говорив до інших двох — нічого не знаємо, тож мусимо мучитися коло цих проклятущих каменюк. А от, пан Юзеф, колись мости зривав, укріплення, а також марудиться з нами разом. Ось яка справедливість на світі!

Чотового якби на два коні посадив. Пішов молоти без кінця й краю. Де тільки він не був? Загнався під Верден у Франції, і там кілька фортів вилетіло в повітря від його таки руки...

— Раз так, — казав Безхатний його вислухавши, — ви мусите знати також, як цьому камінню зарадити, а не мучитися з нами!

— А щож маю робити? — надто резонно перепитав чотовий.

— Чомуб цих каменюк не розсаджувати на кавалки? Єж способи! Скажіть господареви, хай купить вибухових речовин. Ви розбиватимете каміння, а ми кавалки збиралиб. Все лекше булоб!

— То й скажу, чому ні? — загороїжився Юзеф. І правда, ввечорі сказав. Господар перепитав його:

— Чи ви справді знаєте, як з тими річами обходитися? Я куплю, але то небезпечна штука!

Знов почалося оповідання про зірвані форти і мости. Тими доводами переконаний, господар привіз з півкопи целятинових стручків, капсулів і ґніт. З міною великого знавця чотовий ґніт випробував. Урізавши кавальчик — запалив сірник і ну

— Золота людина! Тільки дітвак нерозумний. І непокірний якийсь, наче кінь степовий, гордий...

Через годину поїзд віз Безхатного у лісові околиці Північного Саскачевану. Сидів замислений над розгорненою книжкою. З сторінок ввижалися йому то усміхнене обличча синьоокої Фріди, якою бачив її в останне, то сумне обличча золотоволосої Надії, в товаристві Фріди вже напів забутої. Обі розпливалися в чорних друкованих рядках... І тоді в очах Безхатного тремтіли сльози...

Розгорталася нова сторінка з книги його життя...

VI.

Спинився Безхатній у невеликому містечку на північній Сієнарській залізниці. По двох днях блукання по місті нанявся до сіна у духобора. Робота проста, але тяжка. Накидати за день десятків півтора возів, скидати кожний у стирту, дасться рукам знати і втягненому в роботу чоловікові. Остап не зразу навчився брати на вили трохи не цілу копицю сіна. Заганяв вилі глибоко в копицю — не здужав підняти; трохи виймав — бралося мало сіна. Робітник, що накидав з ним разом, хмурився, хмурився господар. Перший день перемучився сяк так, далі пішло вже трохи лекше. Набув за день доброї „практики", — як сміялися з нього робітники. Ввечері чувся поломаним, побитим, — нили й боліли всі кости і мязи. Ледви міг зігнутися, так все боліло. Та, втома зробила своє...

Спали робітники у „грінері", дощатій хибарці на збіжжа, а ночи ставали холодні. Непризвичаєний спати гуртом Безхатний не витримував голосного з усіх боків хропіння. Втікав спати у сіно і застуджувався.

На цій роботі пізнав у друге людську безсовісність. Його товариш по роботі, Павло на імя, бідкався, що першого вересня жінка в краю має заплатити сто долярів довгу, інакше кредитор забере у власність пів морга поля. Шістьдесять долярів Павло мав; де дістати решту — не міг придумати. Питався за позичкою у робітників, питався і в Безхатного. Безхатний

мав трохи більше сорока долярів. Павло клявся й божився, що по жнивах верне гроші, ще й з добрим відсотком. Безхатний сказав, що він не банкир, відсотків не бере, а людину в пригоді й так треба порятувати. Без зайвих умовлювань згодився до сотки доложити. Другого дня пішли до міста, Безхатний доложив до сотки трицять сім долярів, самий зістався з девятьома долярами за душею. Скільки подяк і обіцянок надавав Павло, але... По скінченні роботи в духобора його вже не стало в містечку. Безхатний не зустрів його й ніколи пізніше.

Жнива в Північнім Саскачевані заповідалися не раніше двох-трьох неділь. Містечко аж гуло від робітників. Вони збиралися їхати у Південний Саскачеван, до Ріджайни, Мус Джо і Свіфт Коренту. По оповіданнях бувалих, у добрі часи там платили по сім і вісім долярів денно, а працювати можна сорок і більше днів. Закортіло поїхати туди Безхатного. Мав він всього сім долярів. За пятку продав шкіряний саквояж, бумажник, що по канадійських цінах навряд чи за трицять долярів купив би, і поїхав до Ріджайни.

Збилося в Ріджайні зо дві тисячі безробітних. Вилежувалися у городцях перед стацією, — так, що й трава пожовкла, — грали в карти, політикували, нарікали на всіх і все, крім себе самих. Старші дядьки розповідали про свої приключки і любовні перемоги над жіноцтвом. Безхатний гидився слухати теревені старих, лисих вуйків про перемоги над шіснадцятками... Уривки чув мимоволі і вони вбивалися в тямку.

Сподівався здибати якого добродушного фармера у бюрі праці. Там застав також повно безробітних, а запотребувань мало. Почув розмову кількох молодиків, — йти на малі стації. Подумав собі, що фармері скоріше шукатимуть робітників по малих містечках, поблизьку, чим гнатимуться у гарячий час за десятки миль до великого міста. Пристав до молодиків.

Йшли залізницею останок дня і всю ніч. Під південь опинилися в Індіян Гед. І там блукало по вулицях з сотка безробітних, заложивши руки у задні кишені штанів, інші вилежувалися у скверику збоку стації. Всі голодні і невимовно брудні.

Мав ще Остап два доляри. Товарискість диктувала ділитися чим мав з товаришами нічної подорожи, тож ввечері у нього залишилося сорок центів. В розмовах проминув день

і вечір, фармери приїздили й відїздили, та ніхто, на сміх хочаб, не запитав, чого чекають тут ці брудні люди.

Ночували в порожних вагонах. Нарано одні зуби й очи біліли, так повбиралися у вугляні порохи. Виглядали півцивілізованими, бо вже убраними африканцями. Довгенько довелося митися в рові, поки кожний приняв вигляд білої людини.

За гроші Безхатного пять здорових хлопців, хлібом і молоком ще й переснідали. Надійшов товаровий поїзд, вони, без річей, посхоплювалися на дахи вагонів і за ними закурило. А Безхатний зістався самий з пятьома центами за душею, серед незнаної йому місцевости і чужих людей. Надходила ніч. Йти на нічліг до фармерів не наважувався. Платити не мав чим, а прохати ласки не хотів. Найшов попри залізницю копиці сіна і там заночував.

Минув ще день. Купувати за пять центів Безхатний не міг, — бохоня хліба у містечку коштувало пятнацять. Шукав малин і без успіху. Вже другий день голодував. Пригадувалося йому недавне минуле. Однак не каявся. Він мусить пізнати життя до самого дна, навчитися розпізнавати людей і цінити щирість, коли ще прийдеться з щирими людьми зустрінутись.

Як не дивно, голодний Безхатний зовсім не журився завтрішним днем. Кожна людина, що не має вже нічого до страчення почувається мабуть так. Ходив по містечку, мигукав одному йому знані мельодії, любувався хвилюючим морем дозрілої пшениці. Що зернами пшениці також можна заспокоїти голод, якось не прийшло йому на гадку. Як вийде зо свого критичного становища — не хотів думати. „Якось то буде!" — підказувала вперта, степова вдача. Адже Наполеон у прикрі дні проїв годинник і чоботи, а в Безхатного розпорядженні було дві валізки річей!

Продавати річей не довелося. Коло стації доглянув Безхатний гурт робітників, з грубезним, виголеним панком у середині. Наче ведений інтуіцією підійшов до гурту й він. Добродій, догадався Остап з уривків розмови, наймав робітників скидати півтора вагона вугілля. Двох французів почали були скидати, але відмовилися обезсилівши, скинули ледви пів вагона. Пропонував сорок і сорок пять центів на годину, ні один

не погоджувався. Добродій звернувся тоді до Безхатного. Швидко погодилися в ціні, від вагона.

Шлунок підводило з голоду, а він працював всю ніч. Часто пив воду. Скінчив перед девятою рано. Власник висловив здогад, що Остап працював увесь час, не ходив навіть повечеряти.

— Добродію, — всміхнувся перемучений Безхатний. — Я два попередних дні не їв нічогісенько!

— Чиж може бути! — товстий добродій аж скрикнув. — Як же ви могли працювати?

— Мусів, — відповів з притиском. — Бо мав у кишені всього пять центів.

— Чомуж ви не попросили вчора з доляра? Я радо дав би!

— Не звик брати гроші, не виконавши роботи. А признатися, що два дні не їв, — соромився.

Якже смакував йому обід! Вимився в ванні, добре виспався. Грубий добродій попрохав зайти другого дня, а він постарається роботу у знайомих фармерів. Поїхали автом миль за двацять. В дорозі Безхатний розповідав про революцію, горожанську війну в Росії і Україні, про українців і сусідні народи. Звели розмову на Канаду. Безхатний Канаду хвалив, однак висловився, що в країні закони занадто лагідні.

— Як? Ви бажалиб гостріших законів? — дивувався співрозмовник. — Так ви консерват?

— Поняття не маю про тутешні партії, думаю всеж, що я скоріше ліберал, і то скрайний. Щож до законів, так для добрих і гідних громадян гострі закони не страшні. Вониж не входять з законами у конфлікти. Та не всі люди є гідними і добрими. Не всі й оборонці закону виконують його зміст, сказати — дух закону, не одні мертві параграфи. Це поки що висновки з моїх кількамісячних помічень у Канаді.

— Можливо ви й не милитеся, — сказав добродій. — Як бачу ви спостережлива людина. Ви інтелігент?

— Не знаю, що ви розумієте під цим висловом. Стараюся ним бути, коли не розгублю тої інтеліґенції по канадійських лісах і степах. Інтеліґентність я, відай, розумію трохи відмінно, як тут загал розуміє. Тут під висловом інтеліґент розуміють членів всяких чистих професій, лікарів, адвокатів, учителів, священиків, взагалі людей з освітою. Моє поняття про

інтелігенцію зовсім відмінне. У мене інтелігентом може бути людина й зовсім неписьменна, як може бути освічений брус. По моєму імя інтелігента заслуговує всякий чесний, справедливий, не доконче добрий. Бо честь і справедливість не завжди ходять в парі з добротою.

— Ну, — потрепав Безхатного по плечу добродій. — Бачу по вас, — своєї інтелігенції ви не розгубите... Вибєтеся тут у люди!

— У якому розумінні — в люди? Тут людиною вважають багатого.

— Не всі. Власне тільки компанії, банки, так званий бизнесовий світ. Вибитись у люди — я розумію, — визначитися своєю працею, розумом, стати відомим і загально респектованім. Ви вийдете в люди у цьому значенні.

— Дав би Бог, щоб ви були добрим пророком.

В розмові швидко сходив час. Авто завернуло на просторе обійстя з двоповерховою хатою. Троє дітей, пізнавши власника авта кинулися до нього. Добродій обділив дітей цукорками й вони розійшлися. Вийшов фармер. Швидко зійшлися в ціні, Безхатному призначено кімнату на піддаші і він розташувався.

Того ще дня почалася тяжка праця. Фармер, ісляндець, зо старшим сином косили двома жниварками. Безхатний з двома меншими хлопцями складав снопи у десятки. Праця зразу показалася легкою. Уставити міцно два перші снопи, опісля обкладати першу пару іншими, по вісім або й десять у купку, двома снопами кожну купку накрити — моглаб і дитина. Та так лише здавалося. Хлопці більше шкодили, чим працювали. Уміння ставити снопи у них було, та не було либонь сили міцно уставити першу пару. Десятки валилися за ними слідом "від помаху заячого хвоста", а Остап мусів поправляти. Підняти два снопи не тяжко, але увихатися увесь час, раз по раз згинатися може яких пятнацять тисяч разів — змучить. Вечорі Безхатний здивовано оглядав широкий, встановлений рівними рядами десятків лан. Обчислював приблизно, скільки тут могло бути гектарів. Спитав господаря. Той окинув зором лан і відповів:

— О, буде коло пятнацять акрів. Не злий з тебе робітник,

коли з такими помічниками встиг тільки "виштукувати" за пів дня.

— Нас же працювало трьох! Чим же помічники погані?

—А, що з них за робітники це? Коло стола! — засміявся фармер.

Штукування протягнулося два тижні, з дня на день, бо й погода служила. Другого дня праці пальці рук Остапа наче спаралїжувало. Ввечорі не міг втримати ложки ні вилок в руках. Господар дав йому рукавиці і це, чи скоріше втягнення в роботу, помогло. Перших кілька ночей не міг спати. Коли задрімав над раном, виспатися не міг, вставав зламаний, але старався. Кожний день його праці побільшував заробіток на півтретя доляра.

Другої неділі приїхав брат господаря, Огюст. Журився, що снопи лежать не складані. Багато робітників пробувало роботу, та все якось попадалися люди з державної допомоги. Від роботи вони відвикли, чи то допомога їх виснажила, — вгадати годі, однак до роботи вони малоздібні. Господар порадив братови ще день чи два заждати, а далі прийде до нього Безхатний аж до молочення. Жив Огюст миль за пятнацять на іншій залізничій вітці. Другого дня, зарання скінчивши штукування, Безхатний пішов до господаревого брата просто з поля. Син господаря хотів його відвезти, та Безхатному забажалося перейти по околицях. Пішов розграничуючими секції фармерськими шляхами, щоб дорогу скоротити. Забув він стару українську помовку: — Хто простує, той у дома не ночує.

Поля скрізь, як оком доглянути, вкрилися вже рівними рядками пшеничних купок. По полях увихалися люди. Десь не десь осиротіло дозрівав запізнений овес, поза тим ряди й ряди, сотки тисяч рядів, аж гень до обріїв. Одноманітну перспективу переривали ще дротяні плоти та гайки зеленої осини коло фармерських обійсть.

Як Безхатний виходив — добре припікало сонце. Пішов у чому працював. Надвечір з невеликої хмарки лупонув добрий дощик. Наче навмисно, аби скупати Безхатного, змити з нього порохи, бо з усіх сторін небо мерехтіло й переливалося синявою.

Вийшов на якусь залізницю й попрямував до елеваторів,

які здіймалися вгору у кількох милях. Дійшовши, переконався, що це якась інша стація, не йому потрібна. Розпитав секційних робітників. Зайшов задалеко: потрібна йому стація була миль шість назад. Сонце вже зайшло, а втім йому, змокшому, стала дошкулювати холодна канадійська ніч. Йшов і надумував, що йому робити? Поки зайде на місце — там певно спатимуть. Ночувати мокрому на дворі — боявся застудитись. Не дуже любив кланятися, кого будь прохати, але рішив попрохатися таки на ніч у першого ліпшого фармера, хтоб він не був. Ще з милю пройшовши — побачив білу, криту соломою хату побіч модерного двохповерхового дому з дощок. На подвірі порався з кіньми старий чоловяга, очевидно господар. Проваджений відливими псами, що з ламентом вискочили на залізницю, спрямував Остап на подвіря. Чоловяга пристанув, підозріло якось приглядався.

— Чи ви не говорите часом по українськи? — англійською мовою спитав чоловягу, його поздоровивши. По хаті здогадувався хто він буде.

— "Шюр" — відповів той похмуро, з під чола оглядаючи подорожного.

— Ну, то й добре, — Безхатний зрадів. І без хороводів попрохався наніч вже по українськи.

— А тиж звідки? — спитав господар підозріло.

Безхатний пояснив.

— А кудиж ти йдеш?

— До того й того. На дорозі, знаєте, змочив дощ, а поки зайду, там вже спатимуть.

— А чогож ти туди йдеш?

— До роботи.

— А що ти в нього робитимеш?

— Штукуватиму! — відповів вже поденервовано.

— А в когож ти робив?

Безхатний відповів.

— А як тебе зовуть?

Безхатний і це сказав, добавив, ще свої літа, де родився, чи має братів і сестер, коли приїхав до Канади, сказав, що ще нежонатий, — і думав, що фармерська цікавість вже нарешті заспокоєна. Але помилився, бо старий почав знову:

агітатори не погодилися. Прохали Безхатного піти самого, певно думали, що він не відважиться.

Пахло небезпекою: товариші могли його добре натовкти на самоті. Подумав він і всеж пішов. Своїх однодумців попрохав прийти за годину. Товаришок з річниками жив на східньому кінці міста, якийсь римар і коваль по фаху, — посеред сіней чи кузні стояло кувадло, по стінах навішано різної упряжі.

Рад не рад, витягнули річники. Найшли одну фотографію — і товариші тиць нею Безхатному під ніс. Він сказав, що посвідка на малу суму й зажадав перечекувати всі посвідки. Вдаючи чемних, агітатори погодилися. Тільки їх усміхи ніяк не пасували до колючого погляду очей.

За рахунками просидів Безхатний повних чотири години. Начислив трохи більше пятнацятьох тисяч злотих. Товариші зраділи, як не знати чому.

— Бачите, добродію? Пятнацять тисяч? А требаж розуміти, що подорож і життя також не мало коштувало. Та й переведення збірок не мало обійшлося! Пятнацять тисяч роздали! А скільки жовтоблакитники?

— Заждіть — Безхатний стримав їх передчасний тріюмф. — Пятнацять тисяч, так! Але польських злотих, не долярів. Коли ці гроші роздавалися, курс доляра в Польщі хитався між сімома й девятьома злотими. Візьмемо по сім злотих, меншу суму. Цеж тільки дві тисячі долярів! Деж решта двацять тисяч? Певно пішли у користь комуністичної партії Польщі.

— Та як? Та не може бути! — загуділи всі разом. — Мусить бути ще десь річник з посвідками. Ви переочили!

— Шукайте!

Шукали, шукали, але знайти таки не могли. Почали насміхатися, мовляв, бідний безробітний, так жовтоблакитними задурманений, аж проти робітництва виступає. Перечитися з ними не став. Забрав листок з підрахунками, заявивши на відхідне, що покаже підрахунки всім робітникам. Розповість, що їх партія і на людській біді збила собі порядний капіталець.

Ні один агітатор між безробітними більше не показався.

смішку, — та Безхатний не чув, що саме. Йшов і присягався у таких типів нічого не просити ніколи. За дві години знов ввихався з пересохшими снопами у брата свого роботодавця.

VII.

Настав час молочення, тої найтяжчої, — як чув Безхатний в краю від поворотців з американського континенту, — роботи в Канаді. Колиб не довгі години, не вечірня темрява, то робота сама по собі не тяжка. Вставали півпятої рано, кормили й чистили коней, а перед шестою снідали. У інших фармерів у шестій вже кипіла робота в полі. З сумлінними робітниками, хоч робота одноманітна, нудна, все таки працювати добре. Тільки не всі робітники слабують сумлінністю. Інший настромлює снопів як будь і здовж і поперек, кине зо двацять наверх, щоб самому до дна не провалитися й гонить чим дух до молотарні. Там часом півгодини відпочиває, бо застає повні вози. Черги коло машини додержується гостро, і змилити, а ні суди Боже.

Сумлінному робітникови зовсім не те. Він укладає снопи, як належиться і набирає їх два рази стільки, що ті перші. Так само два рази довше скидає їх у машину. Відпочивати йому не приходиться, коли й прийдеться, то мінуту, дві. Остання година брати снопи в ночі, коли вже стемніє. Кожний безсумлінний тип старається заїздити там, де густіші купки, залишає по дві-три купки снопів у ряду, а комусь же треба їх визбирувати. У день наглядає хто будь від господарів, то робітники придержуються якогось порядку. Ввечорі, коли ніхто не бачить, братва не аби як маніпулює на полі і коло машини. Схрещує снопи, забиває ножі, або й ще гірше. Обізлений робітник запхає у сніп підкову, кусень заліза, такий сніп попадає під ножі у "фідері" і раптом... ррраз... загуркотіло й затріщало. У нутрі машини ломляться дерев'яні планки, гнуться залізні, щербляться ножі. Вкинена річ тарахкотить по машині, бо ніщо не в силі викинути річ у трубу. Робота мусить застановитися, тратиться час і гроші на направу. Буває, що й паси полопають. Чіпатися ні до кого не можна: снопи

скидають з двох возів одночасно, — ну і вгадай, котрий то приспособив? Міг знов приспособити і добрий сусід, всяко буває. Трапляються каригідні вчинки, трапляються й нещастя, то з кіньми, то з робітниками. Кінь, молодий особливо, буває голову скалічить, ноги поломить. Робітник, притраплялося, попаде під ножі у "фідері", паси руку відорвуть, або й забє великий пас розірвавшись.

У жнива фармерство не шкодує харчів. Їдять наче не в себе, пять разів денно. Намагають мясивом та солодкими коржиками, на ярину степові провінції бідні. А буває, що робітники попрацюють пару днів півголодні і не витримають, кидають роботу.

Безхатний дістав пару величезних мекленбурґів, з копитами, наче добрі баняки. В Канаді розплоджують переважно малих і середних коненят, — господар видно роздобув їх десь з Европи. Дістав ще старе риштування на віз, тай вигойдувався собі з сторони в сторону. Мекленбурги чалапали аж земля під ними дудніла.

З вісьмох робітників нанятий був він один — решта сусідські сини. Дві пари коней дав господар біднішим фармерчукам. Маркірація почалася тогож дня. Невитривалі фармерчуки слава тільки, що робили. Вкине півтори сотки снопів і жене до машини. Там жде й жде черги, далі одним духом скидає й уже знов в полі. Безхатний й собі взяв з них приклад, але господар остеріг його:

— Ти на них не зважай. Набирай добрі вози, щоб коней дарма не гнати.

— Яж не поспіватиму черги дотримувати! — він перечив.

— Не клопочися! З цим я пораджу! Знаєш, сусідські сини, ніяково на них кричати.

Сталося так, що збираючи снопи у найдальшому закутку фарми Безхатний запізнився. Фармерчук, що мав заїздити до машини після нього, нахапав снопів ближче й опинився коло машини перед Безхатним, однак скидати не заїздив.

— Чогож став? Заїзди! — наказав йому господар, коли відїхав порожній попередній віз.

— Це не моя черга! — відмовився фармерчук. — Має заїздити той "ґрінгорн".

— Набиратимеш такі великі вози, як "ґрінгорн", тоді черги з ним дотримуватимеш. Заїзди!

Рад не рад мусів фармерчук заїздити. Затаїв злобу на нівчому неповинного Безхатного, почав йому пакостити. В ночі повідвязував мекленбурґів. Вони показалися розумнішими від фармерчука, — всю ніч ходили по подвірі. Другого ранку, в часі чищення коней, вкинув між мекленбурґів кота. Думав, що коні з переляку зірвуться з привязі, або котрий вдарить Безхатного. Безхатний не виходив з рівноваги. Фармерські синки свого товариша знов покривали. Але той все нахабнів. Коло машини відкрутив гайку від колеса Безхатного воза. Коли він рушив, колесо спало. Не витримавши — Безхатний зганьбив нахабу. З соковитою англійською лайкою на заслинявлених устах той поривався битись. Засукав рукави й накликував:

— Ходи, ходи, ти, дурний ґрінгорн! Ходи битись — і наче боксер на арені насталяв кулаки під загальний сміх своїх товаришів.

Безхатний наважився дурня провчити, хочаб за те його з роботи нагнали. Вхопив вербовий прут з воза й пустився за напасником. Цей закричав "но, но" і навтікача. Здогонивши його, добре вперіщив пару разів по ногах і спині. Фармерчук упав:

— Досить уже! Досить! — став плаксиво прохати, закриваючи обличча руками.

— Вставай! — крикнув Безхатний його підводячи.

— Тільки не бий, — хникав вже фармерчук.

— Не бійся, я не твоєї свинячої натури. Показав тільки, що бути напастливим не все поплачується.

Від того дня запанував спокій. За їжею робітники давали Безхатному зрозуміти, що він бився не по американськи. Мовляв, треба було битися на кулаки й попідбивати напасникови очи.

— Я не визнаю ваших американських правил і бюся, як умію, — цей відказав. — У вас, набити кому лице, щоб аж спухло — геройство, а у нас найбільша образа. Я ніколи не попустив би кому то не було, хто вдарив би мене. Бивсяб так, що слабший опинивсяб в госпиталі, а здоровший у тюрмі.

— О, то ти такий гоноровий?

— А щоб ви знали!

— От тобі й ґрінгорн! Ти зовсім на своїх людей неподібний. Вмієш за себе постояти!

— Зумію постояти й за всякого покривдженого!

— Так, — говорив старий ісляндець-господар. — Добре, синку, кажеш. Завжди шануй самого себе, вмій за собою обстанути, то й люди тебе шануватимуть, з тобою числитимуться. Тішить мене, що ти не даєш собі на пальці ставати. Не даш і на будуче, бачу по тобі!

Осінь того року вдалася суха. Не було ні одного дня затримки у молоченні задля дощу. Молотарок в околиці не бракувало, тим то двацять першого дня молочення закінчено. Почалося гасання автами від хати до хати, гейби весілля. Фармері пиячили, припрошували й Безхатного. Він відмовлявся, — бачив нераз, чим кінчаються випивки в Европі — бійкою й тяганиною по судах. Тай господар перестеріг його. По закінченні молочення почастував робітників вином, з фермерами не пиячив ні він, ні його родина. Безхатний від випивки не відмовлявся, але ніколи не шукав за нею. Тут ще непевний був, чи його не припрошують навмисне, щоб у підпитого витягнути гроші. У фармерському гурті було двох з злодійкуватими непевними очима...

Тяжка була праця, за те втішився Безхатний одержавши сто пять долярів від свого ісляндця. Думав дістатися до Винипеґу, а звідти встрянути на роботу до ліса. Сусідний фармер вмовляв зістатися на зиму у нього. Робота, мовляв, легка: возити до елеватора збіжжа, обходити восьмеро коней, десяток корів, череду свиней, ну, привести соломи по потребі, навозити дров... Наче у того байкового жидка, що наймав Горпину чи Теклю і вмовляв: то зроби — та й сядь, інше зроби — та й сядь... Все сядь тай сядь, а коли ту всю роботу обчислити, то людина й носа не матиме часу втерти, не то сидіти. Платні приобіцяв фармер аж пятку місячно.

Виходило, що кожного дня треба добре напрацюватися без відпочинку в неділю й свята за сімнацять центів денно. Не погодився й того ще дня ждав на поїзд до Ріджайни на побли-

зькій стації. Розійшлися з ісляндцем приязно, той хотів відвезти до міста, та Безхатний відмовився.

На стації зустрінувся зо старшим іміґрантом з Західньої Волині, з величезними рудими, щиро жандармськими вусами. Познайомилися. Вусач розпитував — хто він, звідки, скільки має літ, коли приїхав, чи жонатий, ну, й на тому стало. Сказав, що самий він з Берестечка. Безхатний там бував, бував і на Козацьких Могилах у Пляшеві... Дядько на зиму також зібрався до ліса, хоча казав, що з фаху він добрий коваль.

В Ріджайні оба наняли кімнату, повечеряли й благополучно переспали ніч. Одягаючися нарано, дядько хопився кишені і щиро чи вдавано перестрашено вистогнав:

— Мої гроші пропали!

— Пошукайте добре, — сказав Безхатний спокійно. — Може забули у котру кишеню положили. В ночі до кімнати чейже ніхто не заходив, а я знов з вами разом положився і встаю. Деж вони могли пропасти? Може хіба згубили, як вчора у місті були?

— Ні, — дядько підвіщив голос. — Як клався спати, я поклав їх у задню кишеню штанів. А твої гроші де?

— Мої у валізці. В кишені ношу на розхід.

— А ну, покажи! — вже кричав дядько. — То тільки ти взяв мої гроші, більше ніхто!

— Я покажу тільки поліції, — відказав Безхатний збентежено. — Ваших грошей мені не потрібно. Я зроду не брав ще нічого чужого. Хочете, кличте поліцію, нехай шукає, гроші не деж дінулися. Та наперед пошукайте у себе самі.

Безсило дядько сів на ліжко і все бідкався: — Вісімдесять долярів! Вісімдесять долярів! Горенько моє! Щож я тепер робитиму? — Схопився, бігав по кімнаті бючи себе по чолі кулаками.

— Шукайте до чорта! Не плачте! Десь же вони є! — Безхатний викрикнув подразнено. Дістав рушник, пішов вмитися. Коли вернувся, дядько сидів спокійний, винувато посміхався.

— Що, знайшли?

— Найшов! — ніяково відповів той. — Я забувся. Самий

запхав вчора у грудну кишеню блюзи й защепив, щоб не випали, а блюзу положив під подушку.

— Отже бачите, а трохи булиб мене злодієм зробили. Я за малим не дав вам у лице, коли ви присікалися до мене!

— Знаєш, — дядько оправдувався: — В кого згуба, в того гріху повна губа. Вибачай!

— Та вже! Не треба перепрошувати. На будуче уважайте! Що булоб, коли ви закликалиб поліцію, а вона найшлаб гроші у вас же? Ну, й відтепер я жити в одній кімнаті з вами не хочу.

Того дня виїхав Безхатний до Винипеґу. Подорож забрала пятнацять долярів, а дві десятки пішло на убрання. Обчисливши свої засоби, побачив, що зимувати у місті нема що й думати... Постанова їхати "ломберджекувати" скріпилася. Робітники його застрашували, та Безхатний переживав вже гірші страхи. Побоювався, що на роботу не встрягне, бо й тяжко було. Назїздилося тисячі безробітних—реліфників і вони мали першенство до всяких робіт, а ті, що самі собі давали раду, права на роботу позбавлялися. Шість днів ходив Безхатний по приватних бюрах, поки натрапив. Потребували двацять робітників на невелику стацію від Сулукавт на схід. З нереліфників взяли по чотирнацять долярів на проїзд по залізниці й певно для посередника, а ввечорі наказали бути на Сієнарській стації. На посьміх і глузування старших вуйків "канадіянів" — Безхатний запасся десятками книжок, щоб було чим вбивати довгі зимові вечори.

На призначену стацію приїхали пізної ночи. Серед глухого лісу й скель, без стаційних будинків і будьяких признак людського житла висіла двацятка з поїзду. Тільки сосни й ялини шуміли та відбивався від скель переразливий свист паротягу. Через кілька хвиль поїзд поїхав. Здавалося Безхатному, що він втратив вже всякий звязок зо світом, лучила з ним хіба пара рейок, проложених у безвісті. Прийшли в голову гадки, що десь там у Сибірі й на Соловках червоні так само висаджують серед диких пущ засланців — українців, білорусів, татар, черкесів, кубанців... Там гонять людину силоміць новітні владарі, а тут кожний їде неначе на заслання добровільно; гонить кожного економічна нужда, шлунок, без заспокоєння якого неможливі ніякі ідеї в світі. Різниця невелика!...

Робітники розташувалися ночувати на шляху. Аж надійшов звідкісь з лісу високого зросту мулат з ліхтарем. Повів усіх углиб ліса, до збитого з дощок великого бараку. Де хто міг, хлопці розмістилися, швидко позасипляли. Чи снилося кому з них, що не всім їм суджено дожити до весни? Певно ні, бо всі посхоплювалися веселі й бадьорі на звін рейки. Нашвидко поснідали й стали лагодитися у дальшу дорогу, гірськими озерами й протоками. Приладдям і харчами для людей і коней навантажили кілька човнів. Наверха поставили дві півтонові залізні кухні, позчеплювали човни і... новітні Колюмби попливли в онгерійські нетри...

З обох сторін на обрісших мохом скелях глухою стіною піднимався непрохідний ліс. Стиснена скелями ріка то звужувалася до ширини кількох ярдів, то розливалася у широкі на кілька миль затоки. Дика краса лісів вплинула на вразливого Безхатного. Він сидів на носу переднього моторового човна і з якимсь острахом вдивлявся у краєвид. Таку дику природу бачив він у перше. Ні звірини, ні птаства, дико-німа могильна тишина, і мірне р-р-р-р... моторів на човнах. Від нього не краще почувалися інші. Їхали годину, дві, віхали в безкрає озеро. Стратили врешті землю з очей. З одної тільки сторони ледви помітною смужкою синів ліс...

— Як далеко ми ідемо — звернувся Безхатний до керуючого човном наглядача,—відражуючого вигляду француза. По його бороді струмочком витікала змішана слина з тютюном.

— Я не знаю... коло двацять, двацять пять миль, — відбуркнув француз, голосно сплюнувши своєю жвачкою.

— Двацять пять миль! — загомоніли робітники. — А якже такими дебрями до залізниці добитися, колиб так котрого сквитував?

— Треба так діяти, щоб не міг нікого сквитувати, — порадив Безхатний.

— Як стане дуже підганяти, то не витримаєш, та самий сквитуєшся, — страхали старші іміґранти, що побували вже в лісах.

— Я не про те, — пояснив. — Відомо, що наглядачі будуть підганяти, на те їх настановлено. А от, колиб квитував когось одного з нас, треба всім покидати працю.

— Ого! За себе боїшся! — посмішковувались старші.

— Не боюся. Думаєте, не потраплю працювати так, як і ви?

— А вжеж, що ні! Ти канадійського лісу ще не бачив.

— Не велика мудрість зрізати й обчистити дерево. Мною не журіться! Я піддав хлопцям гадку організовано вступатися всім за одного. Тоді з нами будуть числитися. Це може статися як мені, так кожному з вас.

— Хлопець правду каже! — озвалися новики.

— Певно, що правду!

— За нас не бійтеся, — впевняли вуйки. — Ми знаємо по англійськи і роботу добре знаємо. Пильнуйте лишень себе!

— Ая, знаєте по англійськи! Чотири слова — "йес сер, но сер, шюр" і "ол райт" — посмішковувалися вже молоді.

— А ви й того не знаєте! — вуйки огризалися.

— Це ще невідомо!

Нарешті приїхали серед дикого лісу. По його заростях ще не ступала мабуть людська нога, відколи й Канада. Хіба заблукав може у давнині відважний індіянський ловець в погоні за диким звірем, медведем чи буйволом. І він до свого "вігваму" навряд чи звідси добився.

Над озером нашвидко порозпинали полотнища на випадок дощу. Француз заходився розкладати огонь. Десяток робітників вивантажував човни, другий післано розчищувати місце під будову лісових колиб-"кемпів". Скоро в відрах кипів чай, варилася бульба, смажилося якесь столітне мясиво. Не дармував ніхто. Одні викорчовували грубезні хвої, інші засипали ями, рівняли землю, треті різали повалені дерева на кавалки. До вечора половину зрубу збудовано; ліс брали на місці, перетинали й укладали в стіну необкоровані куски. Діри, що й лиси свобідно моглиб пролізти, забивали дрючками, обтикали мохом. Ночували на сіні, під напняттям. Ще не розвідняло, заходилися кінчати колибу.

Впродовж трьох днів збудовано три колиби. Велику для робітників, трохи меншу на кухню і їдальню й третю, на майбутню канцелярію, склад приладдя, кімнату для управителя і писарчука... Накрили поки що полотнищами палаток. Дошки мали привезти пізніше, з іншою партією робітників, так само

і ліжка. В неділю збудували стайню для майбутних коней. Француз лаяв, підганяв. Вуйки зо шкури вилазили, щоб йому догодити...

VIII.

З понеділка почалася нудна праця. Безхатний, як і кожний інший, одержав безобуху, гостру з обох кінців сокиру і цією зброєю мав прокладати шляхи в нетрах Онтерія. Робітників поділено на три гуртки. Четверо розпорпувало купину, рівняло землю, рівно з землею вирубувало хвої, осини, хащі. Друга чвірка пиляла повалене дерево і відкочувала по боках дороги. "Інжиніри" будували містки через рівчаки й западини. За день двацятка прочистила з півмилі широкого на десять ярдів лісового шляху.

Під кінець тижня приїхав управитель з писарем. З ними прибуло душ за трицять робітників, самих мадярів і словаків. Привезли коней, живність, двоповерхові залізні ліжка. Піонірську двацятку з наглядачем-французом випроваджено далі озером, миль за десять, відкривати нові ліси, будувати колиби й там.

Трохи не до півдня двацятка переносила живність через скелі. Нижче побудованих колиб скелі стиснули ріку до широти пів сяжня, каменюки утворили пороги й водоспад. Вузоньким проходом вода бурлила й клекотала, гейби мініятурна Ніягара. Провести тудою човен не було ніякої можливости...

Через скелі перенесено три човни, кухню, два човни звязано до купи, на них накладено з дощок поміст, а на поміст тягарів. Все завершено кухнею, причандалами. Двацятка поплила.

За порогами озеро знов розширилося на сім-вісім миль. Дув вітер. На озері здіймалися все більші й більші хвилі. Не поспіли відплисти пару десять ярдів від берега, а баранчики хвиль почали перескакувати в човни. Робітники полякалися. Француз на передньому, маленькому човні з мотором, або хвиль недобачував, або на них не зважав. Йому ніяка небезпека не загрожувала. Піднявся рейвах. Нікому не хотілося купатися

в зимній воді наприкінці жовтня, або й утопитися. Новики не вміли говорити, а старші дядьки, хоч також полякалися, як що і вмів котрий, то не хотів француза до своєї особи зразити. Безхатний їх зачепив:

— Ну, вуйки, вмієте говорити по англійськи. Чомуж не звернете увагу наглядача, що в човни вода набирається?

— Іди говори сам, раз ти такий розумний. Хочеш, щоб з роботи нагнав?

— А ви щож? Хочете потопитися? Життя вам наприкрило?

— Нами не клопочись! Ми вміємо плавати. Як котрий простудеться, то компанія на свій кошт лікуватиме, ще й платитиме.

— Дурні старі! — розсердився, аж сплюнув Безхатний. Перескочив у французову душогубку. Човен загойдався, наглядач, з несподіванки, за малим не вилетів у воду. Зрівноваживши човен люто глипнув на Безхатного і процідив крізь зуби:

— Що сталося?

— Не бачите, що? — крикнув хлопець. — Вода в човні!

— Так що? — француз перепитав задиркувато. — Чого ти так боїшся?

— Бо не хочу вчитися плавати при кінці жовтня — крикнув Безхатний гостро. — Краще заверніть човен до берега.

Але француз не схотів. Води набиралося все більше. Робітники здогадалися якось виливати воду бляшанками. Підняли рейвах, бачучи, що не жарти, вуйки. Скривившися француз завернув до недалекого берега. Скинули трохи тягарів. Безхатний хотів скинути кухню: вона одна важила за всі тягарі. По англійськи і по французьки наглядач почав люто лаятися. Безхатний обізвав його французьким "кошо", але кухню мусів залишити в спокою.

Попри беріг відплили з милю і все було гаразд. Французови забаглося знов виплисти на широкі води. Знов почало наливатися в човни, чим далі від берега, то більше й хуткіше. Тепер уже загаласували всі. Хвилі закидали човнами у різні сторони. Неприв'язаний поміст зсувався з кухнею разом. Один човен з води виринув, другий осів під тягарем кухні так, що

виставав поверх води не більше цаля. Знесло в озеро кілька бляшаних труб, слідом покотилися й загулькотіли на дно відра. Нещастя насувало. Робітники з усіх сил пнялися підсунути кухню на середину помосту, вона не давалася. Кожний вже намічував якусь грубшу дошку, щоб за неї вхопитися, колиб кухня зсунулася у воду. Перестрашився і наглядач. Певне перестрашився не тому, що люди можуть скупатися, або й потопитися, а мабуть тому, що він наразить компанію на страту кухні. Без нічиєї принуки завернув до берега й тут її скинули.

Облегченими човнами за годину заїхали без перешкод. Припливли до якогось півострову чи острову, — Безхатний про те ніколи не довідався, — вже в пообідній порі. Швидко перекусили хліба з шинкою, схопилися розчищувати площу під колибу. До вечора француз попривозив зіставлені по дорозі дрібніщі річи й частини кухні. Лютував і спльовував, вертаючися все щось бурмотів собі під носом. Коли вернулися до колиб — мадярня лаштувалася вже спати.

Другого дня по снідані двацятка знов вирушила до човнів. Нічого не підозріваючи пішов також Безхатний. Француз видивився на нього наче баран на нові ворота. По хвилі вибелькотав:

— Зіставайся тут! Ти завеликий мудрагель. Ти мені не подобаєшся!

Безхатний засміявся йому у вічи й відпалив:

— Справді! Маєте рацію, я досить мудрий! Мудріший від вас на всякий випадок.

І відійшов під посмішкування старших дядьків. Вдався до управителя, а цей розпорядився, щоб впорядкував пристань. За день збив місток, настелив дощок на березі, позабивав кілля на привязь човнів. Наніч девятнацятка вже не вернулася.

Нарано оба з управителем впорядкували доріжку через скелі понижче порогів. Там вечеряли й ночували під палаткою. Лежачи довго говорили, Безхатний запитав, чому то промисловці держать такого придуркуватого наглядача. Управитель боронив француза, — мовляв, він не лихий, тільки загонистий, а до того старається компанії вислужитись. Безхатний розповів про подорож на острів і про те, що кухня, а з кухнею й люди, трохи не опинилися в озері. Сумнівався, чи

робітникам хоч тиждень вдасться з таким наглядачем витримати. Співрозмовник запевняв, що все устаткується, та що навіть він змінить про француза свою думку.

Як же здивувалися оба третього ранку! Ще до сходу сонця загуркотів мотор і один з вуйків висадив трьох робітників. Поснідавши всі три будували пристанок з Безхатним разом. Під обід привезено знов двох, а перед вечером сімох. Увечері управитель очи вилупив, питав, що це значить? Безхатний відповідав:

— А щож би? Ваш наглядач понаганяв перших пятьох робітників. До решти придирався, то й самі роботу покинули. З ним зісталися самі дядьки.

— То нічого! Поїдете завтра до нього назад! — рішив управитель.

Безхатний переповів робітникам управителеві слова. Ті не годилися.

— Скажи йому, що ми до того дурня більше не підемо. Ще потопить зо злости, бо звідти суходолом сюди дістатися не можна. Краще пошукаємо роботи десь інде!

Наступного дня під обід той самий вуйко привіз усіх своїх товаришів. На острові зістався француз самісенький, ну, й вернувся вуйко. Новоявлені Робинзон Крузо і вірний Пятниця!

— Гей, дядьки! А вам що сталося? — здаля окликнув їх Безхатний. — Таж ви добре роботу знаєте, ну й мову!

— А най'го ясний шляг трафит. Правду казавес, хлопче! Душу з чоловіка годен вимотати. Квитуймося, бо то якась нова компанія... Хоче, щоб чоловік за коня робив! — загоміноли вуйки одночасно. — Гонить, дух би з нього вигнало, лається, цигарки не дасть часу скрутити. Квитуймося! Такого добра знайдемо!

— А виж як, хлопці? — питав Безхатний молодиків. — Квитувати, то всім.

— То й добре! Говори з "босом"! — загоміноли ті.

Безхатний пішов у палатку. Управитель щось обчислював.

— Робітники хочуть квитуватися! — повідомив.

— Хто, ті старі? — озвався управитель. — Нехай, невелика з них користь...

— І старі й молоді. Всі, виключаючи того, що їх привозив...

— А як ти? Також сквитуєшся?

— Певно! Разом приїхали, разом і поїдемо...

— Ви щож? Большевики?

— Милитеся, добродію. Не думаю, щоб між нами був хоч один.

— То чого так напосілися квитуватися?

— Мусимо обстоювати один одного, щоб з нами обходилися по людськи. Кожний має право залишити роботу, раз вона йому не під силу.

— Ісусе Христе! Вперше бачу таких завзятих іміґрантів, — ніби глузував управитель. — А ходімо но до них!

— Ви щож думали? Часи, коли робітник був невільником, вже минули.

— Ось що, хлопці — сказав управитель підійшовши до гурту. — Кидати роботу не маєте потреби. Замість вас я пішлю туди кого іншого, а ви зіставайтеся тут. Працюватимете до весни, я то вам обіцюю. А напираєте дуже, так силоміць я вас не затримую. Робітник не невільник, як сказав ваш товариш. Певно вам хочеться до міста, на державну допомогу, га?

— Не всі охочі до вашої допомоги, — Безхатний заперечив. — Ми робітники, а не ласі на дурничку жебраки.

Подумали, поміркували і рішили зістатися. Тогож дня на острів поїхали мадяри й словаки. Та не багато краще працювалося скрізь. Від залізної дороги привезли коней, харчі, сіно, і... нового наглядача, вертлявого молодого французика з жінкою. Жінка стала куховаркою, а французик наглядачем. Управитель десь виїхав. На 'кемпу" вернув його заступник, наглядач з острову, на своє місце залишивши нашого вуйка-підлизу тимчасовим форманом. І зразу погіршало.

Працюючи в гурті Безхатний якось випростався скрутити цигарку на очах молодшого наглядача. Той зараз закричав на нього мішаниною:

— Рубай, Джан, рубай! Іф ю нот рубай, ю ґо ту Вуниперг!

— Окей! — раптово вибухнув Безхатний. Шпурнув соки-

ру в кущі й спрямувався до колиби. Та французик заспокоїв його:

— Я сказав то на жарт! Не сердься!

— То й я пожартував — йому в тон відповів Безхатний. — Біда, що від ваших наглядацьких жартів у робітників живіт болить!

Наступної неділі зраня покликано його до канцелярії. Там виписана раніше лежала вже його посдідка, так званий "тайм чек", на вироблені дні. Дивувався Безхатний, чому його сквитовано. Чи то за задиркуватість, незалежну поведінку, чи може тому, що кожного вечора робітники гуртувалися коло нього, що він читав, розповідав що будь...

У колибі натякнув на рішення — обставати одному за всіх і всім за одного. Бо й страх збирав Безхатного, як добудеться він одинцем до залізниці через онтерійські дебри. Робітники похнюплено мовчали. Сміливіші сказали отверто, — впав вже сніг, по "кемпах" робітника набрано вже досить, йти тепер нема куди. В них знов довги, рідня в краю жде на пару долярів. Кожний мусить за себе дбати, бо то Канада! Їх становище Безхатний розумів, не думав намовляти роботу кидати, та всеж гіренько стало йому на душі.

Узброївшися ціпком на випадок можливої зустрічи з медведем, помандрував Безхатний лісовими нетрями у напрямі залізної дороги. Йшов попри беріг, щоб не заблудити. Спотикався на прикриті снігом пні, гіляки, часто провалювався у рівчаки. Набирав ногами, щоб зарання добитися до залізниці. І знов в думках порівнював себе з втікачами з північних нетрів Росії. Там влада, тут шлунок і всесильний володар континенту, його величність — доляр...

Не думали позіставші його товариші, що не всім їм судилося не то заробити грошей для рідні, але й самим весни діждатися.

Одержавши півмісячний заробіток, аж дванацять долярів, спинився Безхатний у Сулукавт. У містечку переночував, розвідував про можливости встрянути на роботу. Безробітні щоденно гуртами виїздили десь на кемпи. Назад ніхто не вертався. Чи вони знаходили десь роботу, чи їхали до великих міст на допомогу — ніхто не знав. Безхатний прилучився до гурту

— Як, ви не скажете, що не приймали ще від нікого ніякої помочи у свойому житті?

— Чомуб ні, приймав. Тільки від тих людей, що помагати мені були зобовязані. Миж чужі люди, вперше на житті бачимося. Віддати знов, якийсь довг під цю пору справа занадто важка... Тож вибачте за нехтовання вашої щирости, а грошей таки не прийму.

— Тим то, власне, ви мені ще більше подобаєтесь! Розумію вас і не буду силувати, раз ви такий завзятий — суддя вдоволено всміхався. — По правді сказати, ви мені подобалися з першої хвилі. Такі характери в люди вибиваються! Дуже жалую, що не можу на разі дати вам роботи. Ви не пропадете, я певний. А колиб нічого все таки не найшли, ось моя адреса — подав візитівку — та приїздіть чи приходіть до мене, хочаб перед жнивами.

Розпрощалися приятелями. Суддя з своїми поїхав на південь, а волоцюга на захід, числити залізничі пороги. Як постать волоцюги вже здавалася невеликою крапкою поміж ланами пшениці, суддя Дорінсайд оглянувся і звернувся до дітей:

— Щож ви, діти, думаєте про цього "бома"?

— Добрий хлопець! — викрикнула мала Патриція.

— І розумний — докинув Едвард Дорінсайд Молодший.

Маріянна мовчала задумана. Батько спитав її:

— Чого ти так задумалася, дівчино?

— Не знаю сама, — відповіла дочка стрепенувшися. — Ви щось питали?

— Егеж! Питав твоєї думки про цього хлопця.

— Цікавий тип, — відказала дівчина. — Запорошений, збідований... Якби привести його у людський вигляд, не різнивсяб нічим від наших, хоч чужинець. І якийсь такий, що його нужденний вигляд не викликує ні жалю ні відрази. Гордий, має свою гідність.

— Так — протягнув суддя. — Надто незвичайний тип. Жалую, що не взяв його до себе. Але. Такі не пропадають. І щось впевняє мене, що ми з ним нераз ще зустрінемося.

єдиного чоловіка, — інша булаб справа. Може і платні не уривалиб.

— Так давай квитуватися всі!

— Ми поквитуємося, а чи поквитуються інші народности? Добре розважте й самі! Йдете на непевне!

— Що буде, то буде! Говори з іншими. Як вони, так і ми, — заявили робітники.

Безхатний переговорив з наглядачем-хорватом, кількома саксонцями, з поляком, Стахом на імя, розвиненим, очитаним чоловягою, а вони зо своїми одноплемінниками. Погодилися сквитувати всі до одного, не виключаючи комунізуючих. Довго не спав ніхто тої ночи.

Рані по сніданні хорват, Стах і Безхатний перші пішли за розрахунком, — показати приклад іншим. Управитель зустрінув їх запитом:

— За чим, хлопці, прийшли?

— Кидаємо працю! — за всіх відповів хорват.

— І ви? — здивувався "бос". — Виж наглядач, розпорядок увірвання платні вас не торкається.

— Так, — хорват відповів, — але торкається робітників, а я не хочу бути від них ні ліпший, ні гірший.

— Вас тільки трьох залишає роботу? Чи може ще трьох надійде? — вставив глузливо писарчук.

— Робітники рішили залишати всі до одного! — заявив Безхатний.

— Як? — "бос" скрикнув. — Так робота стане на цілий тиждень. Не буде кому коней доглянути!

— Це вже вас нехай голова болить! — сказав хорват.

— Ніхто не має права залишати роботу без попередження! — перечив управитель. — Це не квитування, а страйк, змова!

— А уривати платню маєте право без попередження? — спитав Безхатний терпко.

— Не від мене залежить — розвів "бос" руками. — Так розпорядилася компанія, а я не в силі щось змінити. От що, хлопці! Я давніше завважив, що вас трьох робітники слухають, вважають за авторитет. Не залишите роботи ви, так і інші не залишать. А я, — тут "бос" усміхнувся лукаво, — вистараюся у компанії, щоб вам трьом платні не уривали. Згода?

— Ні! — в один голос відповіли всі три.

— Завзяті хлопці! — знову усміхнувся. — А як би вам дали по десятці місячно більше, як досі? Що ви на те?

— Тобто, хочете нас підкупити? — засміявся Безхатній глузливо.

— Ну, якеж це підкупство? Ви добавки варті!

— А робітники не варті?

— Чи ми можемо сказати про прибавку робітникам? — встряг у розмову досі мовчавший Стах.

— Борони Боже! — злякано сказав "бос". — Ніхто не сміє про те знати.

— Так ми не годимося.

— Ми годимося далі працювати без ніякої добавки, тільки не уривайте платні робітникам! — заявив хорват.

— Не можу, ніяк не можу!

— Так про щож більше говорити? Давайте наші "тайм чеки".

Бос злісно пробубнів:

— Каятиметеся ви ще! Памятайте, що в цій компанії ви роботи більше не дістанете!

— Овва!... Не стільки світу, що в вікні! — помовкою відповів Безхатний.

— Побачите! А не забувайте, що компанії обмінюються чорними листами. Не дістанете праці ні в якій іншій! — страхав писарчук собі.

— Не маєте чого нами клопотатися!

Писарчук виписав посвідки до головної управи. Всі три забралися пакувати манатки. В кемпі їх нетерпляче ждали. Розповіли про спроби їх трьох задобрити підвижкою і зірвалося обурення. Кемпу наче замело: пішли й ті, що з початку вагалися, що діяти.

Хвилин через десяток всі вернули з "босом" разом. Дядько в різних калічених мовах взявся робітників страшити. Головно налягав на чорну листу. Безхатний відповів, що в кожній країні, за виїмком хіба Росії, робітники мають право леґально боротися за кращі умови. Одним з засобів такої боротьби є страйк. Але тут навіть не страйк, а загальне залишення праці. Бос твердив, що це таки страйк за намовою. Страйки може викли-

кати тільки юнія лісових робітників, до якої ніхто з кемпи не належить. Йому відповіли, що юнія лісових робітників комунізуюча і їй ходить не про справжне поліпшення умов праці, а про ворохобню. Юнії можнаб вірити, колиб юнійні лідери самі пробували працювати в лісах чи де інде. Про умови життя робітництва — копальняного, лісового, чи якого іншого, ті лідери не мають зеленого поняття. Чуються робітниками постільки, поскільки живуть з робітничих вкладок.

Переговорювали довго, з тим самим успіхом. Але душ зо трицять комунізуючих погодилися працювати за зменшену платню. Певно заболіло їх, що Безхатний від їх юній відхрещувався. Сто пятьдесять сім душ не піддалися. Так під обід місили вже снігами в напрямі залізної дороги. "Бос" загрожував на відхідне поліцією; страхав, що таку банду у Сулукавт навіть не впустять. І дарма.

З усіх робітників тільки один поласився на компанійне добро. Захопив покривало, якому й ціна не більш трьох долярів. Напівдороги нагнали робітників управитель з писарчуком, оба узброєні револьверами. Вкрадене добро відобрали. Ніхто не обставав за винуватим, навпаки — бештали й сварили його. Розюшений "бос" бажав відобрати "тайм чек" винуватого. Цього не дозволили.

— Карою для нього буде сором і недовіря товаришів! — за всіх заявив Безхатний. — Цієї кари вповні вистане. Не Бог зна який скарб він забрав.

— Злодія треба вчити, щоб вистерігався всякий! — кричав управитель.

— Не вдасться! Людина по дурноті поласилася на дрібничку, а ви вже й шкуру готові з нього здерти? Соромилисяб!

Вернулися обидва ні з чим. А нарано кожний робітник одержав по парі десяток заробітку й журився, — щож далі діяти? Властива зима щойно починалася. Стах і хорват зо своїми відїхали у Форт Вілйем. Безхатний хотів їхати в Квебек. Тільки з чим їхати, й до кого? Надія може вже й замуж вийшла, добрі дівчата не засіджуються довго. Замісць Квебеку опинився він в Кенорі.

IX.

"Бос" кемпи, старий англієць Николс, чомусь Безхатного зпочатку не злюбив. Працював він совісно, та бачучи нераз, що Николс за робітниками підглядає, йому на злість сідав і курив. На босівські доріканння відпалював, що він людина нервова і "босів" над собою не терпить. Ця нова кемпа належала до Кивейтин Ломбер Ко. на Деревному Озері, миль так сімдесять на південь від Кенори. Тут сприятелювався Безхатний зо шведом Ґуставом та литвином Костем.Назвище Костя походило від литовського медведя, а самий він ростом і будовою голови нагадував Сенкевичового Подбіпєнту з Мишекишек. Зо шведом лучило Безхатного докладне знання взаємин Швеції і України. Набув Безхатний ще одного приятеля — наглядача-бельґійця, людину надзвичайно добру і до робітництва вирозумілу.

З українців вирізнювалися безхарактерністю двоє — Степан, прозваний робітниками Багачем, і "мистер Бойк", — інакше ніхто його не звав, товстенький невеликий чоловічина з Винниченківською борідкою. Хвалився, що був поручником австро-угорської армії і аж отаманом УГА. На військового зовсім не подобав, правда — мистецьки лаявся. Читав отаман по штубацьки. Безхатний порозумів, що дядько найбільше міг бути склеповим субєктом у більшому місті і там поверхово цивілізувався. Іншим був Стефан, чи "Штіф", — казав, щоб так тільки його звали. Скупий, наче сім лихварів на купу. Щоб заробітку не розходувати, купив у Винипеґу фунтів зо пять тютюну, найгіршого, який тільки може бути. Коли кришив, відвертав носа. Робітники сміялися, що на тому тютюнові вивелося не одно покоління канадійських скунксів і за те прозвали Багачом.

До замітніших належав ще словак — Майк, — хила заморена людина, — одною прикметою: їв за пятьох. Міг би й цілий день їсти без перестанку, як самий признався.

На цій кемпі не нагрів Безхатний місця. Николс провалився на озері і його відправили в госпиталь. На його місце прибув інший "бос" неозначеної національности, — Айзак не

то Шуман, не то Нюман. Старався вислужитися компанії, порскав "снофом" у всі сторони, кричав і лаявся. З Безхатним стявся другого дня свого управительства. Що шкодив Айзаку огонь, хто його знає? Певно кололо його, що робітники у час обіду вигріваються, а він вганяє по лісі мокрим вовком. За тиждень нового "босування" пара робітників пішла до госпиталю на запалення легенів, литвин Кость ушкодив ногу грубезним відземком дерева. Перестудився і Остап Безхатний. Два дні перележав, а третього Айзак сказав йому, або виходити до роботи, або з кемпи забіратися. Безхатний вибрав останнє.

На біду обївся саме тоді словак Майк. Писарчук написав обом записку до лікаря. До головної управи кемпами було дванацять миль дороги. Майк розхвалився, що він працює вже вісім літ у Кивейтин Ко., його всі люблять і цінять. І якби Безхатний віддав йому записку до лікаря, то їх обох не коштуватиме нічого подорож до Кенори. Нерозумно викидати на їзду півтижневий заробіток. Безхатний з тим погодився і записку віддав.

Лікаря Майк не знав. "Погаловкався" з управителем і нічого не кажучи віддав йому записку. Той подивився, записку мовчки сунув у кишеню, а слабим без всяких хороводів заявив:

— Ви не слабі, раз дванацять миль змогли пройти! Ось дорога до Кенори! — показав на північ рукою.

— От тобі вісім літ праці і всі люблять! — Безхатний подумав. — Така то компанійна правда. — З місця зажадав в управителя звороту записки. Та... З вовчих зубів ще ніхто нічого не вирвав.

— Якої записки? — визвірився управитель. — Ти мені ніякої записки не давав!

— Не давав, так дав мій товариш. Чи тож совісно так робити?

— Яка тут совість? — скривився управитель. — Ось ваша записка! — Виняв її з кишені і пірвав на дрібні кавальчики. — А ось дорога до Кенори. За першим автобусом, щоб ви вже не швендалися тут! — І відвернувся йти.

Не сподівався Безхатний такої нахабної підлоти від управителя. Подивився на Майка. Той зіжився під його зором, наче

побитий пес. Виглядав жалюгідно, думав певно, що Безхатний його битиме.

У Кенорі, в компанійній управі невважно вислухали скарг хорих робітників. Післали їх до компанійного лікаря. Вірний служака знайшов Безхатного здоровим, бо й справді його перестуда зникла.

Покрутився ще пару днів у Кенорі. Надумав вертатися — щойно почався грудень, а зима довга. Погнався назад до Сулукавт, в Кивейтин на білет все таки запрацював. Коло стації Зарн встряг на роботу знов на лісові кемпи, на цей раз до багатого промисловця Стронгреда. На цій кемпі довелося Безхатному на довго осісти.

"Босом" на кемпі щойно перед тим призначено молодого англійця Лоренса, людину зовсім добру. Форманували англієць — емігрант з Англії і канадійський українець, — українець тільки з назвища. Не злими були й умови праці. Заплата — двацять два доляри місячно. І тут здибав Безхатний коло сотки українців. За тиждень став центром їх уваги. Багато читалося, оповідалося про минуле, снувалося надії на майбутне. Особливу увагу звертали на себе трьох: один старший вже фармер, що працював власними кіньми і двох молодиків, учасників українсько-польської війни.

З них завязався тісний гурток, якого впливу підлягали всі українського походження робітники. Не одному гурток і поміг, тим особливо, що чимось неголили наглядачам.

Надумувалися на весні їхати до Едмонтону. Купити там коняк, шатра і всі необхідні причандали та рушати до Юкону "мити золото". Обчислювали, на краєві ціни розуміється, свої збереження, чи вистане на подорож і на закупно всього необхідного, обчисляли й те, що за літо кожний мало, мало, а всеж попарі фунтів золота намие. Для еміґранта цеж цілий скарб. Навіть старший фармер розохотився ділити з молодиками приґоди і небезпеки Юконських дебрів... Переповідали що вечора приключки героїв з новель Майн Рида й Феримона Купера. Бракувало хіба фантазії поназивати себе індіянськими іменами, — якими будь: "Малим Сином Великого Диму", чи "Міцним Кігтем Білого Яструба".

Мрії мріями, а праця кожного дня давалася в знаки. Без-

хатний почав працю з найнизчого, "шомпера" властиво — чоперс. Його праця полягала в прочищенні стежок до зрізаного дерева. Через кілька днів "авансував" він на "скидера"— громадив стягане кіньми дерево на "скидви"—такі великі купи над дорогою. Робота хоч і тяжка, так за те на одному місці; не треба бродити по засніжених скелях і багнах, можна коло скидви накласти огню. Тимчасом забракло одного "тимстра", — керуючого конем. Той якось вивихнув ногу і Безхатний заняв ту високошановну позицію. Коня вибрав йому Лоренс найрозумнішого. Він і не керував конем зовсім. Зпочатку очи розбігалися поміж купами хмизу й ломачча, та кінь все находив стежку самий, мабуть звікував у тій роботі. Безхатний тільки чепляв дерево ланцюгом і відчеплював, притягнувши до скидви. Часом зачепивши деревом за пень, "Кинг" — так звався кінь, — ставав, оглядався і самий завертав у потрібний бік, щоб дерево від пня відчепити чи відтягнути. Все своє життя Безхатний відчував до коней респект і симпатію, вважав їх шляхетними розумними тваринами, любив більше, чим не одного з людей. Кинг своїми прикметами перевищав всіх коней, яких його господар досі знав. Думав Безхатний пропрацювати на спілку з Кингом всю зиму, однак так не сталося.

Поговоривши з ним пару разів управитель рішив, що Безхатний має неаби які здібности, ну й виховання. Пробачував йому багато такого, за що інших робітників з роботи віддалював. Поєднала обох любов до коней, бо й Лоренс був поклонником кінського розуму. За те органічно бридився людей, які кидали масло собі у каву і таких віддалював без милосердя. Через тиждень праці з конем Лоренс призначив Безхатного наглядачем.

Надходили між тим Різдвяні свята. Ще раніше Лоренс попередив, що свята обходитимуть тільки одні, бож Христос раз тільки родився. Хто схоче святкувати по старому стилю, буде віддалений з роботи. Без клопоту пересвяткували Різдво й Новий Рік. Та пятого січня усі три молодики раптово заслабли. Хотів заслабнути також фармер. Не наважився віддати на чужі руки власних коней.

Зіставшися самі на кемпі хлопці брикали й реготалися. Саме розбушувалися не на жарт, гейби трійка молодих лоша-

ків, тоді, коли увійшов до кемпи ними не спостережений Лоренс, повідомлений про слабість новітньої трійки гільтаїв. Вдавати слабих, коли Лоренса помітили, було запізно.

— Що, хлопці, хочете все таки святкувати свої свята? — заговорив управитель без всяких хороводів.

— Певно! — загула в один голос трійка.

— Ну, то святкуйте, чорт з вами. Але тут ви не будете мені вибрикувати, раз інші працюватимуть. Вся кемпа розхворіється на вас дивлячись! На скільки днів хочете відпустки?

— На яких чотири-пять днів.

— Добре! Так їдьте до міста. Я якось без вас тут обійдуся. Тільки глядіть, щоб вернулися!

— Миж "тайм-чеків" не беремо! — заявили хлопці.

— Ну, так гоніть до біса! "Тайм кіпер" видасть вам "паси". І щоб до вечора вас вже тут не було, зрозуміли?

— Щеб пак! Але обід зїмо ще тут.

— А то з вас батярня! — вже сміючися говорив Лоренс. — Я й справді думав, що послабли. Та коли сказали, хто саме заслаб, зразу подумав собі, що то щось дуже не ясне. Шкода мені, що ви задобрі хлопці, хоч батяркуваті. З іншими я інакше обійшовсяб.

Ввечорі "Трійка Гільтаїв" швендалася вже по місті. Кожний подався на свою попередню кватирю. Другого дня зайшов до Безхатного один, Олекса на імя.

— Знаєш, — заговорив з порога кімнати. — Маю розповісти тобі щось цікаве!

— А що саме?

— Я живу у коваля, заможної людини. Як він зоветься, хіба все одно. Ти й так його не знаєш, а ковалів на світі багато. Має він жінку і троє дітей.

— Тай що з того? Багато людей мають і по пятеро дітей. Але в тому нема ще нічого цікавого.

— Зажди, не перебивай! Цікаве те, що чоловяга цей всі свої збереження кладе на жінчине імя в банк. Щось вісім тисяч вже має.

— Все таки не розумію, чомуб я мав тим зацікавитися?

— Зараз зрозумієш. Та жінка й раніше все наскакувала коло мене. А тепер знаєш, що мені пропонує?

— Ну! Чейже не закатрупити коваля?

— Та ні! Каже, щоб з нею втікав, отщо!

— І втікатимеш? Вісім тисяч не злий гріш!

— За кого ти мене вважаєш? — Олекса трохи образився. — Коваль гарна людина до тогож!

— Щож ти робитимеш? — питав Безхатний.

— Біда, і самий не знаю, що? Хотілосяб якось попередити людину, щоб переписав гроші на себе, чи що!

— То буде по людськи. Я певний був, що ти чесний хлопець...

— Тільки, як попередити? От в чім біда!

— Розкажи отверто про все.

— Ні, — Олекса заперечив. — Розібю тоді родину, а в них же діти. Знов же, вона може все звернути на мене; говорити, що то я підмовляв її чи копався до неї, а все видумав у відплату за її відмову. Не знаєш жінок? Хитрі дуже!

— І це правда! Всеж якось так делікатно попереди свого коваля. Не мені тебе вчити. Найдеш спосіб.

По святах, ідучи на кемпу, Безхантий питав Олексу, чи він попередив коваля. Той відповів:

— Попереджувати — попереджував, та без успіху.

— Чому? Не повірив?

— Не те! Бачиш, я говорив здалеку, щоб не збудити його підозрінь супроти жінки. Питав, чи то його власний дім, чи має який гріш, бо все працює без перерви. Він і розповів чистосердечно, навіть те, що кладе гроші на жінчине імя. Я сказав, — чи то не ризиковно так робити, адже всякі жінки бувають. Підійде який безсовісний — і пропали гроші. Він аж образився. Моя жінка не така! — каже. Як же я міг йому ясніше сказати? Вміла приспати в ньому всяку тінь недовіря.

— А ковалиха що на те?

— Говорила ще раз, щоб втікали. Дав їй зрозуміти, що вона помилилася адресою, ну, й дістав "дурня" у подяку. Зрештою, нехай втікає, біда її бери. Що ми сторожі людської моралі й поведінки, чи що? Нехай собі карк скрутить.

— Шкода чоловіка.

— Шкода не шкода, та чим тут поможеш? І на якого біса я буду приймати до серця такі справи? Раз він у жінці аж так

засліплений, то нехай нарікає на себе, коли хто гроші і жінку потягне. Може такого і не станеться, невелика вона цяця.

Знов почали бродити в снігах. За день обмерзали наче колоди, і нічого. По цілоденній праці у вечорі на жарти й сміхи підбивало. Перемивали один одному кісточки на добре, все якось незлобно, добродушно. Часто хлопці співали — тоді притихали і англійці. Співали збільша історичних пісень, тужливих, на очі сльози викликуючих. До трійки гільтаїв прилучувалося більше голосів. Виходив, хоча й не зіспіваний але зовсім добрий хор, що не постидавсяб і на сцені заспівати. Англійці слів не розуміли, та також підтягали "мурмурандо". Раз якось затягнули пісню старого млинаря, перекладену з жидівської мови. Сумна мельодія, а ще сумніші слова розчулили наших дядьків, — декотрий став хлипати. Один, старший невеличкий бурлака без рідні, як хлопці співали "кудиж дінуся, де пригорнуся, хто на старости літ мене прийме", аж заридав на голос. Здивований Олекса спитав, чого він плаче?

— Ой, хлопці, ви молоді, легко вам то співати! А от я, справді, — куди дінуся, де пригорнуся, хто на старости літ мене прийме. Ой, ані хатини, ані дитини і жінки з роду я не мав... — говорив схлипуючи. — Ой, колеса крутяться, літа минаються... У-у-у-у! — і знов заплакав.

Сміятися зовсім не було чого, коли зрозуміти почування того бурлаки. Кожного могла спіткати такаж доля у чужині. Але Олекса мав у собі щось трохи з шибеника. Хлопнув бурлаку по плечу, кажучи:

— Дядьку! Як не маєте де пригорнутися, так пригорніться до моеї... — додав тут соковите слово.

І хоч мент перед тим всі настроєні були дуже поважно, регіт охопив кемпу. Реготали всі, хто сказані слова розумів. Сміялися на інших дивлячися англійці і французи, що сказаного не розуміли. Реготався й бурлака, що до нього ті слова звернено.

— А шляг би тебе ясний трафив! — дядько закляв регочучи. — Ото батярина!

— Завіщо? — з невинною міною питав Олекса. — За те, що розвеселив вас? Так цілий вечір плакалиб та охкалиб.

Кожного вечора все знаходили щось нове, то поважне, то комічне, або те й те впереміцку. Радили собі як могли,

аби довгими вечорами не нудитись. Душею поважних вечорів став Безхатний, комічних — Олекса. Не бракувало ні комізму у першого, ні поваги у другого, та так якось само вкладалося. Третій "гільтай", Павло не грав помітнішої ролі у житті кемповиків: все згадував жінку й дитину в Галичині, обчислював, коли то він до них вернеться, нарікав на крізу. Жартуючи збірали нераз на інвалідів, на політвязнів, рідну школу. Збірали на громадські ціли в Канаді. Давали датки всі, українці й чужинці.

Перебував на кемпі старий приятель власника кемпів, Стронґгеда, кремезний сивий чоловічина з довгими, щиро запорозькими вусами. Жінок на кемпах не було, от хлопцям і стрілила гадка — заснувати "Запорізьку Січ". Безхатний, наглядач, мав більше часу, — вилазав десь березовий корч на булаву. Пару вечорів хлопці виструґували й виглажували її. Булава вийшла зовсім не погана. "Січ" без кошового існувати не могла, а на те становище, завдяки вусам надавався тільки старий приятель Стронґгеда. Неділею "трійка гільтаїв" піднесла булаву старому з відповідною промовою по українськи. Той нічого не розумів, вибалушив очи. Тоді пояснили йому по англійськи, в чому річ, і — старий булаву радо приняв. Так "Січ" набула "Кошового". Потішалися не раз, як розгніваний "Кошовий" вганяв з булавою за "запоріжцями", неодного недосить швидкого булавою і вперіщив. Потерпілий злостився, та не довго. Увійшовши в свою ролю "Кошовий" з правила диригував при співах...

Де хто з занадто ревних "неньколюбців" хлопців ляяв за зневагу українських традицій. Воно правда, легковаження традицій може й було... Молодий розум на жарти вигадливий, тай занадто вже смішно ставало бачити "Кошового" вганяючого за "козаками". Довжезні сиві вуса розвіювалися мітлами, булава літала з руки в руку, гатила по плечах і спинах бурлак. Відбувши "операцію", кошовий поважно ставив її на поличці над своїм ліжком, ніби на ознаку своєї влади. А по друге, — не один з тих "неньколюбців", підпивши, на все горло клав "душу й тіло за свободу". Та поза тим "яловим" ненькoлюбством далі не йшов. Хлопці жартували, але й справді пома-

гали по своїй змозі тим, що за Україну крівавилися і мучилися по ворожих тюрмах...

X.

Часто навідувалися на кемпи сини промисловця. Ніхто не сказав би, що вони сини багача-міліонера, хлопці з університетською освітою. У шкіряних куртках на міху, в міхових шапках, індіянських мокасинах, на лижвах подорожували вони від кемпи до кемпи лісами й скелями. А тих кемпів мав їх батько щось трицять пять, та кілька трачок у місті й околицях. Старі робітники розповідали, що старшому синові навкучило було таке життя: хотів від батька відділитися. Стронггед дав йому десять тисяч долярів, кажучи: — Я, сину, починав ні з чим, з праці розбагатів і хотів би, щоб ви оба не розпустилися, а йшли моїми слідами. Ти хочеш жити своїм розумом — добре! Ось, маєш на початок, іди доробляйся.

Син, видно у батька вдався. З десятком тисяч брався за різні інтереси, однак по недосвідности, чи завинила тому депресія — все тратив. Все таки зумів прожити своїм розумом більше двох літ. Вернув до батька без грошей, але й без довгів і приобіцяв батька вже слухати, бо власний молодий розум завів.

Тим оповіданням Безхатний вірив і не вірив. Повірив трохи пізніше, коли самий промисловця пізнав. Старий час від часу також обїздив кемпи. Їв за одним столом з робітниками, охочо розмовляв. Безхатний сидів за столом у першій пятці, з Лоренсом рядом, напроти них, з другого боку стола — писар з двома наглядачами. Колиж приїздив котрий з синів промисловця, або він самий, сідали з краю, так що Безхатний ставав третим з ряду. Поводилися невимушено. Якось Стронггед Безхатним зацікавився, спитав з яких країв приїхав, як довго в Канаді. В розмові звернув увагу на те, що всі з Середної Европи еміґранти шиються дуже в пани...

— Ось, — казав — бачите, скільки є тут робітників. В мене їх працює по кемпах не менш пятьох тисяч, а тисячі зо дві стало працюють у трачках. Більшість з середньо-европей-

ських країв. Тяжко працюють, і за безцін. У мене робітник все дістає дещо більшу заплату порівнюючи з іншими лісовиками, але то мізерна заплата, признаю самий. Щож, коли застій, нема збуту, депресія. І ось, тяжко працюють зиму, а на весні поїдуть до Виніпегу й за тиждень заробіток прогайнують. Добре, як котрий бодай порядне убрання справить. А тож програють у коні, у пшеницю, в карти, чи яка непутяща жінка пяному гроші витягне.

— Ну, порядне убрання, то ще не злий видаток!

— Так, не злий, — потвердив промисловець. — Однак чорноробові купувати убрання за пів сотки, часом і більше долярів, це таки марнотратність. На пана він не подобатиме, хоч і як вбереться. Кожний пізнає, що то за птах з мови, чи коли потрібно буде розписатися.

Безхатний з тою думкою погодився. А промисловець говорив далі:

— Дивіться! Бачите, ось, мене в полатаних штанах, у старому кожушку. Бо в ліс навіщож краще вбиратися? Подивіться на робітників — багато з них у полатаному ходить?

— Нема кому полатати, а самий не кожний вміє.

— Може і вміє, — невелика мудрість дірку залатати; — певніше не хоче латанням бавитися, раз нові півтора доляра коштують. Це зле! Моє майно у кілька міліонів іде, а я, бачите, не хочу так часто по півтора доляра викидати.

— У вас є кому полатати. Маєте служниць!

— Егеж. Слуг я маю, та убрання мені латають жінка, або дочка. Це їх на мені тепер праця!

Безхатний жив також ощадно. Але така ощадність багатої людини зчудувала його. Міг тільки Стронггедові побажати.

Другим разом старий вказав Безхатному на "Кошового".

— Мій товариш з молодих літ. Разом з рідного краю їхали, разом дороблятися почали. Натрапили на добрі часи, будувалася ще одна Транс-Канадійська залізниця. Попрацювали літо, другого року купили коней, взяли контракт на будову парудесять миль залізничного насипу. Заробили по двацять тисяч. Я працював і щадив далі, над робітником не знущався, та вимагав належного. Він, почувши тисячі в кишені, рішив, що для нього працювати досить. Гойно жив, пускався в ризиковні

інтереси. Повернув до мене обірванцем, звихненою людиною. Роки вже живе у мене на котрій сам хоче кемпі, літом на тартаку. Робить, що сам захоче, або нічого не робить. Я до повного втримання доплачую йому місячно по пятнацять долярів на память нашого товаришування.

— Ми обрали його "кошовим" — Безхатний сказав сміючись.

— Яким кошовим? — не зрозумів промисловець.

Безхатний розповів історію Січи й кошових в Україні. Стронггед сміявся, казав, що "вибором" тим добре розвеселить свою родину. Булаву хотів забрати, дати вималювати золотистою краскою, бож такій поважній особі простенька булава не лицює. "Кошовий" вперся, не дав.

Розмовляли часто про всячину. Всі Стронггеди Безхатним зацікавилися, може тому, що він нічого не прохав, знайомства не використовував; працював совісно, як і до того. Не те інші робітники. Пізнавши, що Безхатний до роботи не підганяє, — ледви рухалися, от аби не змерзнути, розкладали ватри грітися. Колиж завважували надходячого Лоренса, часом з котрим з Стронггедів, вдавали пильно працюючих, скидали шапки й рукавиці. Не могло те укритися від досвідних очей надходячих — атже, якби так цілий день всі працювали, то наслідки роботи булиб більші. Лоренс не раз звертав Безхатному увагу, щоби він на людей трохи покрикував, підганяв. Він відповідав, що робітники й так працюють, покривав їх, а причину найти все було можна: то каміння, то ями... Старий Стронггед раз сказав робітникам:

— Ви дурні, хлопці. Коли "боса" чи "формана" коло вас нема, то ви ледви рухаєтесь, от аби день до вечора. А коли хто надходить, то аж рветеся, без шапок працюєте. Вашій щирости все рівно ніхто не повірить. Краще працюйте совісно, як нікого коло вас нема. А приходить хто, то станьте, навіть покуріть. Будьте людьми, не зрадливими невільниками!

Упімнення помогло. Безхатному за два місяці не довелося нікого з роботи відпровадити. Не один і не раз на те заслуговував, та Безхатний шкодував. Куди й за чим такий дядько піде, кому він потрібний, раз сотки тисяч молодих і здорових

рук не можуть найти заняття? Зовсім під весну трапилося всеж, що він нагнав з роботи аж сімнацять душ...

Попередню партію його робітників Лоренс приділив до інших робіт, головно накладати на сани дерево. Йому дано душ зо двацять гірших робітників — самих поляків, двох мадярів, кілька фінів. Робота — підкочувати дерево до дороги на довгих скидвах, щоб скоріше можна накладати на сани, а де скидви рідкі, там самим і накладати. По правді — Лоренс з доброго серця не хотів мабуть їх віддалювати. Поляки трапилися самі нетямучі, чи може вдавали, що нічого не розуміють. У кількох мовах Безхатний пояснював їм, що мають робити, бо гурт поділив по кілька душ. Поляки не розуміли. Почав пояснювати по польськи — зрозуміли аж надто швидко! Почали працювати, а Безхатний ходив по дорозі від гурту до гурту.

В час обіду, — певно щоб піддобритись, — поляки розхвалили Безхатного польщину, казали, що так розмовляти може тільки родовитий поляк. Говорили, що він певно поляк з роду, тільки не признається. Він сказав виминаючо:

— Щоб польську мову знати, недоконче аж треба поляком бути.

— Певно мати ваша полька? — здогадувався один.

— Ні, мій рід не має ні каплі польської крови.

— А якої пан народности?

— Українець.

На це один, певно колишній Пілсудчик чи Галерівець прогугнявив:

— Алеж я тих псякревских кабануф українських і ненавідзе! Виржнбол бим вшисткіх!

— Так?! — гостро запитав його Безхатний. — Завіщож ви їх вирізалиб?

— А чеґо оні вальчилі з нами?

— А ви чогож лізли на українські землі? Чи українці йшли з вами битися у ваші мазурські "пяхи"?

На диво всі поляки раптом почали розуміти українську мову. Старалися Безхатного якось удобрухати, тим ще більше його розсердили. По обіді почав їх підганяти, бо й треба було привести в порядок всі скидви на дорозі. Поляки стали рем-

ствувати. Той, що всіх українців збирався вирізати — обізвав Безхатного компанійним псом.

— Ні один поляк пса не вартий! — заговорив Безхатний шорстко. — Пес тварина вірна й розумна, нікого не зрадить, а поляк продасть і найкращого товариша.

Закінчилася пересварка тим, що різуна з роботи відпроваджено. Решта притихли. Пішов Безхатний до іншого гурту і підходячи почув, як поляки зговорюються "тего кабана" галіційського в озері викупати. Підходячи до дальшої скидви знов вчув слова іншого гуртка поляків, що збиралися його навіть під лід пустити. Дурні дурне балакають, погроз не боявся. Однак надумав показати їм свою силу. Всіх поляків відослав до кемпи. Непевний, чи схоче Лоренс їх поквитувати — пішов за ними слідом.

Управитель спитався тільки, за що поляків поквитовано?

— За те, що збиралися вирізати мою народність! — пояснив коротко.

— Так? Добре зробив! Не попускай нікому!

Писар, француз, інакшої був думки. Сказав, що чейже до слів не можна так чіпатися. Безхатний відтяв:

— Якби так хтось сказав, що хоче вирізати всіх французів, щоб ви на те?

— О, то інша справа! — підхопив француз.

— І в поляків є такий же вислів "то цо іннего". Тільки чомуж інша справа? Хіба моя народність менше вартна від твоєї?

— Я того не сказав — замявся писар.

— Ну, то й мовчи! — огризнувся Безхатний.

— Хлопці, хлопці, заспокійтеся! — примиряючо заговорив Лоренс. — Нічого не сталося! Не беріть собі так справи гарячо.

— Чогож він так за них заступається? — буркнув Безхатний зневажливо. — Поляками французи завжди занадто ревно заопікуються. Чи то віра одна, чи мабуть тому, що в одних і других натура зрадлива.

Притихший писар виписав поквитованим посвідки і вони забралися. Погрожували розправою десь у Виніпегу. Та було на кемпі ще зо два десятки поляків. Жалували своїх одноплемінників, дорікали, — мовляв, Безхатний їх скривдив,

діяв по гарячковому, нерозважно. Треба було тих нерозумних переконати, повчити, щоб так не говорили. Безхатний осадив і їх:

— Слухайте, люди. Наші народи віковічні вороги, але не по вині мого народу. І ми і ви однаково виїхали сюда, в Канаду. Ми від вашої, чи чиєї іншої опіки, а ви зо своєї держави здезертирували, за яку не один з вас з'нами воював, захоплював для Польщі непольські землі, без яких ваша Польща булаб надто бідненька і тихенька. Тут нема чого оту ворожнечу роздмухувати. Живемо в однакових умовах, з однаковими правами й обовязками. Працювати під моїми розпорядками і в той час зневажати мою народність, я нікому не дозволю. Досить, що знущаєтесь там, де ви на становищу дужчого, пануючого. Ще може прийде час, що й ваш нарід засмакує, як то солодко жити під чужим чоботом. Чи такий час прийде, чи ні, — затямте одно: від кого я почую зневажливі слова про мій нарід, про Україну, в тій хвилі він буде з роботи прогнаний. Не є я вашим наглядачем, та цю прислугу вам зроблю, запевняю вас! Будьте, отже, людьми, бо до весни ще багато днів!

Погроза вплинула. Безхатний, ні ніхто з українців зневажливих слів більше не чув хочаб у жартах. В очах робітників він виріс на цілу голову. Не за свою рішучість, а за те, що Лоренс не змінив його розпорядку. Міг отже так само пошкодити і їм, якби його якась така муха вкусила. Одобрювали його поступовання одні свідоміші українці. Самий він часто думав, чи добре він зробив? Адже то еміґрантська біднота, для якої кожний доляр дорогий. Він позбавив їх зарібку, вигнав у зимі через придуркуватість якогось горлоріза і традиційну польську буту. Може й погано, так щож. З хамськими душами не треба панькатися. Інакшого поступовання вони не зрозуміють, вважатимуть за безсилля. Цей випадок послужить їм перестрогою раз на все. Будуть його пригадувати і на будуче вистерігатись. Та чи хоч зустрінеться їм десь інший такий "кабан" їх буту осадити?

Праця в лісі закінчилася перед Великоднем. Впротягу тижня звільнено всіх сливе робітників: на кемпі зісталися Лоренс, писар, "кошовий" і кілька старих робітників закінчити діловодство й доглянути коней. Містечко зароїлося лісовиками.

В околицях начислювалося зо шістьдесять кемпів і в кожній працювало понад сотку робітників. Дістати кватирю в містечку ані суди Боже! Міщани всеж давали собі раду. В одній кімнаті спало по вісьмох і дванацятьох душ, по доляру тижнево від особи. Кожний міщанин винаймав три-чотири кімнати. Збирав добрий гріш і в крізу. Ще більше заробляли "промисловці" гарячими напоями.

Наступного ранку притрапилася Безхатному неаби яка подія. Пішов він до банку міняти чек. Банк відомкнений, відчинене віконце у будці касієра, а на столику пачки стодолярівок, пятьдесяток, двацятьдолярівок і дрібніших банкнотів. Просто, простягни руку в віконце і бери, бо в банку ані душі. Безхатний кашляв, тупав, ходив по кімнаті, врешті закурив і нічого, — ніхто не показувався. Думав уже, що на банк можливо був напад і хтось сполошив грабівників. Не знав, що діяти, чи забиратися йти, чи ждати. Докурив уже цигаретку, коли по сходах затупотіло. Вбіг молодик, поглянув на пачки банкнотів, на відчинене віконце і аж поблід. Тремтючими руками швидко зміняв чек, тоді поховав гроші. Видно пішов був снідати, а про гроші й віконце забув. Коли Безхатний вийшов з банку, зо стації, ярдів сотку від будинку, відїздив на схід особовий поїзд. Інший на його місці ризикував би скористатися. А йому не прийшла навіть до голови така думка.

Не стався і виїзд до Юкону. Павло поїхав десь на схід, Олекса до рідні в Альберту. Перед виїздом зайшов до Безхатного. По давному від дверей викрикнув:

— Знаєш? Моя господиня втікла і знов вернулася!

— З грішми втікла? — спитав Безхатний.

— А хтож без грошей її схотів би? Втікла з якимось полячком, що став на кватирі, і всі гроші до центуся забрала. Той романсував з нею щось з місяць, поки грошей не видурив, а потому коліном в те місце, звідки ноги ростуть і гайда! Гони до коваля!

— Так такій шлюсі і треба! І приняв чоловік?

— А щож мав робити? Як би не діти, може й не приняв би. Адже зруйнувала його. Плакав розповідаючи. Господиня тепер тихше води, нижче трави. В очи соромиться поглянути.

— Може й добре життя ще матимуть, коли покаялася щиро. Гроші набутні!

— Егеж, набутні! Не так легко тепер їх набути. Обікрасти чоловіка, обікрасти власних дітей, що не говори, занадто підло!

— Хто каже ні? Та, раз її чоловік приняв — не нам її судити. От що значить, коли людині занадто легко жити на світі! Хліб шкіру підїдає, і з доброго життя божеволіє!

Поговорили й розпрощалися на довгі роки. Безхатний міг зостатися у Стронґгеда на трачці. Послідовний у свойому поступованні не схотів у багатої людини прохати, а старий запропонувати роботу не здогадався. Може й не хотів. Може сподівався, що чужинець стане влізливим. Так і росталися, — оба думали на все...

В подорожі до Виніпеґу Безхатний, як завжди де будь їдучи, читав. Проти нього розсівся грубий робітник майнерського вигляду. Слово по слові, розговорилися. Майнер розповів, що працював десь на Червоному Озері в копальнях золота, запрацював поверх вісім соток долярів, а тепер їде до Виніпеґу відпочати. Відпічне і поїде на будову залізниці з Ди Па до Порт Чорчил на Гудзонській затоці. По його оповіданнях за літо там по півтори тисячі заробляють. Радив триматися його: він знає усіх управителів доріг і по його рекомендації Безхатний дістане роботу на "екстра-ґенку", або ще краще, — поїдуть з ним на північ. Прохав через пару днів зайти до нього; дав адресу. По приїзді до Виніпеґу вчепився Безхатного зо стації. Разом шукали для нього кватири, бо в чужинців Безхатний кватирювати не хотів.

Весна у повному розквіті. У місті тисячі безробітних. Не менш пятнацять тисяч постійних жителів кормилося на допомозі. Місто перехарчовувало не одну тисячу робітників переходових. Кілька днів думав Безхатний, кудиб йому рушити. Бо й гроші топилися наче сніг на сонці. Пригадав знайомого, пішов на дану адресу. Відчинив йому підпилий господар хати, середнього віку чоловічина, відражаючого вигляду. На його обличчі кожна випита пляшка трунків зіставляла нестертий слід у вигляді кровяних жилочок на носі й щоках, на мішочках під очима. Кожна мабуть випита пляшка додавала на обличу одну кроваву ниточку, а було їх певно десятки тисяч. Поба-

чивши господаря, Безхатний нічого кращого не сподівався й від знайомого, того господаря кватиранта. Але, рад не рад, мусів зайти раз йому відчинили.

В кімнаті майнера застав видовище! Стіл заставлений пляшками пива й горілки. Пяний його знайомий белькотів щось незвязане, час до часу викрикуючи: — Я Микола Другий! Я кайзер Вилгельм! — Кожний викрик прикрашувався мистецькими матюками; стіни від них здається червоніли. Стіни може, тільки не дві може двістафунтові жіночі істоти, піводягнені, підпилі не менш господаря. Крутилися коло дядька, гралися, але на того їх заходи вже не впливали. Доглянувши в дверях Безхатного — огидні меґери посунули до нього. Він швидче завернув: не міг втриматися від охопившої його огиди, сопуху пяних тіл. Товстухи вибігли аж на сходи його ловити. Два стусани одній і другій під груди меґер трохи охолодили. Попадали на сходи й почали заводити. Поки Безхатний збіг на діл, вже співали, розсівшися проти дверей на сходах.

Неофіційна російська історія каже, що в такій позі вмерла цариця Катерина Друга. Якщо вона хоч трохи на тих меґер подобала, то справді, царедворцям російським не можна позаздрити. Правда також, що за службу цариці прості, неписьменні вояки ставали ґенералами, ґрафами, а манастирські служки, напр. Потьомкин, світлішим князем і фельдмаршалом. Безхатний клявся й присягався самому собі, що до такої хати не заставить його більше зайти ніяка сила в світі. Не бажав більше зустрічатися з пяним дядьком-майнером. Та днів так через три зустрінув його на Мейн стріт.

— О, то ти? — дядько його окликнув. — Дай но закурити. Безхатний дав. — Ти чомуж ні разу не зайшов до мене?

Безхатний відповів вимингаючо. Не хотів казати, що був і багато дечого бачив:

— Не мав, знаєте, часу. Ще не розглянувся по місті.

Трохи йшли мовчки. Далі дядько попрохав:

— Слухай! Позич но мені пятьдесяка, або хоч четвертака.

— Як? — Безхатний видивився на нього. — Ви вже все стратили? Адже казали, що малисте вісім соток долярів?

— Та — дядько замявся. — Знаєш, чоловік дурний. В "майнах" тяжко працював, місяцями людей не бачив. Приїхав

до міста. Схотілося, знаєш, погуляти, ну, та й бабу собі придбав. А вона обікрала, проклятуща.

— Дядьку! — Безхатній кинув шорстко. — У вас було аж дві баби напіводягнених, не одна. Я у вас був і бачив на власні очи, у якому стані ви всі троє знаходилися. Тільки ви були так пяні, що нічого вже не бачили... Волю, знаєте, того пятьдесяка у ріку кинути, а ніж вам мав би його давати.

— Так не позичиш?

— Ні, хочаб здихали.

Белькочучи лайки і проклони дядько від Безхатного забрався.

XI.

Понад всякі сподівання у Мелвил записався Безхатній на "екстра-ґенк", за яким побивався у тому саме місточку минувшого року літом.

Хлопці видалися добірні. Трохи українців, білорусинів, литвинів, а найбільше мадяр і словаків. З литвинів — одного прозвали чомусь плебаном, другого завхозом, ще одного — химиком. Спали всі три по сусідству. Безхатній зайняв горішне ліжко над Завхозом, під вентиляційним отвором. Нарано прокинувся він вже у званні "Астронома". Хлопці питалися, як там зорі й погода заповідаються? У вагоні спало ще трьох українців та литвин без титулу. Другу половину вагона зайняли мадяри.

Працювати довелося тяженько. Міняли щебень, витягали разом з порогами рейки з землі, піднимали на належну міру і знов забивали щебнем, "темпали". Працювали від семої рано до шестої ввечері з годинною перервою на обід. І тут знайшлися вуйки. Страхали Безхатного, та він чогось не лякався. Через кілька днів працював вже бавлячись і що будь розповідаючи. Вуйки поспираються собі на рискалі й слухають... "Бос" завважив, і говорити заборонив.

Працювалосяб, колиб не мадяри з поляками, ну, й не степова Безхатного вдача. Третього дня поляки ненависно поглядали на нього. Може між ними був котрий ним сквитований

у лісі, а може його оповідання допікали. Назвали його "тигрусем." Від тигра хлопець відхрестився. Сказав ляшкам, що він звичайний степовий вовк і кусатися вміє по вовчи... Поляків прирівняв до тхорів, привів не один приклад їх тхорячого поступовання. Вони казилися, та у Безхатного не бракувало союзників — литвинів.

Кожного вечора мадяри грали в карти, пересварювалися, кутякали, так начеб у вагоні нікого крім них не було. Хлопці прохали не повертати ніч в день, мадяри й вухом не вели. Девятого дня праці мадяри виспівували про свої "пушти" й "кеньор". Співу слухалося без урази, хоч слів пісні не розумів ні один з другої половини вагону. Скінчивши співати, мадяри знов передиралися, а було вже по десятій вечора. Рознервований Безхатний прикрикнув, щоб замовкли. У відповідь почув кутякання і ще якісь незрозумілі слова, певно лайку. Зрозумів слова "українська-руська собак" вимовлені колченогим, низеньким чорним мадяром, з приплюснутим носом, — типовим печенігом чи половцем. Не довго думаючи, Безхатний зіскочив з ліжка і на лайку відповів кулаком межи очи. З носа мадяра пустилася кров. Його товариші всім кагалом посунули на нього. Міг добре набрати, та в туж мить посхоплювалися литвини, а Безхатний вхопив залізний прут від стоячої серед вагону печи. Мадяри притихли. Забралися з вагону зо своїм скривавленим товаришем.

Післанець від "боса" покликав Безхатного за кілька хвиль. На поклик начальства пішов. З ним пішли "плебан" і "химик", що добре говорили по українськи. До українства признавався й "бос".

Мокрим рядном накинувся він на Безхатного. Молодик вислухав довгої каліченої нотації, відповів по українськи:

— Ви накидаєтесь на мене за побиття. Яж вдарив мадяра тільки раз!

— Ти не мав права його бити! — ломаною англійщиною крикнув "бос".

— А він мав право обзивати мене українсько-руською собакою? Мав право зневажати, будь що будь і вашу народність?

— Я не руський!

— І я не руський! Для мадярів ми є також руські, руси. Бо росіян вони зовуть "муска".

— Ти не мав права його бити, зрозумів?

— Ні, йтиму до вас скаржитися! Дозволу прохатиму! З такими типами треба так обходитися, інакшого обходження вони не розуміють!

— Ти такий розумний? Більше на мойому "ґенку" ти не робитимеш! — випалив "бос".

— Чому не робитиму? Вам так шкода цього мадяра?

— Мудрагель великий, тому не робитимеш!

— Чи ваше признання моєї мудрости означує, що ви дурні? — заглузував Безхатний.

— Що? — бос скипів. — Це Канада, вільний край! Бити тут нікого не вільно! Ґиравт! Щоб на ґенку мені не смердів!

— Дуже добре! Ви мені позволите, добродію, пане бос, — пересадно чемно заговорив Безхатний, — на відхідне сказати вам пару слів, яких досі вам ніхто сказати не відважився. Так, Канада вільна країна, і Канаду я ціню. Але і Канада не переродить вас з хама, льокая на вільну й гідну людину. Ви хамом, рабом у краю десь були, таким і тут залишилися. І хамом будете, хочби й сто літ ще в Канаді жили!

Всього сказаного "бос" не зрозумів, або не вчув. Викрикнув ще лютіше:

— По англійськи говорити, ти! "Маніґруло зелений"!

— Справді? — глузував Безхатний поправною, як лиш міг, анґлійською мовою. — Не зворушутейтеся, пане бос. Я прибув до Канади щойно рік тому, однак розумію по анґлійськи краще чим ви, хоча ви живете в цьому краю зо двацять, а може й більше, літ.

Литвини пробували доводити, що від мадярів ніколи нема спокою в ваґоні, однак не помогло.

Тут же виписано Безхатному посвідку на вироблені дні й він забрався, провиджений злобним бурчанням "боса". Той пригадував і "маніґрул" і "дорти ґалішенз", а самий походив звідтиж. Щось підмивало Безхатного вернутися, бодай пальнути хамови в пику. Роздумав. Така "парсуна" адже і пару соток долярів стратить на адвокатів, щоб "маніґрулу" навчити.

Порівнював боса, ніби українця, з чужинцем Лоренсом.

Той визнав поступавання Безхатного справедливим, коли він нагнав гурт поляків. Цей, свій ніби, відпровадив його самого. Той людина, шанує свою народність, тому розуміє інших. А цей льокай, духовий раб, що все вислугується панови й на волі. Фізичне рабство, хоч яке воно страшне, менш загрозливе від рабства духового...

Сів на перший проходячий поїзд. На рано був у Мелвилі. Там одержав запрацьованих вісімнацять долярів. З тиждень перебув в Йорктоні. Роботи там не здибав, за те здибав писарчука, який в подорожі у Канаду мріяв про женячку не так з дівчиною, як з тисячами долярів. Чоловічок вбирався на спорта. Безхатний подумав, — може справді найшов якусь нерозумну, що поласилася на його "школи"? Носив окуляри. Бачив через шкла мабуть так само, як через покришки від баняків, бо не завважив наставленої Безхатним комбінації з пятьох пальців, дулі. Безхатний не втерпів, щоб переконатися, як окуляри помагають! Невинно спитав, де то чоловічина аж так зіпсув очи, що окулярів потребує?

— Очи в мене добрі, — писарчук відповів. — Але тут мода така. Всі носять окуляри, ну а я що? Виглядає людина якось інтелігентніше.

Посміявся Безхатний над окулярним інтелігентом, спитав, чи найшов дівчину з десятьома тисячами, розумну, гарну і совісну у додатку. Жених сумно покрутив головою:

— Де, де! Носа кожна дре. І бідна не хоче мене, не то багата. Але бідної я не хочу, бо що робитиму? Я всеж не трачу надії. Бодай з двома-трьома тисячами трапиться якась!

Безхатному зіставалося тільки побажати чоловічині у надіях не завестися. І справді, гень пізніше, писарчук проголосив себе професором, і оженився. Жінка працювала, а він проживав її заробіток, аж поки його не покинула. Недосвідних дівчат ще багато!

В місті надибав Безхатний знайомого наглядача-хорвата, з яким колись квитувалися. Нічним холодком надумали шкандибати до Канори, а там Бог якусь роботу пішле, та й фармери знайомі вже. Швидко запала ніч. Десь під Борджис пришкандибали до деревляного залізничого мосту. Нерішучо пристанули, оглянули наче інжиніри. Міст вузький, ширини звичайних

залізничих порогів. Ніякої огорожі з боків. Пороги порозсувані. У віддалі щось зарисовується, — бочка з водою, як переконалися. Під мостом широчезна долина якоїсь ріки. Води не видно, долина здавалася мрячною безоднею.

Обережно ступаючи з порога на поріг, щоб не провалитися, чи не скрутити собі ніг, або й вязів, пішли. Йшли, йшли, аж остогидло, проминули чотири бочки з водою, на віддалі яких півтори сотки кроків одна від другої, а кінця мосту не видно. Коли нараз сліпуче світла врізалося подорожним увічі. Зза горбка чи скруту, з віддалі, гнав назустріч мандрівникам поїзд. Щойно у світлі доглянули кінець мосту за добру чверть милі. Поїзд затарахкотів по мості. Станути на бік — не було де, міст завузький. Втікати з пів милі назад — здожене поїзд. Розгублений хорват пристанув, не знав, що почати. Похололо на серці у Безхатного. З кожним ментом поїзд зближувався, — просто, хоч лягай між шини на вірну смерть, — іншого виходу не бачили. Майнула думка — стати проти світла, стримати поїзд. Та чи машиніст завважить? Не сподіваєтсяж на мості мандривників глухої ночи, не приглядатиметься вперед.

На щастя, промайнула у Безхатного інша думка, — переждати небезпеку коло бочки, де пороги були довші. Крикнув хорватови, що вже лягав збоку шин на краю порогів, і спотикаючись побіг назад. Міст ходуном ходив, гойдався, здавалося осідав. Пішоходи майже зависли в повітрі на одинокому виставучому зпід бочки порозі, міцно за бочку вчепившися. В той же мент прогрохотав попри них паротяг, обдавши гарячою парою, покотилися товарові вагони. Хорват цокотів зубами з зимна, чи перестраху. Піт виступив на чолі у Безхатного.

— Ху, ну й ментик трапився, трясця його матері; Трохи не пішли чортови в зуби! — закляв витираючи піт з обличча.

Хорват з перестраху зовсім обезсилів. Безхатний мусів товариша підтримувати, а тут свій мішок з річами обтяжував спину. Поки дійшли до північного кінця мосту — проминуло з пів години. Сяк так викараськавшися—сіли дожидати ранку.

З Канори хорват встрянув до духоборів корчувати. Безхатному місця не знайшлося в околицях. Подався під Саскатун, де товаровим потягом, а де і пішки. Спинився у сорок милях від Саскатуну на схід, в українській околиці. В вагонах за

стацією застав десятків зо два безробітних. Хлопці поводилися по людськи, тому іх ніхто не клопотав. Про життя їх в ваґонах знала поліція, заходила пару разів провідати.

Минали дні, а ніхто не потребував робітників хочаб на сміх. Один раз тільки старший фармер спитав Безхатного, чи не пішов би він до нього на роботу. Платив десять долярів місячно і харчі. Погодився, бо що міг у ваґонах висидіти? Та фармер запитався ще, чи він молиться щодня Богу?

— А чи в вас, дядьку, робітник матиме час Богу помолитися? — іронізуючи сказав Безхатний.

— Богу помолитися завжди час найдеться! Молитися можна й працюючи! Та я тебе і задармо не хочу!

Третього дня після цієї зустрічі Безхатний лежав на траві перед ваґоном, щось читав. Підійшов до нього вусатий низенький фармер. Хвилину постояв мовчки. Згодом несміло запитав:

— Хочете може роботи?

— Певно! — Безхатний відповів коротко, не відриваючися від книжки.

— То ходіть до мене.

— А по скільки платите?

— У мене вже трьох працює. Плачу по півтора денно й харч.

Ціна була зависока, як на ту околицю. Безхатний задумався, щож то за робота така має бути? Перепитав:

— Певно корчувати наймаєте?

— О, ні! Не корчувати! Камінці на фармі збирати!

— Добрі то мабуть камінці! Певно такі, що чотирьох людей на сани не звалять — подумав. Не сказав нічого, зібрав манатки й поїхали. Заможність фармера пізнав по авті, ще більше по будинках і машинах.

Як він передбачував, камінці попалися такі, що пятьох людей не мали сили виважити з ями. Один камінець ледви тягнула пара коней саньми до вивоження зо стайні гною. До очищення мав фармер акрів з вісімдесять, усіяних заросшими каменюками.

Двох робітників — один українець, другий поляк, були собі звичайними простодушними селянськими хлопцями. Тре-

тий, солідної будови чоловяга, хоч мав українське назвище, проте вважав себе поляком. Вічно торочив про "кохану Польску", про те, яка вона вільнолюбна й справедлива. Говорив також, що дід його, ходачковий галицький шляхтич, був греко-католиком, отже на гірший випадок русином. Годинами розповідав про свою службу в різних арміях, польській, австрійській і, чогось, у німецькій. Мав бути чотовим, підривником. Рвав, за його словами, мости, дамби і залізниці, висаджував у повітря форти Берестя Литовського. Перехвалки усім остогидли. Безхатний надумав чотового вивірити тим більш, що самий мав поняття про ту працю. Почав здалеку, зовсім невинно, співчутливо навіть:

— Ну, ми, то ми. Прості робітники, — говорив до інших двох — нічого не знаємо, тож мусимо мучитися коло цих проклятущих каменюк. А от, пан Юзеф, колись мости зривав, укріплення, а також марудиться з нами разом. Ось яка справедливість на світі!

Чотового якби на два коні посадив. Пішов молоти без кінця й краю. Де тільки він не був? Загнався під Верден у Франції, і там кілька фортів вилетіло в повітря від його таки руки...

— Раз так, — казав Безхатний його вислухавши, — ви мусите знати також, як цьому камінню зарадити, а не мучитися з нами!

— А щож маю робити? — надто резонно перепитав чотовий.

— Чомуб цих каменюк не розсаджувати на кавалки? Єж способи! Скажіть господареви, хай купить вибухових речовин. Ви розбиватимете каміння, а ми кавалки збиралиб. Все лекше булоб!

— То й скажу, чому ні? — загороїжився Юзеф. І правда, ввечорі сказав. Господар перепитав його:

— Чи ви справді знаєте, як з тими річами обходитися? Я куплю, але то небезпечна штука!

Знов почалося оповідання про зірвані форти і мости. Тими доводами переконаний, господар привіз з півкопи целятинових стручків, капсулів і гніт. З міною великого знавця чотовий гніт випробував. Урізавши кавальчик — запалив сірник і ну

ґніт підкурювати. Нитяну оболонь стиснено ножицями до купи. Порох у середині занятися не міг, а нитки горіти також не хотіли. Чотовий авторитетно вирішив, що ґніт нідочого, певно підмочений. Фармер шкрябався в потилицю, жалував викинені на непевне гроші. Тишком-нишком Безхатний взяв обсмалений відрізок гноту, розпорпав нитки до пороху й вийшовши з хати притулив цигарку. Порох закурив з тріскотом. Переконався, що чотовий на таких річах не розуміється, та не говорив нічого, цікавий, що то далі буде?

Чотовий заходився всеж спробувати хоч раз вистрілити, а вже вечоріло. Прилагодив, як умів, стручки, закомандував Безхатному принести оберемок соломи. Сам в супроводі всієї родини подався до каменюк.

Обсипав чотовий стручки сухою землею, ярдовий ґніт обложив соломою, приладив ще два стручки на поблизьких каміннях, солому підпалив, і ну втікати. Всі, крім Безхатного пустилися за ним. Ждали громів пекольних! Дві дорослі дочки господаря навіть вуха ще загодя пальцями позатикали. А воно ніяк не хотіло стрілити! Солома згоріла, ґніт ні суди Боже занятися.

Ждали з десять мінут. Безхатний спрямувався до каменюк, тільки фармер затримав його:

— Ти, мо, куди йдеш? Цеж страшна сила! Хочеш, щоб тебе забило, або скалічило, а я за тебе відповідав?

— Не бійтеся, — смішком заспокоїв він старого. Я при свідках кажу, що все ризико беру на себе! Ви мене попереджували, а я не послухав.

Розкопав землю, повиймав стручки. Коли витягав ґніт, капсулі полишалися в стручках. Переробив все по свойому, кожний кавалок гноту перетяв ще на три. Тоді сказав малому синкови господаря принести трохи грязюки. Фармер видивився на нього:

— Чи ти жартуєш, чи тобі справді болота принести?

— Справді — Безхатний потвердив.

Хлопчак миттю приніс пів ведра грязюки від недалекої криниці. Приготувавши все необхідне на трьох камінюках. Безхатний закурив, далі попередив обступивших його цікавих:

— А тепер втікайте, бо стрілятиму!

Дзьобнув цигаркою в один ґніт, бігом до другого, до третього. І побіг, добре збираючи ногами. Бачучи, що не жарт, побігли всі, а позаду чотовий. Був, нівроку, запасений, тому швидко бігати не міґ.

Ще не відбігли на належну далечінь, як три — один по одному, — вибухи гримнули їм наздогін. Посипалася земля, дрібні камінці. Бігом кинулися назад. Кожний камінь, хоч глибоко в землі сидів, розсадило на пять і більше кавалків. Фармер поцмокав, покрутив головою і видав рішення:

— Хвалене шалене! А хто мовчить, той двох навчить. Тепер ти будеш ці каменюки розсаджувати.

— Тільки не за ту ціну, дядьку. Самі казалисьте, що це небезпечна робота.

— Для вміючого ніякої небезпеки нема!

— Певно, а всеж треба вміти. Не можу я робити за ту саму платню. Тепер робота піде кілька разів швидче, заощадите на робітниках! — торгувався Безхатний.

— Скількиж ти хочеш денно?

— Багато не хочу! Півтретя доляра!

— Знаєш, твоя робота всеж таки легча. Відкопувати кавалки я тебе не заставлятиму. Я розумію, що тобі треба більше заплатити, — знання коштує. Нехай буде ні по твойому, ні по мойому! Дам тобі два доляри, тай "шлюс".

— Нехай буде! — Безхатний погодився.

Як то добре попасти в "майстри", переконався він наступного ранку. Робітники вже попріли працюючи, а він щойно встав. У вечорі — робітники кінчали роботу, він вже бавився. Легка робота й добрі харчі його відродили. Почав набирати тіла, виглядав здорово. До того був марний і худий.

Та й дочки фармера почали не на жарт до нього примилюватися. Обі здорові, кров з молоком, як то кажуть, гарні й на вигляд Не подобалося в них Безхатному тільки одно: що суботи їздили десь на танець, і вертали часом аж в понеділок рано, занадто вже виснажені. Не звертав уваги на примилювання, та кров не вода. Зусиллями контролював своє поступовання, але близкість дівчат не давала спокою. Як на гріх вони приходили до його кімнати часом, як він вже був у ліжку. Наче навмисне, щоб дразнити його. Великих зусиль коштувала

Безхатного зовнішня стриманість. З кожним днем спокуса ставала все більшою, й чув він, що раніше чи пізніше контролю над собою може втратити. А тоді що? Очевидно женитися. Тільки, як женитися при застрашаючому безробітті? Про щось таке натякав фармер у розмовах. Мовляв, — такому доброму, молодому й розумному чоловікові навіть не лицює блукати по Канаді з мішком на спині.

Десь добре оженитися, взяти за жінкою трохи гроша, землі й самому господарювати. Таких натяків спекався Безхатний без хороводів. Розповів про слово дане Надії. Після того розмов про оженення більше не було, — залишили його в спокою й дівчата. Певно вирішили, що він камінь, не людина. Але від тоді охолов до нього його роботодавець.

Дивувався Безхатний, чому до нього так липнуть, деб він не перебував. Гарним він себе не вважав, — от таким, яких міліони. Але видно в ньому було щось таке, що другий пол до себе притягало. Пригадував баченого в Йорктоні спорта в окулярах. Той шукає і не може знайти, а йому само добро в руки лізе. А все тому, мабуть, що чим менше мужчина на жіноцтво звертає уваги, тим більш їм подобається, здається чимось недосяжним. Пояснити інакше ту загадку не вмів.

XII.

Під наріжним склепом напроти стації в Канорі сиділо і стояло душ з вісімдесять безробітних. Здорові й слабовиті, сильні будовою й слабі, старі й молоді. Кожний гурт торочив своє: про фармерських "кожушків", про перемоги над жіноцтвом, довгі години, крізу, ну й "реліф". Безхатний підпер стіну склепу, щоб часом не завалилася, десь посередині цілої тої банди. Митикував, що то він діятиме завтра, післязавтра, коли ніяка побожна душа до роботи його не візьме, бо гроші круглі, розкочуються з кишені, а йдеж зима?

До гурту підійшов здоровий фармер. Його Безхатний ніколи не бачив навіть. Фармер звернувся впрост до нього з запитом, чи не пішов би він на роботу. Безробітні наперебій загомоніли:

— Ми тут днями вистоюємо, а ніхто й на глум нас не запитає. Цей щойно нині зявився тут, і на! Чому ви питаєте його, чому не питаєте перших з краю? Рідня він вам яка, чи що?

— Ні, перший раз його бачу. Та якось моє око якрав впало на нього — пояснив фармер. І знов до Безхатного: — То підеш до мене?

— Певно, чого стоятиму тут? — озвався той простодушно. —А у вас що робитиму?

— Жито штукуватимеш.

— По скільки денно?

— Не знаю, по скільки платитимуть... Дам тобі по два доляри денно. Тільки, знаєш, моя родина мяса не їсть. Ми духобори — попередив.

— З голоду не помру у вас, не бійтеся.

Проводжені заздрісними робітниками поїхали. Фармер жив у півтора милях від середини містечка. Господиня поставила сметани, масла, сира. Безхатний попоїв і пішов штукувати.

Штукував тиждень, а на жнива в околиці ще не заносилося. Дорогами й залізницею снували безробітні, напрохувалися на роботу за що будь. Господарі відносилися до Безхатного надзвичайно гарно. Свіжі, виключно молочні страви, яйця, російський "квасок" — хлібний квас з покришеною зеленою цибулею, огірками, тощо, довели до того, що він забув про існування мясива в світі. Почервонів, набрав сил, дехто й заглядатися почав.

Наприкінці другого тижня фармер з сином, двома жниварками заходилися косити пшеницю. Безхатному зіставалося доштукувати акрів з пятнацять густого буйного жита. Увечорі син привіз помічника може сорок пятьлітного дядька. З перших слів мови цей виявив себе не аби яким прихильником найяснішого Францішка Юзефа, а ще більшим серцеїдом канадійського жіноцтва. Коли зісталися самі — спитав Безхатного, по скільки денно він працює? Той сказав і запитав у свою чергу — по скільки згоджено його.

— По доляр двацять пять денно. Такий "прайз" фармери установили.

— То певно і мені знизять ціну, коли так!

Наступних днів господар про ціну Безхатному нічого не

згадував. Він помагав вуйкови доштуковувати кожний його ряд. Над вечір перейшли на сусідню фарму до пшениці. Дядько зміркував, що на високому пшениця рідша і менша. Захопив сугірки від залізниці, а Безхатному зіставив долину від лісу, де пшениця густіша і буйніша, з колючим осотом до тогож. Рукавиць Безхатний не любив носити, того дня не брав їх зовсім. З осотом трохи завівся.

Увечері, йдучи до дому дядько посмішкувався. Хвалився господарям, який то з нього робітник, як скрізь по роботах йому платили навіть більше від інших робітників. Піддобрювався до синовоі господаря, до дочки, вже дорослої дівчини. На другий день залишив Безхатному два довгі ряди снопів понад половину, самий погнався за господарями, що тимчасом переїхали на інший шмат засіву.

Тягнулося так чотири дні. На другому кавалкові вуйко позіставив понад половину вже чотири ряди, на третьому вісім. І все біг як найскорше за господарями. Безхатний мовчав, а вуйко все нахабнів, вечорами перед господарями його висмівав. Четвертого дня, йдучи з поля, фармер передав свою четвірку коней вуйкови Він пошкандибав за кіньми з сином, — старий з Безхатним пішли повільніше. Фармер пристанув й почав числити штуки у вуйковому ряді і в Безхатного, напроти. Числячи говорив наче сам до себе:

— То хитрун! Кожний його ряд на пять-сім штук менший і пшениця не буйна. Не диво, що так за нами женеться!

— Егеж, — Безхатний не втерпів, — може гнатись, раз вибирає горбки для себе. Та біс з ним, дав би йому раду! Тільки залишає багато рядів зо своєї половини. А кидати недоштуковане чейже не випадає!

— Кидає, кажеш?

— Чи раз! На першому кавалку два ряди, на другому чотири, на третьому аж вісім!

— Певно хоче підвишки заплати. Та нічого. Взавтра Олена поможе тобі його здогонити. Здогониш, тоді зіставляй йому по стільки, по скільки він тобі залишав. Хитрунів треба вчити!

Рано, начеб нічого не сталося, вийшли до роботи. Трохи згодом прийшла дівчина. Дядько швидко зрозумів, у чому справа, — рвався не розгинаючи спини. Але двох, не один!

Легенько, десь перед одинацятою годиною один тільки ряд ділив Безхатного від вуйкового ряду напроти. Господарі косили собі, гейби нічого того не бачили, не знали. Відослав Безхатний дівчину помагати готувати обід, за годину перегнав дядька, зоставив йому два невеликі ряди снопів з своєї половини. Самий пішов на обід.

І тут почалося! Таких брудних лайок Безхатний не чув ще за своє життя! Рішучо підійшов він до вуйка.

— Ти, дурню старий, чого лаєшся? Хочеш, щоб зуби тобі почислив? — крикнув сердито і пішов, не звертаючи більше уваги на вуйкове верещання. Цей прийшов на обід десь за пів години, хмурий, наче ніч. Пообідавши сказав, що залишає роботу.

— Чого маєш квитуватися? Яка недогода? — спитав старий.

— Він мені лишає ряди з своєї половини! — дядько поскаржився. — Не може "нендза" штукувати, то другим лишає.

— А як ти вибирав горбки і свої ряди йому лишав, добре це було? Як думаєш? — огорошив його фармер.

Не озвався ні слова, бо й що було говорити? Фармер виплатив належність і дядько забрався. За ним слідом пішов Безхатний до роботи. Вийшовши на дорогу, дядько почав вимахувати кулаками, погрожуючи, мовляв — здибаю тебе в місті! Безхатний не тратив рівноваги, та й робота чекала. Дядько розпалювався, вкінці згадав його батьків. Того стерпіти не міг, — хоч би справа й до суду дійшла, рішив вуйка добре вилупцювати.

Погнався за вуйком, але він, побачивши, що не переливки, пустився зо всіх сил втікати. Наздогнавши схопив його за шиворот, заїхав кілька разів в лице й загривок. Вуйко заверещав "рятуйте", тай упав не відбиваючися. Лежачому відчитав йому Безхатний нотацію:

— Йолопе! Як ти смієш своєю гнилою пащекою згадувати моїх батьків? Що вони заподіяли тобі злого? Твоїх батьків я не згадую, може й добрими людьми були! То тільки ти таким поганцем вродився. Уважай, як ще моїх батьків згадаєш, то без зубів підеш до міста!

Перестрашений вуйко не озивався. Плюнув Безхатний

огидливо й пішов у свій бік не оглядаючися. Аж відчув болючий удар в плечі камінюкою.

Шпурнувши з віддалі камінем — вуйко знов пустився навтікача. Його здогонивши — Безхатний періщив скільки влізло. Пустив, аж вуйко став плакати й проситися.

Проминуло кілька днів одностайної роботи. Одного гарного ранку приходить до господарів той самий вуйко, — прохатися. Фармер думав, думав, спитав вкінці: чогож він квитувався?

— Ваш наймит мене бив! — поскаржився той замісць відповіди.

— Бив, кажеш? А то коли?

— Того дня, як я пішов з роботи.

Безхатний пояснив, за що бив дядька, додав, що й далі битиме, як що так погано лаятиметься. Задоволений фармер сміявся, сміялася родина. Заговорив ніби повчаючо:

— Він такий, щоб ти знав! Чуть що не так, — бє і назвища не питає. Небезпечно з ним задиратися. По доброму, то хлопець він нічого, навіть дуже добрий! То кажеш, став би на роботу?

— Коли ваша ласка, — чемненько промимрив вуйко.

— Нема вже роботи, чоловіче! Пшениця на укінченні, овес і ячменю трохи ще зісталося. Остап і самий управиться, а як нездолає, то дівчина день-другий поможе.

Вуйко забрався спокійно. Шкода його стало Безхатному. Адже стратив роботу через нього. Та бо й не міг стерпіти його хитрування. Коли дядько хотів підвишки платні, повинен був сказати й порадилибся якимсь людським способом один одного не кривдити.

Тижнів ще через півтора всю роботу з штукованням скінчено. Виплачено по умові заробіток за двацять пять днів. Власної молотарні фармер не мав. В околиці молотили канорські міщани своими машинами. Тільки з молочень й жили. Робітників набирали з рідні й добрих приятелів. Господар їздив до власника машини. Поговоривши з тим дядьком — Безхатний нічого спільного не схотів з ним мати. Занадто він подібний був до побитого вуйка поведінкою і перехвалками. Критичним оком споглядав він на Безхатного. Не вподобали себе отже

взаємно. Господар радив переїхати на Ватрос, до його братів. Безхатний не схотів далеко на захід знов забиватися.

Скінчивши роботу у духобора, ночував і харчувався у нього. Щоденно приходив до містечка. Тут несподівано найшов працю. Секційний наглядач формував "екстра ґенк" і запропонував йому роботу. Поки другого дня Безхатний прийшов до містечка "екстра ґенк" вже працював у всю. Побачив його наглядач, тепер уже пан "бос".

— Ви щож? Не поспіли на час до роботи?

— Як бачите, ні! Заспав! Можнаж і тепер стати... Тих півгодини не має великого значення.

— О, ні... Вже заповнено, "фул ап". Наїхало багато "маніґрантів" з'околиць. Як вчули про "екстра генк" — наче сарана з усіх сторін припакували.

— Не біда! Поїду десь на молочення.

— Краще заждіть, — порадив новоспечений "бос". — Може по обіді, а взавтра то напевно буде "ченс" стати на роботу у мене.

— Тож повно, кажете? — сказав Безхатний нічого не розуміючи, звідки той "ченс" візьметься.

— Так. Але завважив вже кілька таких, що нідочого. Нажену їх!

— Чогож так швидко? Може люди на "екстра-ґенку" ніколи в житті не працювали. Треба людям дати час підовчитися, втягнутися в роботу.

— О, в мене не так! Хто за день не навчиться, не буде в мене працювати— похвалився "бос".

Безхатний мовчки повернувся й пішов собі.

— Кудиж ви? — "бос" затримав.

— Поїду на жнива, на молочення, — відповів ще зрівноважено. — У вас, пане "бос", я також не робитиму.

— Та чомуж?

— Як би вам сказати? — заговорив Безхатний вже зїдливо. — Чи ви знаєте хоч трохи українську історію?

— Ну, щеб пак! — з відтінком гордости "бос" відповів. — Адже я проводир місцевий. Чи вам не доводилося читати про мене в часописах? Але... Яке відношення має знання історії до праці?

— Та чув про вас, чув! І знаю, що ви ту лідеруєте. А запитався про історію тільки тому, щоб впевнитися, чи знаєте щось про тих потурнаків, що колись нагаями підганяли полонених козаків-веслярів на турецьких ґалерах. І не робитиму у вас по тій причині, що ви мабуть від тих потурнаків-нагаиячів нічуть не кращий. Ви невільник, не людина. Певно в краю були форналем у дідича? Бо форналь духовий, форналем і зістанеться, деб він не був, хочаб набув величезне майно, чи високу освіту.

Пустився йти далі. Бос зніяковів, але затримав Безхатного за рукав. Той скипів:

— Лишіть мене в спокою, вуйку! Бо маю велику охоту заїхати вам в лице! Шукайте таких, як самі!

Бос забрався гейби з поквитованням. Мимрив щось про большевика й "маніґрул".

Вдруге тої осені спинився Безхатний у Йорктоні. Здибався тут з років два від себе старшим молодиком, Михайлом на імя. Через кілька днів сприятелювалися. Ще з кількома такими нерозважними молодиками зачали вибрики. Одні вдавали потребуючих робітників фармерів, інші у тих перших наймалися на роботу. Банди мадярів і словаків як стій обступали їх, запитували про ціну. Зрозуміло, хлопці давали ціну у тих околицях нечувану і в добрі часи. Відводили мадярів до першого ліпшого кращого авта. Вони сідали коло авта, траплялися такі, що й в авто з манатками залазили. А "фармері" лягали зо сміху, здаля бачучи, як підходив дійсний власник авта й виганяв непрошених робітників. Словаки сперечалися, не хотіли вилазити, — бож їх, мовляв нанято!

Жартували із склепарями. Пакували в мішок старі часописи, а один заносив до склепу, начеб річи на переховок. Склепарі швидко полапалися, — не було в місті ні одного склепу, деб не переховувалося бодай по два мішки. Ще одного, що справді приніс мішок з власними річами, збиралися вести на поліцію! Вибрики, але невинні! Шкоди від них не поносив ніхтож!

Спали всі у вдови, власниці двох корів. Спали у шопі на сіні, але платили за кімнату, у неї і молоко брали. Прожили

кілька днів без турбот, аж довелося їм зводити боротьбу з оборонцями робітничих прав від... робітництва.

Зявилося у місті трьох чи чотирьох агітаторів комуністичної партії. Навезли оберемки летючок у різних мовах. Сезонове робітництво закликалося у летючках не йти на роботу до фармерів дешевше, як пять долярів денно і харчі. Згадувалося, правда, про низьку ціну на пшеницю, 21—27 центів за бушель кращої якости, про оплаканий стан фармерства... Говорилося й про те, що бідніше й середне фармерство повинно підтримати комуністичну партію, допомогти завести в країні справедливий лад на зразок Радянщини, очевидно під тоїж партії проводом. Агітатори мали успіх. Недобачували робітники занадто гладких, як на реліфників, агітаторських пик, ні того, що й ночували вони не коло стації, ні навіть на приватних мешканнях а в готелях. Убрані так, як і всі інші шукачі роботи, та убрання ніяк з обличчами не гармонізувало. Чого не могли побивати аргументацією, брали нахабністю. Лізли у саму гущу безробітних, роздавали летючки і — мітінг готовий.

Безхатний зо своїми товаришами не хотів мішатися. Зачепив його якийсь безробітний-бесарабець, високий дядько атлетичної будови. На нього глянувши, здавалося, що дядько подужав би один носити залізничі рейки. До роботи він не хотів іти, хоча й траплялося: кожний фармер питав спершу його. Жив тим, що вночі вкрав з городів. Власник одного — китаєць, прилапав бесарабця на крадіжці і, згарячу вхопивши стовбур від бананів, до раня за ним ганявся. Безробітні про ту притичину знали, тож не давали дядькови проходу. Чоловяга справді мав дивну натуру. До кожного новика у гурті звертався позичити йому "кводра" чи пятьдесятака, ніби податок, і радив, щоб ішов до роботи. Дехто позичав, дехто відмовлявся. Дядько ніде так і не працював. Звернувся якось до Безхатного.

Цей сказав, що "позичить" йому цілого доляра, тоді тільки, як він найметься до роботи, не раніше. Дядько ні з того ні з цього відпік:

— Бреши, гавкай! Пес гавкає і на місяць, однак місяць має свою дорогу!

З агітаторами бесарабець зприятелювався, все швендався з ними разом. Підвів їх якось до гурту Безхатного. Хлопці ви-

грівалися собі на траві коло вдовиної хати за залізницею. Аж бачать — ідуть четверо впереду, за ними душ зо трицять. Бесарабець відрекомендував хлопців несвідомими темняками, робітничої правди не розуміючими. З того й пішло.

Розмололися агітатори з завзяттям, гідним кращої авдиторії. Почали зо змісту летючок. Далі давай сварити за несвідомість, *страйкбрекерство*, свідому зраду робітничих інтересів. Вся ота зрада й несвідомість лежала на траві перед вдовиною хатою у вигляді пятьох молодиків. Потому потекли апеляції до робітничого розуму, сумління і навіть чести. А хлопці ані руш з трави! Полягали тоді агітатори, за ними вся їх братва. Безхатний заговорив:

— Все це гарно, ви, товариші, співаєте. Вищу заплату дістати річ добра. Ніхтб проти того й не думає виступати. Ми чейже не вороги, ні собі, ні робітникам!

Агітаторів гейби медом помастив. Сідлали на перебій свого партійного коника й солоденько говорили, говорили! Безхатний дивувався такій багатомовности: що тут намололи йому за кілька годин — він і за рік не наговорив би.

— Ви дуже добре говорите, вибравши хвилю, коли потік слів трохи звільнив темп, сказав він. — Одне тільки ви забули сказати. Звідки фармер, незаможний чи середняк, набере тих пятьдолярівок? І скільки бушлів він мусить продати, скажемо по 25 центів, щоб оплатити працю одного тільки робітника, приміром за двацять днів? Багато, чотириста бушлів! А коли всього працюватиме пять робітників, то рівних дві тисячки. Почисліть ще машину, штукування, кошення, шнурки на вязання снопів, сіяння, орання, насіння. Краще фармерови плюнути й нічого не сіяти, тай не платити по пятці, чим господарювати під теперішню пору. Ваші проводирі на сільській господарці, чи там хліборобстві, розуміються стільки, кілько свиня на зорях. А ви з вашими летючками їздите й людей баламутите. Кожний їде, хоче щось заробити на зиму. Колиж ждатиме на пять долярів денно, — роботи й не бачитиме!

— О, ваші жовтоблакитні проводирі розуміються! — зло викрикнув один з агітаторів, грубий, присадкуватий чоловічина.

— Розуміються, чи ні, я не знаю. Певний, що таких дурниць не написалиб. Вони всеж числяться з можливостями.

— Певно, — глузував другий. — Ваші жовтоблакитники дуже розумні, чесні...

— Не знаю з них нікого! Думаю, що з людськими грішми так безцеремонно вони не обходяться, як, непричком кажучи, ваші!

— А хтож то двацять пять тисяч загарбав пять років тому? — зло випалив ще один агітатор, тоном, начеб у загарбанні тих тисяч обвинувачував Безхатного.

— Ті гроші, не знаю скільки їх там було, післано українським установам в Галичині. В Канаді мене в ту пору не було, тож докладно справи тої не знаю. Знаю, що передано установам, не потерпівшим. Такого поступовання з людськими грішми я не одобрюю. Адже люди давали жертви на потерпілих від повені!

— Отже бачите, товаришу! Самі не одобрюєте! Наш робітничий проводир возив гроші самий і роздав потребуючим помочі всі до цента! — похвалився присадкуватий.

Оба гурти слухали суперечки мовчки. Де хто дрімав, пригрітий сонцем.

— Що возив, то знаю. Але що гроші роздав потребуючим — не вірю. Я самий був заанґажований у допомоговий комітет і про ту справу добре поінформований, — несподівано заатакував Безхатний агітаторів. — Знаю, хто возив, і знаю, що з тих грошей покриті кошта подорожі, місячна платня за увесь час, ну, та й три тисячі долярів дано комуністичному часопису у місцевости, де ніякої повені не було. Возив також 25 тисяч, а не роздав і десятьох!

Товариші попали на слизьке. Не сподівалися, щоб хтобудь зпоза Канади про те знав. Завіряли, що 25 тисяч роздані до цента; посвідки на ту суму відфотографовано в партійному часопису. Безхатний заявив, що словам не вірить. Товариші запропонували піти до їх співпартійця, місцевого, — він має річники часопису, отже можна переконатися. Безхатний погодився при умові, що візьме з собою за свідків двох своїх товаришів, а агітатори хай візьмуть своїх прихильників. Спільно обчислять всі посвідки. Визвалися іти з Безхатним Михайло, молодик з ґімназійною освітою і ще один, Іван, добрий селянський син, очитаний, хоча й без шкільної освіти. Товариші-

аґітатори не погодилися. Прохали Безхатного піти самого, певно думали, що він не відважиться.

Пахло небезпекою: товариші могли його добре натовкти на самоті. Подумав він і всеж пішов. Своїх однодумців попрохав прийти за годину. Товаришок з річниками жив на східньому кінці міста, якийсь римар і коваль по фаху, — посеред сіней чи кузні стояло кувадло, по стінах навішано різної упряжі.

Рад не рад, витягнули річники. Найшли одну фотоґрафію — і товариші тиць нею Безхатному під ніс. Він сказав, що посвідка на малу суму й зажадав перечекувати всі посвідки. Вдаючи чемних, аґітатори погодилися. Тільки їх усміхи ніяк не пасували до колючого погляду очей.

За рахунками просидів Безхатний повних чотири години. Начислив трохи більше пятнацятьох тисяч злотих. Товариші зраділи, як не знати чому.

— Бачите, добродію? Пятнацять тисяч? А требаж розуміти, що подорож і життя також не мало коштувало. Та й переведення збірок не мало обійшлося! Пятнацять тисяч роздали! А скільки жовтоблакитники?

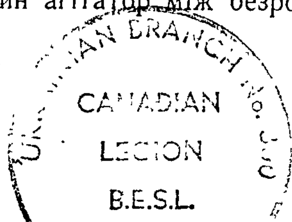
— Заждіть — Безхатний стримав їх передчасний тріюмф. — Пятнацять тисяч, так! Але польських злотих, не долярів. Коли ці гроші роздавалися, курс доляра в Польщі хитався між сімома й девятьома злотими. Візьмемо по сім злотих, меншу суму. Цеж тільки дві тисячі долярів! Дёж решта двацять тисяч? Певно пішли у користь комуністичної партії Польщі.

— Та як? Та не може бути! — загуділи всі разом. — Мусить бути ще десь річник з посвідками. Ви переочили!

— Шукайте!

Шукали, шукали, але знайти таки не могли. Почали насміхатися, мовляв, бідний безробітний, так жовтоблакитними задурманений, аж проти робітництва виступає. Перечитися з ними не став. Забрав листок з підрахунками, заявивши на відхідне, що покаже підрахунки всім робітникам. Розповість, що їх партія і на людській біді збила собі порядний капіталець.

Ні один аґітатор між безробітними більше не показався.

XIII.

Тимчасом наняв молодиків швед Гендерсон. До шведів Безхатний все відчував симпатію завдяки Штенфліхтам. З ним пішли Михайло й Іван, нові його приятелі. Четвертого, Майка, довоєнного еміґранта, сина війта з Західньої Волині, — самий він так хвалився, — викопав Гендерсон десь інде. Власної фарми швед не мав. Якимсь чином здобувся на молотарню і в осені переїздив з фарми на фарму, часом молотячи місяць і два.

Молотили у першого — заможного інтелігентного фармера ісляндця "ріва" місцевого муніципалу. Непризвичаєний до коней Михайло став помічником у полі, Безхатний дістав у свою опіку пару молодих вороних. За кілька днів з ними так обізнався, що прозвали його кінським знахором. Знахірство було дуже невинне, без усякої нечистої сили. Коли людина любить коней — вони інстинктом ту любов відчувають. За все своє життя Безхатний ніколи коня не вдарив, лагідно з ними обходився, гласкав, не дозволяв нікому їх кормити. А тут пізно ввечорі все підсипав їм вівса, чи меленого "чапу", крадьком від господарів, удруге. І так не худі коні поправлялися, шерсть на них вилискувала, без уваги на тяжку працю. — Коні інших робітників миршавіли. Та ніхто не знав, що з доброти серця Безхатний трохи не позбавив ворону пару життя.

На овес у засіку ввечорі насипали ячменю. Всі пішли вже спати. Безхатний зачерпнув два ґальони свіжого ячменю замісць вівса і в темряві того не завважив. Коні весело взялися хрупати, а їх господар тимчасовий поліз на піддаша, — робітники спали там.

Прокинувся він уночі, чує — щось стогне. Кинувся поглянути. Колиж намацав обох своїх коней лежачими — серце похололо. Вороні стогнали не гірше хворої людини. Нічого діяти, — треба добрих звірят рятувати. Що в таких випадках треба робити — Безхатний, на щастя, знав. Зігнав коней, вивів, скочив наохляп на одного, другого за поводи і погнав чвалом. Прогнавши зо три милі — пересів на другого. Чвалом пригнався назад. Коней вкрила піна.

Всі допитувалися нарано, що то за туптанина відбулася

вночи. Безхатний збувся цікавих тим, що забув, мовляв, коней попривязувати, а вони повиходили зо стайні і вганяли, — ледви зловив. Так правди й не дізналися, а коні не сказали. Надалі став обережніший. Набираючи другу пайку — все мацяв рукою, щоб впевнитися, що бере.

З кіньми поладив, за те з Михайлом виходило зле. Возило шість возів. Двох хлопців помагало в полі снопи накидати. З Безхатного сторони возило ще двох фармерських синків. Михайло помагав тільки тим двом. За цілий день не вкинув на віз Безхатного ні одного снопа. Він не говорив нічого, — міркував, що Михайло втягнеться, підучиться. Другого і третього дня те саме: Михайло до воза навіть не підходив. Четвертого дня рішив Безхатний з ним поговорити на розум.

— Слухай, Михайле — по обіді сказав тому, щоб не чув ніхто. — Мусиш помагати трохи й мені, бодай під верх. Деж так: тим двом помагаєш від першого снопа, а до мене навіть не підходиш? Для мене затяжко. Коло машини вони відпочивають, а я не маю часу цигарки навіть скрутити.

На його здивовання приятель кинув терпко:

— О, я думав, що ти розумієш річи, а ти такий самий неотеса, як і всі інші.

— Хто з нас отесаний, хто ні, не будемо тут говорити. Я розумію, що тобі тяжко з непризвичаєння. Колиж бо й мені важко. Три дні я нічого не говорив, давав тобі час втягнутися...

— Та яж цілісенький день лажу від фіри до фіри! — той скаржився.

— Не спішися, тиж не залізний! Перепускай всіх трьох по черзі.

— Колиж ті кричать!

— Ну то що? Не можеш відгризнутися? Або бери коні, то я буду помагати.

— Що я з кіньми робитиму? — крикнув вже Михайло. — Я не на те до школи ходив, щоб гній з під коней викидати!

— Я також не на те дечому вчився, та бачиш, викидаю. Кінський гній ще байка. Кінь — тварина чиста, шляхетна. Поживеш тут, то може прийдеться викидати гній з під коров, свиней, а може з під коров і свиней двоногих. Ти забуваєш,

що ми тут на чужині, мусимо жити з праці рук. Тата й мами тут нема, щоб пожалували!

Слово по слові, Михайло розгорячився й ляпнув погану лайку, згадуючи матір. У перший мент Безхатний чуть не відповів ударом по зубах, хоч завинив властиво язик, однак схаменувся. І без того Михайло показався йому у цю хвилю дуже нещасним. Тільки сказав гостро:

— Де ти таких лайок навчився, чи не в ґімназії? Видно, який з тебе інтеліґент! Раз так, — ми не приятелі більше! І затям собі: маєш мені помагати, а ні, так на твоє місце знайдуться люди.

До вечора Михайло поміг накидати три вози. Якби він далі працював на стороні Безхатного, гострота вразливости від його лайки з часом затерласяб і Михайло працював би. Але другого дня він самий перейшов на бік Івана і Майка. Ті ввечорі поскаржилися шведови, а на рано вже був інший робітник. Михайло трохи не плакав відходячи. Жаль стало Безхатному людини, хоча й образила його. Радив йому на відхідне:

— Молочення щойно почалося, то встрягнеш ще десь на роботу. Тільки ось тобі щира порада: — в роботі нікому не згадуй, що ти з ґімназії. Засміють тебе і заклюють. Важко тобі буде — стисни зуби й мовчи. Тут інакший світ! Тих, що хотілиб, щоб їх хтось жалував, над ними милосердився, — не люблять і гордять навіть.

Переїхали з машиною до іншого фармера. До чужої стайні "рів" своїх коней не схотів дати. Безхатний на новому місці одержав пару молодих оґерів. За три тижні і з ними заприязнився. Доводилося мати непорозуміння з фармерчуками. Вони на спілку з війтівським сином хотіли з нього поглузувати. Швидко осіли, як лиш Безхатний показав їм свої пазурі й зуби. Майк всеж "поглузував" з нього, поглузував так, що Безхатному довелося пішо діставатися до Виніпеґу.

Десь коло пятого жовтня Гендерсон виплатив робітникам за працю. Кожний одержав по вісімдесять два доляри, а в Безхатного було ще других вісімдесять за штукування й розбивання каміння. Падав дощ. Господар боявся їхати проти ночи, по гризюці, двацять миль до міста. Фармерські сини від-

їхали раніше, зісталися тільки наняті. Безхатний запхав заробіток у грудну кишеню сорочки з давнішими грішми разом, защепив, щоб не випали, а сорочку положив собі під голову. Спав він неспокійно, крутився у сні, часом падав, якщо спав на ліжку. Прокинувшися нарано побачив свою сорочку далеко від голови. Двох робітників ще спали, Майка вже не було. Нічого злого Безхатний не подумав. Убрався, кинув коням сіна й пішов у хату. Майка не було й там.

— Деж Майк? — спокійно питав господаря. І думки не мав, що Майк вже десь далеко, а з ним і його півтори сотки долярів.

— Певно спить ще! — сказав господар.

Підозріння в мить зароїлося в Безхатного голові. Лапнувся за кишеню — грошей не було, хоч кишеня защеплена. Крикнув господареви:

— Мої гроші пропали!

— Десь в сіні лежать! Хто їх міг взяти? Щеж всі сплять!

— Ні, Майка нема! А гроші не могли випасти, бо кишеня защеплена.

Оба побігли на піддаша стайні. Оглянули скрізь, побудили робітників. Але мерці не воскресають! Найшли пару брудного Майкового білля, штани, черевики. Покинув у замін за півтори сотки!

Зараз же погналися до Йорктону на поліцію. Там сказали зложити якийсь залог — так шукатимуть. Як знов шукати, коли нітхо не знав навіть назвища втікача? Майк і Майк, та й усе! Знов же, такий дядько міг свого назвища не сказати, хочаб питали, а перше ліпше, що прийшло до голови. Майкови зрештою одна дорога, а поліції сотки — шукай вітра в полі. Знайшлиб, — так гроші все рівно не вернулисяб. До того часу Майк чейже знайде для них місце. Шкода було давати залог на непевне, бо у Безхатного зісталася ще з десятка у кишенях убрання... Закляв і по всьому.

Дощі падали безперестанку. Товаровим потягом їхати не можливо, всі ваґони повні пшениці й запльомбовані. На даху ваґону, на слоті й зимні, здоровля назавжди можна позбутися. Безхатний вибрався пішо по залізниці в напрямку Минесоти-Ніпави. Денно проходив пересічно по трицять миль, ночував

у склепарів за невелику оплату. Сподівався найти хоч якубудь роботу ще бодай на кілька днів. Скрізь виднілися вже купи соломи. Мусів покладати надії на залізничі секції. В одному місці форман спитав його, чи не став би до роботи. Безхатний на пропозицію радо пристав. З обличча бачив, що форман типовий хахол, та й говорили оба по українськи. Але на запит, звідки він походить, форман відповів, що він по національности німець "джерман", як сказав. Знечевя нібн, хоча німецькою мовою не володів добре, спитав Безхатний по німецьки, як зоветься наступна стація. Форман вилупив очи. Відповів, що він хоча й німець, але німець з Буковини і німецькою мовою не володіє.

Поминувши те, що в Буковині німецька мова була державною і кожний у більшій чи меншій мірі знати її мусів, — Безхатний не бачив ще такого німця, щоб по німецьки не вмів. Зіставалося йому формана висміяти й забратися. У другому містечку приняли його за німця вже німці, завдяки поправно сказаним кільком німецьким реченням. Ніяк не вірили його доводам, що він ніякий німець, тільки українець.

Числення залізничих порогів від Йорктону до Виніпеґу тягнулося одинацять днів. Минав ліси й поля; не на одну сотку тисяч залізничих порогів станула Безхатного нога; проминув коло сотки мостів і містків, десяток тисяч телеґрафічних стовпів, а дощі лупили наче йому на злість. Дощового ранку, дванацятого дня його прощі, прибув до Виніпеґу з доляром і двацятьма центами за душею. Йшла довга зима, необхідно ставало негайно на щось рішатися.

Рішення приходило само собою. По Виніпеґу Безхатний тільки проїхався трамваєм з південно-західнього кінця міста до північно-східнього. Надто вже боліли ноги, а й соромився мокрий і брудний з мішком за плечима кілька годин тягнутися вулицями міста; бажав якнайскорше його проминути. На виїзді купив пачку тютюну, папірки, сірників, хліба й ковбаси. Мав перед собою довгу вісіммісячну зиму, мішок з річами на спині і десять центів у кишені.

Куди йде і зачим — не знав. Йшов, бо в місті не міг жити. В голові роїлися думки, — коли не знайде ніде роботи — положить голову під поїзд, а до міста не верне! Бо й чого верта-

ти? Жебрацькою допомогою він гордив, а по друге не мав на неї права, бо у місті не жив. Звернувсяб за працею — чиж зрозумілиб його, далиб працю хоч на нуждение життя?

Йшов від девятої рана до пізного вечора. З річами на плечах пройшов близько півсотки миль. Спинився на нічліг на невеликій стації, у пятнацять милях від Пайн Фолз. Вся стація складалася з одної кімнатки і прибудови на секційне знаряддя. Ніхто у ній не жив. Мокрий Безхатний розтягнувся на брудній підлозі й під бубніння дощу заснув перемучений. Не знав, що станеться з ним завтра, куди він піде. А вже певно не сподівався, що ця маленька стація стане його резиденцією на довгу зиму... Всю ніч десь зовсім від стації недалеко провадили несамовитий концерт канадійські вовки — кайоти. Може раділи прибуттям нової людини в околицю і концерт влаштували власне мандрівникови на честь і привитання.

Завидна переконався Безхатний, що околиця лісиста. Блукаючи від хати до хати за роботою — переконався, що й промислова. Ні в одній хаті не спитали його, чи не хоче він їсти, за те чарчину самогону пропонували сливе в кожній. Трунку Безхатний не вживав, ледви витримував самогонний запах. Зголоднів, наче всі дооколичні кайоти на купу, тому... Скривившись випивав чарку і закушував куском хліба.

Роботи ледве напитав. Наняв його фармер відражаючого вигляду, невимовно брудний. Та що там вигляд, бруд? Червоне яблуко все хробачливе, а що гарне, те й зіпсуте. Занадто чисті люди увесь бруд в душу ховають. Цей, коли такий брудний, то душа у нього напевно чиста! Безхатний так думав, тож нанявся без вагання.

Попрохав фармер Безхатного на обід до збудованої з кругляків колиби. Брудною і непривітною показалася вона. Чорно скрізь, наче комин з середини. Старий жив з сином, може сороклітним собі до пари диваком. Сіли за стіл і Безхатний нічого не міг проковтнути, а чувся й голодним. Силуючися випив чаю з хлібом, побачив у хлібі запечену муху і вибіг з хати "їхати до Риги". Господар здогадався, в чому річ, сказав, що Безхатний самий буде харчуватися, а бараболь у нього не бракує.

Робота тяжка, гірка і за безцін Фармер платив доляра за

сяжень тимрику, три четвертаки за сяжень берези. А назбирай їх за день по болоті, раз ті дерева ростуть одно від одного на цілі гони. Тай скільки їх треба порізати, щоб наскладати купу чотирохстопових полін на вісім стіп широко і чотири стопи, ще й з цалями, високо? Ввечорі готуй бульбу і за бульбою працюй. Ще добре, що склепар дав на борг смальцю й пару бохонців хліба.

За три тижні гіренької праці нарубав Безхатний ваґон дров, — тимрику й берези наполовину. Заплатив за сокиру, за пилу, кілька долярів проїв і прокурив, а готівкою одержав чотири доляри. Але, — на безрибі і рак риба. Мав приладдя, лекше вже міг знайти роботу у кого іншого, колиб хто потребував.

Тримав би його далі попередний роботодавець, якщоб... не пси. Було їх аж три, а фармер кормив їх пареним житом. Безхатний ділив псам свої недоїдки. Не диво, що здобув собі занадто велику симпатію. Пси не відставали від нього ні на крок. Він у ліс — псй за ним, він у колибу — пси полягають перед дверми, до хати й байдуже. З ломакою в руках фармер не раз ганявся за ними по лісі й по подвірю. Та бо пси почали вже огризатися. Ну, й вирішив старий, що Безхатний відьмак, — від псів знає, чого доброго коровам молоко відбере! Як же такого тримати?

XIV.

Зо два тижні Безхатний працював по пару днів то у одного то у другого фармера. Тому поміг дрова у ваґон навантажити, тому з ліса вивезти. Знайшов врешті собі пристановище у покиненій колибі. Наняв його невеличкий на зріст фармер, як на околицю, досить заможний і навіть очитаний. На власних фармах лісу мав не багато. Вибрав дозвіл на вируб державного лісу по четвертакови від сяжня.

В колибі застав Безхатний двох співжителів. Вивірка, загніздилася під дахом, а великий канадійський їжак "поркюпайн" під підлогою. Зпочатку звірятка поставилися до нього з великим недовірям. Приходив він з роботи у колибу — і не

заставав ні одного. Вивірка цюркотіла, гейби відсварювалася з гнізда, іжак вовтузився у норі під підлогою. Кожного дня Безхатний залишав їм будь чого перекусити. Так через тиждень звірятка не ховалися вже при наближені його до колиби. Ще через тиждень в обід чи вечерю вивірка сідала на другому кінці стола, розглядалася собі, що той страшний велит — а таким Безхатний їй мусів здаватися, — виробляє. Їжак лопотів лапками по підлозі у пошуках поживи, підбігав до ніг, обнюхував. Порух ногою — і він недовірливо відскакував.

Опісля обидвоє вирішили, що "не такий той чорт-велит страшний, яким здається", безсоромно тягали їжу з під рук, давалися погладити. Вивірку погладити легко, та їжака голою рукою не погладиш. Якось, без зайвого порозуміння, всі троє поділили між собою обовязки. Людина на всіх куховарила. Вивірка людину бавила, а іжак виконував обовязки пса — провожав і зустрічав Безхатного.

Безхатний багато читав, часом писав що будь. При тім завзято курив. Сяде вивірка над листком паперу, дивиться, як перо чи олівець виводить якісь закарлючки. Часом пробує, як олівець смакує, часом збиває його лапкою. Безхатний пустить їй під ніс диму. Затуркотить тоді й тільки хвостиком майне, тільки її й бачили. Забереться у своє гніздо і довго ще відсварюється там. Жіноча вдача, відомо! Але в ночі, змерзши — шиється до Безхатного під накривало.

Вчащав до колиби й пан північних канадійських лісів — медвідь. З самих початків внадився пити воду у викопаній Безхатним ямі. Обидва вдалися чемними й вихованими — чесно додержували невтральности, не бажали один одному перехрещувати шляху. Приходив раніше до ями медвідь — Безхатний терпеливо ждав, поки він напється й відійде. Випередить Безхатний — тоді чекав поблизу медвідь. На стежці зустрінулися раз тільки. Пристанули, уважно подивилися один на одного — медвіть скрутив трохи вліво, Безхатний вправо — і так чемненько розминулися! Совісний був медведисько, Безхатний надумував, як би його освоїти!

Чи той самий, чи інший який медвідь-бурлака загостив раз під колибу, десь вже під північ. Безхатний читав до пізна, коли нараз чує — вся колиба ходуном ходить. Об дошки чухалося

щось велике. Саме тоді упав перший сніг. Виглянув у вікно. Побачив щось чорне, мохнате і, як на теля, занадто велике. Думка про медведя якось не прийшла до голови. А те "щось" підійшло на освітлене проти вікна місце, зчудовано уставилося на світло. Що це за біда, сумніву не лишалося.

Похапцем убрався. Міркував — коли медвідь добуватиметься до дверей — він вискочить у вікно. Якщож до вікна — вискочить у двері. Ждав і ждав медвежої акції, аж остогидло. Медвідь не атакував, почав нишпорити коло поркюпайнової нори. На біду Безхатний того дня полишив у лісі сокиру. Одинокою його зброєю були нарізані короткі кругляки на паливо. Сидіти у "страху Божому" цілу ніч не випадало: Хто то може знати основи медвежої стратегії? Може він жде поки погасне світло, а тоді атакуватиме? Безхатний вирішив починати акцію самий. Певно, медвідь міг спокійно забратися, але Безхатний не дуже покладався на медвежу добродушність, та й колиба з тонких дощок, не витримає натиску. Вибрав грубший патик, потиху відщепив двері й з порога вперіщив бурмилу по крижах. Той перелякано ревнув і дав ногам знати.

Нарано побачив сліди більше стопи. В околиці медведі часто загризали худобу, атакували й людей. Та якось медвідь не приходив більше, може заліг десь на зимову сплячку.

Замісць бурмила чотирохного напрохався в колибу двоногий, — Гарий на імя. Жив він в Канаді років з двацять пять, пробував всяких інтересів, та чогось не йшло йому. У державній мові за двацять пять літ вивчив пять тільки слів — "йес", "но", "шюр", "ол райт" і "вацумерія". Самогон дудлив також за пятьох. Від нього на той світ забрався. Але Безхатний за малим не згинув з Гарого вини.

Рубали дерево на скриньки. Безхатний для свого фармера, Гарий для склепаря ізраеліта. Надибав собі Безхатний гайок здорових осин, так може з сотку. Сніг випав глибокий. Тож звалив він одну осину у сніг, на неї назрізував з десяток інших, той вигравав собі пилою наше добрий скрипак смичком; відрізував кусники по чотири й чверть стопи. І раптом чує: шумить щось у нього над головою. Глипнув вгору й завмер. Роздвоєна наполовині стовбура падала на нього груба на два обхвати осина. Вмент майнуло в голові:

— Втікати нема часу й нема куди. Спіткнуся — поторощить руки й ноги. Маю оставати калікою — нехай вбиває на смерть. — Несвідомо вбрав у плечі голову й стояв непорушно. Осина впала його не торкнувши. Вили стовбура з одного боку впали не далі пятьох цалів від його ноги, а цалів може з десять з другого боку. Спереду, стопи на дві від нього грубезна гиляка зарилася глибоко в землю, — ззаду, може на пів сяжня стовбур роздвоювався. Якщоб утікав, чи хоч рухнувся в котрий бік — смерть нехибна, чи повне каліцтво. Не мав часу навіть перестрашитися, так сталося все несподівано. Вірив Безхатний у призначення й раніше, тепер повірив свято. Надто бо чудодійно уник він смерти, начеб його інстинкт самозбереження непомильно виміряв де йому стояти, щоб від смерти вибавитись, затримав нерухомим. Чи може його зір вплинув на бездушну осину, змінив її напрям лету? Може інстинкт, може вплив, та чомуж тоді саме у тому місці прийшла міра відрізувати поліно? Кілька цалів у той чи другий бік і смерть булаб невідклична В життю багато стається такого, що й найбільші розуми нічого з того не розуміють!

Оглянувшись, побачив перестрашеного Гарого. Дядько став оправдуватися. Він, мовляв, підрубав дерево у інший бік, але воно росло похилене у бік Безхатного, на нього отже й повалилося. Безхатний докорив тільки за те, що Гарий без попередження так близько підобрався до нього. Не крикнув бодай, коли дерево почало падати.

Що мало статися Безхатному — окошилося на старому. Чи то з пиячення, чи з біди, відбирало у нього тямку. Часто блудив, приходив до колиби по півночи. Старим Гарий ще не був, тай здоровля служило. У хвилях прояснення голови Безхатний розпитував його, — він чейже має родину в краю, а так прогайновує свій мізерний заробіток. Гарий лаявся у відповідь, лаяв жінку, казав, що ніхто вже не пише йому роки а роки. Чув тільки, що жінка набула дитину з москалями чи мадярами, а має сина і дочку ще від нього. Безхатний не мав підстави тим словам не вірити, навіть жалував старого, думав, що той пє з туги. Тимчасом довідався, що Гарий вже не рубає дров для склепаря, тільки для вічно пяного ніби фармера, пана Холуйського, самого завзятого продуцента самогону у

цілій околиці. Холуйський доставляв самогон Гарому в ліс; Безхатний не раз те бачив.

У суботу, десь в останніх днях лютого по Гарого зайшли його товариші з інших лісових колиб. Гарий попередив Безхатного, що вернуться аж у понеділок і товариші пішли пити. Другого дня, святкуючи, Безхатний пішов до свого працедавця за хлібом. Підходив до стації, аж перестрів його фармер Доманчук і повідомив замісць привитання з неділею:

— Знаєте новину? Нема вже вашого товариша!

— Котрого? — Безхатний перепитав, думав, що фармер жартує. — Я маю двох товаришів, чи товариша й товаришку. Але вони обоє живі й здорові, в колибі зісталися.

— Та нема вже Гарого!

— Не дуріть! — ще не вірив співрозмовник. — Щоб з ним сталося? Чоловік здоровий у тілі, тільки от на голову занепадає! Пє, мабуть, забагато! Але ще може й нас з вами переживе.

— Отож то й бо! Я не дурю! Його справді нема вже живого. Вчора, чи нині рано дійшов!

— З якої причини?

— Ба, з якої! Певно перепився! Тоний Холуйський каже, що вчора увійшов до нього в хату, сказав, що в очах пожовкло і звалився мертвий. А чи правда, хто то може знати? Щойно поліція з Селкірк приїхала.

— Умер вчора, а поліція щойно приїхала? Довго щось не повідомляли. Кінна поліція звичайно справи не відволікає! — Безхатний сумнівався ще. — Мабуть цілу ніч пили, а дійшов нарано.

— Справді, щось воно неясне. Особливо тим, хто знає Тоного. Гарий і тепер там лежить.

— А його товаришіж де?

— Пють десь у вдови. Ще вчора розійшлися. Може й не знають, що сталося.

Роздумуючи про марноту людського життя пішов Безхатний до свого працедавця. У хаті працедавця на нього ждав червоножупанник в ранзі десятника. З місця став розпитувати, як довго Безхатний знає Гарого, чи знає хто він, звідки походить. Безхатний розповів, що знав, сказав, що річи небіжчика

зісталися в колибі. У двох з десятником пішли до Холуйського. Там, крім переляканих появою Безхатного господарів, застали старого лікаря і ще одного поліцая. Лікар також розпитував, чи не жалувався Гарий на серце. Варто було бачити жах і омертвіння господарів, коли Безхатній згадав про нахил Гарого до випивки. Однак нічого. Позаписували відповіді тай по всьому. Небіжчик лежав аж чорний, та бо й живим нагадував мулата барвою шкіри. Сумнівався Безхатний у рішенні лікаря, що Гарий помер від розриву серця, бо ніяких тілесних ушкоджень не знайшов. Сумнів — сумнівом, а доказів на інші причини смерти дасть Бог. Того дня Гарого й поховали. Холуйський забрав собі за похорон золотий годинник, одиноку цціннішу річ помершого. Річи й харчі забрав пізніше, а папері переслано владам.

Шукаючи, з поручення, за документами, надибав Безхатній багато паперів збіжевої біржі, "грейн ексчендж". Став обчислювати, зацікавлений, скільки покійний програв на пшениці. По приблизному винесло на девять тисяч. Найшов листи від жінки й дітей з Бучацького повіту в Галичині, датовані пять місяців всього поперед. У листах на милість Божу прохалося батька й чоловіка відозватися, прислати хоч пять долярів оплатити податки. Найшов листи й від виніпеґських "горпинок"; одна писала, що синок вже бігає.

Рідні Гарого післав Безхатній лист. Описав смерть, порадив через польський консулят доходити річей і майна покійного, якщо якесь мав, подав адресу консуляту. Місяців через три одержав відповідь. Жінка й діти Гарого дякували "чужій людині". Чи одержали вони що, чи доходили бодай, Безхатний не довідався.

Забобон забобоном, а лишатися самому в колибі чи в хаті звідки хтось вмер — до приємности не належить. В людині відзиваються атавістичні почування, жах далеких предків перед незрозумілими їм природними явищами, віра у всяких вовкулак і духів. Розум диктуючого переконує в одному, а атавізм йому перечить. І часом перемагає. Додати до атавізму темну ніч, шум ліса, вовчі завивання і те, що найближча людська душа живе у віддалі пятьох миль, тож нічого дивного,

що вразливому Безхатному не раз здавалося — ось відчиняться двері колиби й увійде покійник! Однак привик.

В розмовах з фармерами висловився Безхатний, що Гарий можливо і не вмер би, якщоб менше пив. Хто йому питво постачав — всім в околиці було відомо. І звичайно, до слів Безхатного додано десятки інших. До Холуйського його слова дійшли у такому змісті, що ніхто інший, тільки цей дядько завинив у Гарого смерти. Безхатного зустрінувши, підпилий Холуйський зачав погрожувати, вимагав доказів. Схопив навіть за груди. Безхатний штовхнув і пан Холуйський заточуючися повалився у грязюку. Схопився розюшений поривався битися. На його крики повиходили з хат люди. Поспокійнішав, але все домагався доказів. Не мав Безхатний модерної звички від своїх слів відмовлятися, сказав отже, що колиб Гарий менше пив, можливо і не помер би, а хто йому самогон постачав — самий він бачив пару разів. Колиж Холуйський далі його напастуватиме, то до поліції він не вдаватиметься, самий порадить так, що вибє панське завадіяцтво назавжди. Не зможе Холуйський самогону навіть пити готового, не то що гнати. Погроза мала неабиякий успіх!

Збувся Безхатний одної напасти, а друга за нею вслід. І то від поважніших вже риб в околиці. Але так само через других людей.

Жив по сусідству фармер, Бабишин на імя, — те, що зовуть людина-невдачник. Не знав ані "лумера", як самий говорив, кожний його дурив, посмішковувався. Вивів восьмеро чи девятеро дітей. Йдучи на стацію по харчі Безхатний не міг оминути його фарми. Бабишин запросив його вступити до хати раз, другий. Далі просить перевірити його рахунки з склепарем. Місцеві торгівці впродовж літа давали фармерам на борг всяку всячину, заплату забирали в зимі дровами. Заробляли подвійно — і на своїх товарах і на ціні дров. Кожна людина хоче жити, алеж бо мусить дати жити другій людині. Та тут було інакше. Товари в склепі продавалися дорожче чим по сусідніх околицях, — мішок муки різнився в ціні на пів доляра. Ціна дров знов нижча. Обчислюючи рахунки Бабишина завважив Безхатний цікаве явище: у підсумках траплялися похибки, але мабуть навмисні, бо все у користь склепаря. Фар-

мер до тогож доводив, що склепар пододавав багато якихось річей, яких він не бачив. Різниця у підсумках за пів року доходила до двох десяток долярів, а й приписані річи виносили близько десятки. Довго не роздумуючи, Бабишин почимчикував до склепаря. Що там відбулося — розповіли люди, які все бачили. Дорогою Бабишин набирався мабуть все більшого завзяття й увійшовши до склепу з місця випалив замісць "добрийдень":

— Ви мене шахруєте, пане Зельман!

— Я тебе шахрую? — видивився на нього склепар ніби здивовано. — Звідки ти про те довідався, раз читати не вмієш? Хто це тобі сказав, Іване?

— А во, той манігрант, що в Микитишиного Майка ліс рубає.

— Ну, й ти йому повірив? Я з тобою котрий вже рік "бизнесую", а такого між нами ще не було ніколи!

— Алеж бо й я працюю наче віл чорний і нічого з того не маю, а ви легко собі працюєте і вже тисячі а тисячі в банку, доми в місті маєте, — спромігся на розумні слова Бабишин.

— До інтересу необхідно розумну голову мати, не таку як твоя, Іване! — повчив склепар. — Як що я тебе ошукую, ну, то не треба, щоб ти мене спомагав. Обійдуся і без тебе. Заплати мені довг, а дров твоїх я зовсім не потребую.

— Та я самий не знав би навіть... Це той манігрант! — Бабишин почав оправдуватись,

— Ну, то веди інтерес з тим своїм манігрантом. А чиж на багато я тебе ошукав?

— Та щось вісімнацять з центами.

— Бачите, які ви всі? Як нема чого жерти, на борг треба дістати, так збіднитеся і до пана Зельмана. А почуєте десятку в кишені, то вже шахраєм мене робите. Ви всі погинулиб тут без мене! Заплати, Іване, те що винен і до мене більше не приходи!

Справді, мав він в околиці славу "батька". Був на стації першим склепарем, доставляв фармерам все необхідне. Та правда також, що самий диктував ціни на свої товари і на фармерські, доробився кількох десятків тисяч. Розповідали фармери й таке: У початку депресії згоріло до трьох тисяч

сяжнів сухих дров на стаційній землі. Аж з Винипеґу приганялося кілька машин пожежу ґасити. Дрова належали якраз до Зельмана. Падала на них дуже ціна, — отже горіли. А заасекуровані були на пятнацять тисяч. Ті гроші склепар одержав без клопоту..

Спосіб дорібку бачив Безхатний і самий. На Різдвяні свята привіз індіянин віз риби з недалекого Винипеґського озера. Продавав по пів цента фунт в роздріб. Нічого казати, фармери обступили індіянина, купували на перебій по дешівці. Склепар вийшов на рундук, подивився і руками сплеснув! Почав фармерів ганьбити:

— Ви що у нього купуєте? Що у мене в склепі немає риби? Ви сякі такі, поганці ви! Не смієте у нього купувати! Він не має дозволу на продаж!

Фармери послушно відступили. Зельман закупив всю рибу за "снոф" ще дешевше. А фармерам продавав по пять центів фунт.

Заплатити Бабишин не мав чим. Замість справу поладнати по доброму, — бож похибки, зрештою, могли бути не навмисні, колиж вмисні так трудно було неписьменній людині те доказати, — Бабишин розгарячився, почав лаяти й клясти... Безхатного! До кого іншого Бабишин піти не міг. Всі три склепарі, трьох різних народностей, торгували солідарно і в контакті. Ціни підвищували по спільній нараді, всі одночасно.

Днів так через два зайшов Безхатний за тютюном. Склепар зустрів його глузливим питанням:

— То ви, добродію, сказали Бабишину, що я його шахрую?

— Що шахруєте, не сказав, — молодик відповів спокійно. — Я знайшов багато похибок у ваших підсумках. Вмисних, чи не вмисних, я не знаю, але все у вашу користь і ні одної у користь Бабишина. Сказав йому тільки про похибки.

— Чи ви певні, що самі не помилилися? Може з вас рахівник слабий? — тим же тоном продовжав Зельман.

— В чому я непевний, ніколи про те не говорю. Певний абсолютно. І легко можу кожному довести.

— Чудний ви чоловік! — сказав Зельман вже поважно.— Дурнів хочете розуму вчити, а вони в подяку вас же лають. Ви йому прислугу по доброму хотіли зробити, а він і вас

вплутав. З його слів — я вже міг би наробити вам клопоту. Та хтоб на слова звертав увагу! Я не перечу, могли бути похибки, я не бухгальтер. І кожна рука до себе крива. Ну, покине він мене, пічне інтерес з іншим, думаєте інакше буде? Я знаю, що ні! Я вже пожив на світі, і повірте мені, — хто правдою живе, той гірко бідує. Сумління тепер не в моді.

— Треба мати згляд на його бідність, на дітей.

— А хтож йому винен, що наплодив їх аж стільки?... Ви думаєте, що ваші люди інакші, ліпші? Мій сусід бере пятьдесять центів за пушку "снофу" в індіян, а самого його й десять не коштує. Дурнями покористовуються всі!

Що сумління не в моді, бодай у тій околиці, переконався Безхатний незабавом. Той самий Бабишин надумав купити косарку. Агентом фермерських машин на околицю був Зельманів сусід, ще молодий українець. Для Безхатного взагалі видавався він цікавою осібкою. Син фармера з багатої на калину околиці в Манітобі. Хвалився, що перебував пару літ в Могилянському інституті в Саскатуні, учителював, диригував, опісля студіював теольоґію в протестантській бурсі. Проповідником не став, але став склепарем, та й то не за свої гроші. Їв хлібець святий не з одної печі. Зо всіх і всього іронізував, посміховувався, хоча поза бизнесовими справами злим не був. На завдаток продав Бабишин пару худоби, пів ваґона сухих дров і збився на півсотки долярів. Решту, три четвертини сотки зобовязався виплачувати. Через тиждень привезли косарку, блискучу, свіжо вимальовану. Гордий власник машини хвалився нею фармерам. Швендався тут же й Безхатний, — була якраз неділя. Оглянувши косарку проти сонця, побачив він свіжо замальовані старі написи на дошці збоку. Сказав свойому господареві, й вже обидва випробували реґулятори, зубчаті колісцята. Помальовано все те наново, але косарка косила вже не один рік! Вставлено тільки нові ножі. Не втерпів Безхатний, щоб не поговорити зо своєю вже людиною. Згадав про сумління й почув теж саме, що й від Зельмана. Слово за словом, склепар загрозив йому судом за шкоду в "бизнесі". Безхатний обурився:

— Ах виж! Доробкевич! — викрикнув. — По вашому, звернути увагу несвідущої людини на те, що її обдурюють, це

шкода у "бизнесі"? Не думаю, щоб існував у Канаді закон, який дозволяв би продавати старі річи за нові!

— Якаж це стара річ? — у свою чергу обурився склепар.— Що ви видумуєте? Ви знаєте, як карає тут суд за очернення?

— За очернення суд карає не тільки тут, а й скрізь. Але за очернення безпідставне. А в цьому випадку, добродію, очернення нема й не може бути про нього мови. Можете мене скаржити! Як що є в Канаді такий закон, що аж так обробляти бідну людину дозволяє, — ну, то ви мене в тюрму можете посадити. Я однак не вірю, щоб такий закон справді існував.

Нажив Безхатний нового ворога, зате косарка пішла не за сто двацять пять, а за сімдесять пять тільки. Склепар судитися не збирався. Ясно, компанія не погладилаб його по голові, колиб про маніпуляції довідалася. Склепар ворогував, одначе ставився до Безхатного уважніше. У хвилях отвертости самий охочо розповідав, як завеликі комісійні він одержує. За косарку 25 долярів, а за трактор комісійне доходить до 350—380 долярів. Все це без сумніву добре, тількиж... Тих три й пів сотки агент заробить легенько за годину-дві балачки. Адже фармер машину купити мусить, раз без неї не може обійтися. А скільки часу потратить фармер, щоб тих 350 долярів для агента запрацювати? Скільки бушлів пшениці має на ту ціль позбутися? Не менше тисячі бушлів по існуючим цінам! Воля волею, та фармерська праця занадто вже упосліджена.

XV.

З весною виїхав Безхатний до богоспасаемого Виніпегу з десяткою за душою. За тиждень десятка розтопилася. Необхідно стало знов шукати якогось рятунку. На Сіенарській стації у того самого добродія, що два роки тому перевіряв його документи, записався на фарму. Що фарма молочарська — Безхатний не знав, а добродій йому не сказав, хотів його скоріше позбутися. Поїхав миль за пятнацять на схід.

Власник фарми першим ділом завів його до стайні — корови доїти. Стайня тісна, занедбана; гній не викидано зо стійлів всю мабуть зиму. Молочних корів стояло зо двацять. Сці-

пивши зуби почав він доїти, — чейже горшки ліплять не святці? Корова притрапилася неспокійна, хляскала заляпаним у гною хвостом по очах, по обличчу. Безхатний ще терпів. Коли корову приперло якраз мочитися. Міч попадала у ведро з молоком. Тут Безхатний і руки опустив. З місця сказав фермерови, що до тої роботи він нездібний. Фармер забажав, щоб Безхатний почистив ще стайню, повикидав гній, — за те, мовляв, повечеряє й переночує, а завтра, по сніданні, поїде собі до міста. Не погодився і ввечоріж, без вечері, пішо подався назад, бо на переїзд вже не мав. Йшов всю ніч...

У місті продав за скільки міг убрання, плащ, годинник і так перекалатав ще тиждень. Ще на тиждень життя вторгував за книжки. Хотів виїхати на захід, звернувся до біржі праці за грішми на переїзд. Там йому сказали, щоб радив собі самий; вони, мовляв, видають проїздні білети людям з державної допомоги. Тяженко довелося самому собі радити! Цілими днями ходив голодний. Той, хто ніколи голоду не переживав — почувань голодного не зрозуміє. Про голод писало багато різних письменників, але письменників наїджених, живучих у достатках. Вони уявляли, більш чи менш по мистецьки, що може голодний думати, чи відчувати. Може котрий попробував "голодувати", не зів одного обіду, чи ліг спати неповечерявши. І на основі тих інспірацій писав. Такий голод, це ніякий голод, скоріше спосіб побудження апетиту на дальші дні достатків. Щось так, як з людиною, роками живучою всякими вибагливими, розкішними потравами і раптом забажавшою простої поживи...

Голод! По три чотирі дні живеться виключно на воді,— добре що по парках хоч води можна безплатно напитися. Шлунок болізно ниє, корчиться; кишки, здається, влазять одна в одну. Захопити ротом повітря — на мент дістається враження повноти шлунку, та на мент тільки! Повітря виходить і болі подвоюються. Домінуюче почуття людини — повна безнадійність. Всі думки обертаються коло потрав. Великого зусилля волі потрібно, щоб не кинутися у вікно за бохонцем хліба, не вкрасти поставлене в дверях молоко. Інше почуття — ненависть. Ненависть не до багатих, чи наїджених, ні! Зоольогічна ненависть пробуджується у голодного на грубих тілистих лю-

дей, чи вони багаті, чи бідаки. Далі опановує ослабленість і апатія. Людина стає до всього байдужна, себе самої не виключаючи. Вивести її з того стану — забирає трохи часу!

Часто висиджував голодний Остап Безхатний у парку над Червоною Рікою. Не міг навіть читати — своїх книжок збувся, а позичити не мав у кого. Сходився з різними безробітними. Тим що? Приходив час обіду і вони всі тягнулися на "суплайн", десь до допомогових кухонь, діставали й тютюн. Безхатний не діставав нізвідки нічого. В обідну пору зіставався в парку самий, або мокрим вовком тягався вулицями міста. Думав не раз, що люди находять якісь гроші, навіть по півдоляра. Йомуж ніяк не пощастило ніколи знайти хочаб нікля. А ночував на піддашу гараджу домовласника, у якого раніше винаймав кімнату.

Час від часу заходив Безхатний до невеликої книгарні на Мейн стріт. Її власник, старокраєвий учитель, людина сам собою надто гарна, відай диригував хором котроїсь з українських парохій. Книгарський інтерес йому не йшов, чи то через крізу, чи не мав він либонь торговельного хисту. Заходив і копався там у припорошених брошурах. В парусиновому кіптарі, штанах, часом днів чотири не голений, звертав на себе загальну увагу всіх приходячих. Участи в розмовах не брав. Обсервував тільки різні типи людий. Траплялися поважні, здорово думаючі, траплялися придуркуваті хвальки. З одним з останних Безхатний стявся.

У час його присутности зайшов у книгарню крикливо убраний чоловічина. Випудрований, наперфумований мов старіюча панна, що не втратила ще надії зловити жениха. Чоловічина мав десь років з сорок, а тут у книгарню прийшли дочки власника, дуже молоді, симпатичні дівчата. Може й вони були причиною пересадної "інтелігенції" панка. Купив він виніпегський "Український Голос" і нуж політикувати. З чемности господар мусів розмову піддержувати, спитав — хто він, чи служив в українській армії... Ну, й пішло! Сотник Української Галицької Армії, Лицар Залізного Хреста, персональний адютант Петрушевича і Петлюри одночасно! Щоб ще більше себе показати— загнув з історії, якої, до речи, не знав. Далі на голос почав читати редакційну. Читав добре, якби... крапки й про-

тинки не перешкоджали. Слова немилосердно перекручував на польський лад. Сказав речення по німецьки, далі латинську помовку вжив зовсім не на місці. А Безхатний й тиць йому англійсько-латинську граматику під ніс:

— Ви говорите по латині, — каже, — то ось, купіть латинську граматику. Освіжите память.

— А ви також знаєте латинську й німецьку? — освідомився адютант.

— Звідки я знатиму? Я змалку дбав за кусок хліба, не за латину!

— Видно по вас, — адютант посмілішав. Господар посміхуючись ждав, що з тої розмови вийде.

— На чолі у мене написано? — освідомився Безхатний.

— Не на чолі. Занадто простяком ви виглядаєте.

— Не всім же панами виглядати. Кожний виглядає так, як йому життєві обставини дозволяють. Кажете, ви були сотником? Певно і докторат маєте?

— Ні, докторату не зміг набути. Польща перешкодила. А сотником ще з початку української війни був! — знов почав розповідати адютант, очевидно більше для дочок господаря, чим для Безхатного.

— Ну, сотником невелика річ бути — заглузував Безхатний, вислухавши неоднакове оповідання. — Я, добродію, сотником був маючи сім літ від уродження.

— Та не може бути — видивився на Безхатного сотник, іронії не порозумівши. — Яким же то способом? Ви хіба з високого роду?

— Ні, рід мій ні високий, ні низький. Бачите, який я на зріст. — Безхатний глузував немилосердно. — А сотником був найпростішим способом. У сім літ пас я сотку овець, був отже над ними командантом. А маючи десять років, пас отару рогатої худоби. Сотниками поставали два мої підручні пастушки. Я став отже курінним отаманом.

Щойно тоді адютант порозумів насмішку. Мов буряк почервонів і швиденько забрався. Більше до книгарні не заходив.

Блукаючи голодним по місті, то там, то там встрягав на годину дві роботи. Трапилося, що одного дня в трьох різних місцях заробив Безхатний аж доляра й три четвертаки. Обмір-

кував, що тих грошей вистане йому на цілий тиждень по бохонцеві хліба й літрі молока чи маслянки денно. Трохи відрадніше поглядав на світ. Та на свою біду зустрівся з двома знайомими заможними "бізнесменами". Слово по слові, закликали його до ресторану на вечерю.

За вечерею розхвалилися оба, як то в Канаді їм повезло. В краю працювали у панів, наче на панщині, за ґарнець-два збіжжа. А тут вже покупували доми, мають авта, ну і в банку по пару соток ведеться. Біда тільки, мовляв, що не виплачені ще всі рати за доми, великі відсотки приходиться платити.

Безхатний їв вечерю, бо таки чувся виголодженим, і в той же час думав: — Так, добродії. В краю ви працювали в панів, бо ні на що інше не були здібними. Я ні у кого не працював, жив безбідно, поки не змусили мене свою батьківщину залишити — вороги. Тепер ви, духові плєбеї, чуєтеся панами, а я попав в ряди бездомних пролєтарів. Ви виплачуєте доми, авта, без уваги на крізу, бідкаєте, ніколи не чутиметеся задоволеними. Я маю доляра і сімдесять пять центів усього майна. І тому, що ви виплачуєте свої доми і авта, платити за вечерю всіх нас трьох доведеться мабуть мені.

Так і сталося. Послугачка написала один рахунок для всіх трьох. Безхатний бачив, що українські "буржуї" не кваляться на рахунок бодай подивитися, хоч вечерю вже зїли. Рахунок виносив доляра двацять центів. Безхатний заплатив, а звернути йому по сорок центів, кожний за себе, буржуї й не здогадалися. Родитися відмінною від маси людиною у двацятому столітті не варта.

З хати господаря, де "рентував" піддаша, вибиралося двох еміґрантів в пошуках праці. Безхатний вибрався з ними. Товариші подорожи — обидва поліщуки й ревні москвини. Молодший, зовсім добрий хлопець, селянин, за те старший мав бути відай конфідентом поліції в Польщі, а засипавшися став тюремним дозорцем. Підживаючи на тяговий поїзд на схрещенні вулиці з залізницею, стали свідками людського нещастя. Колесами поїзду безробітному-полякови відтяло обидві ноги. Чи він зірвався самий, чи кинуло його під колеса вітром — не знав ніхто. Бідака дякував Богови за те, що живий остався, може свого каліцтва ще не свідомий. Безхатний зжахнувся.

Смерть здавалася йому не такою страшною, як життя каліки. Колиб трапилося нещастя з ним — чув, що мав би ще настільки сили волі, щоб положити під колеса голову. Їхати тягаровим поїздом не наважився. Ще більш перестрашилися його припадкові співтоварищі. Ті заприсяглися ніколи поїзду в русі не чіпатися.

У знайомого склепаря взяв на борг кілька бохонців хліба, зо два ярди "хрунівської", як звав її, ковбаси, тютюну, сірників, бо цента не мав за душею. Тяжко нести, але харчі піддержували бадьорий настрій Безхатного. У біді міг з тиждень ними обходитися. Склепар, чужинець, встромив ще й два доляри грішми. Вийшли раненько, до сходу сонця, а ввечорі машерували вже вулицями Портедж ля Прері. Питати без грошей за нічлігом — годі, а тут лупонув дощ з громами, з блискавками. За містом мандрівники знайшли копиці й мокрі у них позакопувалися. Загрівшися — під громи небесної артилерії швидко поснули.

Прокинувся Безхатний у досвіта. Свіже, аж пахуче привялими цвітами повітря разом поставило його на ноги. Убрання висохло на ньому від теплоти тіла. Чув вовчий апетит. Роздивившися почав уминати хліб з "хрунівською". І переконався, що не одним їм трьом копиці дали притулок. Мало не у кожній спав новітній турист-пішоход. Не знати, чи повставали вони самі, чи розбудили їх запахи ковбас. По одному, по два стягалися до Безхатного копиці, заздрісно поглядали на святий хлібець, на ковбасу. Прохати не наважувалися. Він обділив всіх по кусникови того й того. Один хліб і пів кільця ковбаси заховав на гірші часи.

Гіренькою показалася дальша подорож. Цілими днями числити залізничі пороги, спати де прийдеться: по ваґонах, по землянках, по покинених фармерських обійстях. Поліщуки дорогою крали, краденого знов Безхатний не схотів їсти. Не раз готовий був пальнути одному й другому у загривок. За Давфіном зчинилася сварка на добре. Боліли поліщуків зневажливі вислови Безхатного про комуністів. Посипалися насмішки, погрози. Він терпів, а поліщуки все нахабнішали.

— А то мені панок знайшовся! Шкода, що з нами, простими робітниками "тайзи" по залізниці рахує; — зло насміхався

старший. — Чи хоч багато, пане, тисяч маєте в банку? Певно з пару домів у місті маєте? А машеруєте з нами певно так собі, світа, так сказати, побачити, га?

— Ні, це він хоче переконатися, як люди живуть — вторував молодший.

Не дивувався Безхатний тим насмішкам. Говорила з них розпука, дурнота, сподівання розпочати бійку, щоб так бодай вилити свою злість на безробіття, на країну, на багатих, на самих себе. А може сподівалися з "волі" попасти в тюрму, на запевнений харч і приміщення. Випадків таких не мало траплялося. Він більше відмовчувався, а поліщуки, старший особливо, нахабніли.

— Такого панка затовкти і в рів десь запхати. Нічого більше з дурнем не зробиш.

— Чи ви вже затовкли хоч одну людину за своє життя? — не витримав Безхатний. — Вбивають людей збочені характери.

— А на війні вбивають людей сотками тисяч, і ніхто збоченими їх не вважає.

— Ви то самі, були на війні?

— Нехай воюють капіталісти і ось такі дурні, як ти. Робітник не має за що воювати.

— Так то воно, так! Капіталісти воюють міліонами, а біднота батальонами — відповідав Безхатний дещо зміненою помовкою. — Так було завжди і так буде. Ще прийде час, ви самі за капітал будете боротися, обороняти його перед капіталістами інших країн.

— А не діждеш. Чекай, чекай! Не мине тебе перша куля. Ще два три місяці. Робітники захоплять владу, розправляться з капіталістами. Самий всаджу кулю у твою дурну голову! — грозив бувший конфідент.

— Завіщо? Яж робітник. Всадіть перше своїм череватим провідникам, що сало на карку їм через ковнірець перевалюється.

— Тобі зась до наших провідників!

— Бачите? Грубий черевань, який купує жінці убрання за сотки долярів, це ваш робітничий провідник. А я, робітник,

примираючий з голоду, ворог робітництва, по вашому. Деж послідовність? Повинноб бути якраз навпаки.

— Сказав, тобі зась! — розлютувався співрозмовник. — А ні, то зібю на квашений огирок.

— Це вам не польська тюрма, а я не арештант. — Безхатній затиснув калаки. — Тільки попробуй! Мокро від тебе зістанеться!

Поліщук осів, певно побоявся. Молодший замовк у початку суперечки, побачивши, що може дійти до кулачної розправи. Безхатній їм сказав, щоб забиралися до біса. Він сяде й пів години не рушиться з місця. Або навпаки: нехай вони сідають, а він піде. Більше з ними він не хоче навіть зустрічатися.

Молодший вагався. Врешті земляки, кленучи Безхатного на чому світ стоїть, забралися. А він з трьома "кводрами" в кишені зіставсь на переїзді залізної дороги. Виглядав надто нужденно. З під запорошеного кашкета неслухняно вилазила давно нестрижена чуприна. Пітне обличча припало порохами, набилося у давно неголені борідку й вуса. Запорошена полотнянка, індіянські мокасини на ногах. Але сумні очи, блакитної барви світилися щирістю й простотою. На всій його постаті відбилася далека подорож пішки, довготривале недоїдання. І рідна мати його зустрівши не впізналаб.

Безхатній не потерпав, самий зіставшися. Мрійливо оглядав околицю, зелені ліси осини по при залізницю. Зійшов з дороги й розсівся обіч на свойому мішку. На подорожуючих автами не звертав ніякогісенької уваги. Вони пройшли чверть тисячі миль, не одна тисяча авт їх обігнала, а ні одно не пристануло. Навпаки, пішоходів наганяючи, збільшувало хід, наче від когось втікало. Тимто мандрівник навіть не подивився на велике авто, що зближувалося до переїзду. У тому авті їхали четверо; старий сивий добродій автом керував. А власне тим подорожуючим доля судила відограти немаловажну ролю у дальшому житті Остапа Безхатного.

ЧАСТИНА ДРУГА

XVI.

Едвард Джордж Дорінсайд, мировий суддя з Північного Саскачевану, вибирався з Виніпегу додому. З суддею їхало троє його дітей: Едвард Дорінсайд Молодший, хлопець років так пятнацять, і дві дочки — вісімнацятьлітня Маріянна і десятьлітня Патриція. Достойний суддя приїхав до великого міста по справам. Діти приїхали так собі — побачити велике місто, музеї, урядові будівлі, величезні склепи Ітона й Годсон Бей, відвідати бібліотеки. Взагалі, подивитися, чим канадійське місто багате. Подивитися й на "бомів" (волоцюг) всіляких, адже за роки депресії їх назбиралося в Канаді сила силенна! По всіх дорогах, як Домінія довга й широка, — ні пройти від них ні проїхати.

Перед волоцюгами перестерігав достойного суддю його приятель з молодих літ, містер Стронггед, заможний промисловець - лісовик. Говорив судді, що на дорогах аж надто треба бути обережним, — Боже борони, нікого не треба підвозити, хочаб і не знати як прохалися. Бували, мовляв, випадки, що добрі люди й авт через волоцюг позбувалися, а бували — навіть життя. Волоцюги — народець очайдушний: не визнають ні Божих ні людських законів! Взагалі, — радив добродій Стронггед, — обережність у наших часах ніяк не може зашкодити. На приятельські перестороги достойний суддя відмахував байдужо рукою й відказував:

— Не страшно! Люди волочаться здовж і впоперек по Канаді просто тому, що не мають роботи, а хочуть їсти. Шукати роботи чейже не злочин.

— Хто каже, злочин? Та між ними багато таки злочинців є. Ось, щойно вчера у містера Штейнмана гроші відобрали, ще й збили. Три дні тому на автомобіліста напали. Тиждень тому якогось чоловягу закатрупили. Нема й одного дня, щоб десь в Канаді обійшлося без грабунку.

І пішов, і пішов! Суддя сміявся, заспокоював приятеля:

— Не лякай мені, Річард, дітей! Якщо нам в дорозі й зустрінеться який "бомсюра", так не самий же я! Маю добру охорону!

— Револьвер маєш? — освідомився приятель.

— Ну, револьвер... Ніколи з револьвером не їзджу. Моя охорона — діти! Ти мене, ось, страшиш, а мені чогось ні трошечки не страшно...

Суддя Дорінсайд поїхав. Вісімциліндрове авто гнало на північний захід по усипаним щебнем дорогах. Минали міста й містечка, минули не одну сотку безробітних - пішоходів. Вони йшли все гуртами, по трьох, по пятьох. Годин так через чотири авто судді гуркотіло по лісових дорогах по при північну Сієнарську залізницю за Давфіном. Тут у лісах волоцюг не бачили, — чи може й бачили, так їх не пізнавали. Нема якоїсь особлившої прикмети, що волоцюгу - бома від звичайного безробітного відріжнювалаб. Волочаться всі, хто не має хати, ні пристановища, хто втратив роботу.

Здалека ще, на переїзді через залізницю, доглянув суддя Дорінсайд трьох людей, навючених мішками гейби мули. Всі вони жваво вимахували руками, певно сперечалися, але голосів зза гуркоту авта не було чути. Двох забралися, пошкандибали залізною дорогою, третій розсівся на своїх річах підперши долонями голову.

— "Бом"! — вказала судді мала Патриція.

— Три, не один! — хлопець їй заперечив.

— А може то безробітний за роботою шукає! — озвалася Маріянна.

На переїзді авто пристануло. Діти й суддя уважно подивилися на волоцюгу. Нічого страшного не побачили. Молодик, років може двацятьох, видно здалеку бив ногами і тут відпочивав. Його оглянувши, суддя прихильно усміхнувся, мандрівник очевидячки йому подобався. По хвилі, вихилившися з авта, запитав:

— Куди, молодче, мандруєш?

Безхатний подивився на сивого суддю, на дітей. Міркував, чи варто заходити в розмову? Не встаючи з мішка, байдужно озвався:

— У світ, у Канаду! Або що?

— А звідки?

— Хіба не все одно? З Канади.

— Добре, а всеж таки, звідки саме з Канади?

— З Винипегу. Шукаю муки на свої руки. За роботою шукаю!

— Не близький то світ, аж з Винипегу манджати, — сказав суддя. — Сідай в авто. Парудесять миль підїдеш.

Безхатний утішився, як би Бог зна яке добродійство йому вчинили. Обтріпався з порохів, кинув під ноги свій мішок. За хвилю вже їхали. Дорога йшла попри саму залізницю. Через кілька хвиль минули двох інших волоцюг. Безхатний показав їм язика. Ті вилупили з несподіванки очи й погрозили кулаками. Все те не уникло уваги достойного судді.

— Ваші знайомі? — спитав суддя.

— Егеж, разом йшли з Винипегу. Один і не злий хлопець. Другий почав красти й глузувати з мене. Тому їх полишив.

— Ось як! Більше з ними не стрінетеся. Коли хочете, підвезу вас яких сімдесять миль.

Безхатний подякував. Діти зацікавлено слухали розмови у неї не встрягаючи, а він соромився і дітей і старого. Неголений, кілька днів не вмиваний, виглядає типовим волоцюгою, — а тут така компанія. Пройдених півтрети сотки миль також дали себе знати. Вагаючися він повільно запитав суддю:

— Ви, добродію, чим займаєтеся? На фармера чи робітника ви не виглядаєте. Не подібні і на торгівця.

— Ви спостережливі. Я мировий суддя, але й фармер одночасно. Люблю хліборобство, це, по мойому, найбільш шляхетне заняття — використовувати не людей, а плодючі сили матері-землиці. Люблю наші безмежні прерії. На фармі не можу працювати щоденно, обовязки не дозволяють. А це мої діти. — Тут суддя назвав себе і дітей по іменах.

Безхатний засоромився ще більше. Старався того не виявляти, підтримував розмову:

— Прерії, степи у моїй матерній мові, і я люблю. Люблю власне за їх безмежний простір, за синяві переливи трав, за золото збіжжа, за те, що кормлять вони міліони живих істот — говорив мрійливо. — Не люблю за те міст...

— А виж якої народности? — поцікавився суддя.

— Моя народність бездержавна — пояснив Безхатний. — Поділена поміж Росією, Польщею, Румунією та в деякій мірі Чехословаччиною. Я українець.

— Імігрант, чи в Канаді родилися?

— Думаю, що це пізнати можна по моїй мові. Щойно два роки минуло, відколи я в Канаді.

— Не зовсім пізнати. Говорите по англійськи так, що не гріх іншим і за двацять років так говорити, — трохи дивувався суддя. — Певно знали англійську мову в Европі.

— Не зовсім — Безхатний відповів виминаючо. — Трохи підучився в дорозі та й тут. До мовознавства не маю великих здібностей.

— Бо розум ваш іншим чим заповнений. Мовами швидко опановують люди з нижчим, практичного успосіблення розумом. Творчі розуми звичайно на мови туговаті.

Червоніючи Безхатний подякував за комплімент. Ніяково оглядав свої ноги, убрання, проводив рукою по давно неголеному обличчу. Суддя з усміхом говорив:

— Не звертайте на свою зовнішність великої уваги. В Канаді кожний живе так, як обставини дозволяють. Порохи назовні неважні. Тут важні розум, освіта, совість. По вас бачу, що ви не простий собі чорнороб! Як же вас зовуть?

— Хіба це не все одно? Один з соток тисяч безробітних! Микита Волокита, як кажуть у нас в Україні, чи Мек Тремп, як сказалиб англійці. Тяжко, пане суддя, говорити про імя в мойому стані.

На Мек Тремпа діти засміялися. Сміявся суддя, розсміявся й Безхатний.

— А все таки? — домагався суддя.

— Не скажу, — відмовився молодик. — Ви поїдете собі своєю дорогою, я своєю і можливо у житті ми ніколи не побачимося. Яке значіння, отже, матиме те, що знатимете, як мене зовуть? Микита Волокита, та й все.

— Або "один з соток тисяч"! — сказав суддя. — Завзятий ви хлопець, я більше не домагаюся. Ну, а якже вам подобається Канада?

— Якби вам краще пояснити — мандрівник відповідав з деяким заклопотанням. — Я, ось вже поверх двох років живу

тут, а мене ще ніхто не спитав, чи маю я паспорт. Вже за це одно Канаду треба любити. Подобаються мені в Канаді необмежені майже простори, її прерії, пшеничні поля, свобода інтелекту, яб сказав, аж заширока свобода. Тільки...

— Тільки? — перепитав суддя.

— Біда, що людина занадто залежна від доляра. Залежна більше, як у будь якій іншій европейській країні. Отже, сказатиб, персональна воля, але економічна неволя. Біда, що творчі, як ви сказали, розуми тут не в стані жити в належних їм умовах.

— Цебто як? — не розумів суддя.

— Наприклад, творець, скажемо, який винахідник, автор, взагалі продуцент, не заробить і третини того, що заробляють торгівці готовим його продуктом, самі призначують творцеви ціну. Ви, ось фармер. Чи ви самі встановляєте ціну на свою пшеницю?

— Ну, ні! Встановляють збіжеві компанії.

— Встановляють тобто ті, що й не бачать, як пшениця росте, не відріжнять її від іншого роду збіжжа. Фармер заробляє центи, а торгівці доляри. Самі знов, погодитеся, що торгівля і торгівці ні великого знання ні творчого розуму не вимагають. Я самий знаю велике число анальфабетів моєї національности на торгівлі розбагатівших. Але знаю споре число людей освічених, які блукають по канадійських просторах з мішком за плечима, так як ось і я. Чому, бо люди вони сентиментальні. Ті сентименти у XX столітті тільки шкодять.

— Справедливо! — погодився достойний суддя. — Ви, як бачу, людина глибокодумаюча.

В розмові не счулися, як приїхали до містечка на границі Манітоби й Саскачевану. Суддя запросив Безхатного до ресторану на обід. Він відмовився:

— Дуже вам вдячний, та мушу відмовитися. Мені соромно буде в такому убранні, запорошеному сидіти за одним столом з вами. Тай вам, а вже певно вашим дітям також не велика буде приємність.

— Ну, що ви! Мої діти навчені не цінити людини по зверхньому вигляді. Правда, діти? А ну, тягніть його!

Старша дівчина соромилася. Хлопець і мала Патриція взя-

ли його за руки. Сяк так "Микита Волокита" випросився, що йому самому буде ніяково, хочаб перед обслугою. Хвилю суддя подумав, далі похопився:

— Вибачте! Може ви часом думаєте, що прийдеться платити за нас? Не журіться. Я прошу вас на обід, я і платитиму.

— Не гріх би мені й заплатити за всіх — відповів Безхатний. — Адже їхав з вами стільки миль. Та не можуж я показатися людям у такому убранні.

— Коли вже так, — сказав суддя, — посидіть в авті, поки ми перекусимо. Я напишу вам листа до свого приятеля, миль за пятнацять звідси, — назвав місцевість. — Він напевно найде для вас роботу. Я радо взяв би вас самий, та робітників маю вже. Відпроважати котрого з них, а на його місце вас брати — не випадає. Щоб то я для вас найшов? Гм... — Трохи подумав, перебирав у голові можливости. — Ні, нема! Всеж заждіть, я верну з листом до приятеля.

Безхатний зостався в авті. Так за пів години вернувся зо своїми суддя. Передав заадресовану коверту, незапечатану. Безхатний подякував, швидко натягнув мішок з річами на спину. Суддя спитався на відхідне:

— О, трохи не забув! Гроші ви ще маєте?

— Маю ще трохи.

— Скільки саме?

— На два дні на харчі вистане у всякому разі.

— А все таки, скільки?

— Сімдесять пять центів — признався.

— Мало! — заперечив суддя. Виняв дві десятки й простягнув хлопцеви з словами: — "Беріть, колись віддасьте".

— Ні, дякую. Я не призвичаєний нічого брати, раз віддати не надіюся. По друге — й на роботу скорше встрягну, коли біда тиснутиме.

— Не будьте дитиною, беріть! Я вам дам адресу, тож пришлете запрацювавши. Ви цікава людина і я радий вам помогти.

— Дякую за щирість, але я не люблю, щоб люди надо мною милосердилися. Не привик дивитися на людську поміч! — мандрівник відмовився.

— Як, ви не скажете, що не приймали ще від нікого ніякої помочи у свойому житті?

— Чомуб ні, приймав. Тільки від тих людей, що помагати мені були зобовязані. Миж чужі люди, вперше на житті бачимося. Віддати знов, якийсь довг під цю пору справа занадто важка... Тож вибачте за нехтовання вашої щирости, а грошей таки не прийму.

— Тим то, власне, ви мені ще більше подобаєтесь! Розумію вас і не буду силувати, раз ви такий завзятий — суддя вдоволено всміхався. — По правді сказати, ви мені подобалися з першої хвилі. Такі характери в люди вибиваються! Дуже жалую, що не можу на разі дати вам роботи. Ви не пропадете, я певний. А колиб нічого все таки не найшли, ось моя адреса — подав візитівку — та приїздіть чи приходіть до мене, хочаб перед жнивами.

Розпрощалися приятелями. Суддя з своїми поїхав на південь, а волоцюга на захід, числити залізничі пороги. Як постать волоцюги вже здавалася невеликою крапкою поміж ланами пшениці, суддя Дорінсайд оглянувся і звернувся до дітей:

— Щож ви, діти, думаєте про цього "бома"?

— Добрий хлопець! — викрикнула мала Патриція.

— І розумний — докинув Едвард Дорінсайд Молодший.

Маріянна мовчала задумана. Батько спитав її:

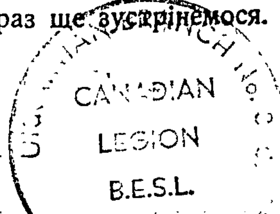
— Чого ти так задумалася, дівчино?

— Не знаю сама, — відповіла дочка стрепенувшися. — Ви щось питали?

— Егеж! Питав твоєї думки про цього хлопця.

— Цікавий тип, — відказала дівчина. — Запорошений, збідований... Якби привести його у людський вигляд, не різнивсяб нічим від наших, хоч чужинець. І якийсь такий, що його нужденний вигляд не викликує ні жалю ні відрази. Гордий, має свою гідність.

— Так — протягнув суддя. — Надто незвичайний тип. Жалую, що не взяв його до себе. Але. Такі не пропадають. І щось впевняє мене, що ми з ним нераз ще зустрінемося.

XVII.

До заходу сонця приблукав Безхатний до вказаного суддею містечка. Пішов на адресу Дорінсайдового приятеля. Побачив двохповерховий мурований дім, цвітник на подвірі, пару авт — і пристанув нерішучо. Суддя — щира людина, але це ще не знак, що щиро віднесеться до нього його приятель. Знов же, заходить сонце, він припізниться. Приятель у кращому разі скаже прийти завтра рано. Одже десь треба буде переночувати, помитися й поголитися. Грошей на нічліг не мав, а суддіному приятелеві не признавсяб, хочаб той його й питав. Зайти знов нарано такому забрудженому — соромився. Сумно подивився на незапечатаний лист судді, не знав, що про нього він написав там. Ще раз поглянув на дім, розірвав лист на дрібні куснички й пустив по вітру. Самий спрямувався на залізницю.

Йшов цілу ніч. Сходяче сонце застало його під Канорою. У річці, коло залізничого мосту вмився, до води сяк так поголився, витріпав дорожні порохи. Трохи цивілізованою людиною подався до недалекого містечка.

Канора — містечко майже українське. Безробітних у ньому набилося не менше постійних жителів, яких добра третина жила вже роки на державній допомозі. Заніс до китайця шмаття і зразуж заплатив за прання, — боявся, що не матиме за що викупити. Переночував у вагоні. Переснідавши нарано зістався з пятнацятьома центами.

Милях у пятьох від містечка надибав на пару днів працю, поганяти коні зо "скрипою". Місцевий фармер взяв контракт висипати сухий заїзд до елевейторів. Фармер притрапився добродушний — бодай не насміхався з емігрантів, але не менш добродушною була й заплата — по доляру денно без харчів. Три дні Безхатний жив хлібом і оселедцями, спав під возом. Лежачи вдивлявся у зоряне небо і хотів збагнути причини депресії. Багато про них читав по часописах, ба й книжку не одну прочитав. І нічого не зрозумів. Старався, по свойому зви-

чаю, дійти до всього власним розумом, винайти власний лік. Думав:

— Депресія, страшне безробіття. Політики й економісти, капіталісти й комуністи і безліч ще всяких "істів", думають над цею загадкою, аж лисини їм пріють, благополучні черева маліють, сало на карках топиться. Написали немало вже томів, як оту депресію зліквідувати, а вона псявіра амбітною виявилася —вперлася, наче осел норовистий, і ані руш. Різно люди балакають, від чого депресія повстала. Одні кажуть, що крізу ту спричинила велика війна й відшкодовання. Інші, що надпродукція, брак золотих засобів, ну та й зменчення споживної сили. Ще інші винують Радянський Союз, всякі "домпінґи" на світовий ринок, благо продукція там державу нічого не коштує. Астрономи й астрольоґи кажуть, що несприятливий вплив всесвіту на нашу соняшну систему витворив у мізках мульті-міліонерів якісь там атоми — отакі малюсенькі хробачки — через що мульті-мілонери застановили всякий торговельний рух. Ну, а українське фармерство й робітництво, що приїхало на американський континент, десь у тиждень пізніше від Колюмба чи Картіє, воювали ще з індіянськими ватажками, а під цю пору сидять трохи не поголовно на реліфі, кажуть, що крізу витворили повоєнні еміґранти.

Ані в одному тверджені нема ні трішечки правди. Бо поперше, американські держави відшкодовання нікому не платять, — навпаки, одержують його від переможених країн. Всякі міліонери асигнують по десять міліонів долярів не на ліквідацію безробіття, але для комісій, вишукуючих причини того безробіття. А комісії, відомо, працюють надто поволеньки, аж поки вистане тих міліонів їм на платню. Напишуть пару нікому не зрозумілих книжок і на тому заспокояться. Друге твердження смішне: як можна пояснювати нужду тим, що багато всього напродуковано? Чи мало на світі голодних? А всякі надвишки у продукції вже навіть у морі топлять, щоб цін не понижувати. Золото знов — річ така, що її не вгризе найбільш захланний капіталіст, якщо за золото не буде чого купити. Адже віддавали фунтами золото за пуд ячменю у часі голоду в Росії... Домпінґ — домпінґом і Росія — Росією, але той домпінґ не був аж так великим, щоб зруйнувати міжнародний

ринок. Тож причина не в домпінгу, скорше в тому, що забагато на американському континенті дармоїдів, не продукуючих нічогісенко, за те багатіючих на гандлі готовою продукцією фармера і робітника.

Впливами всесвіту на соняшну систему можуть займатися хіба дурні й може ще ідеалісти. Ситий, проживаючий в достатках "ідеаліст" може собі писати й говорити на високо-ідеальні теми: наприклад — про вплив місячного сяйва на зріст лісів у полудневій Америці, чи навіть про те, що через дві тисячі літ поліція... Не буде зліквідована, ні! Таких анархічних думок ідеалісти не допускають. Просто через дві тисячі літ поліціяноситиме зовсім відмінні однострої. На теж у них карк переваюється через ковнірець, а благополучне черево дметься під ніс. У матеріялістів черево десь до спини, наче у хорта, присохло, а шия така, що у доброго фармерського бичка хвіст багато грубший. Матеріяліст не знає, що буде завтра їсти, або у що вбереться, коли розлізуться останні штани, що вже виявляють виразні сепаратистичні тенденції по федеративному шву між ногами.

Фармерів кріза також діткнула, та в тяжкі часи фармер може обійтися місяць-другий і без грошей. При потребі скорше їх роздобуде, при допомозі тих таки еміґрантів, що на них так нарікає. Правда, з фармера "деруть шкіру" всякі великі й малі доробкевичі, одначе й він у свою чергу не попускає робітникові. Виходить, наче у пісні Григорія Савича Сковороди:

> Лев роздирає там вовка в куски,
> Тут же вовк цапа скубе за виски,
> Цап на городі капусту псує,
> Кожний з другого дере за своє...

На становищу капусти оказується робітник-еміґрант. З когож він буде дерти шкіру? Хіба з бараболь, але й тих не має власних, а купити нема за що!

Фармерство винує еміґрантів, а самож підписувало "афідавити" не для одного десятка тисяч за пять долярів від еміґрантської душі. Того знов не добачує, що за тону пшениці він вимінює тону отрубів, ще й доплатити мусить. Що за мішок муки доплачує пересічно двіста трицять відсотків вартости

пшениці. Що за корову чи бика одержить гроші на фунт мясива. Самий таке бачив у околиці, де зимував. Зібрали фармері вагон худоби до різні у недалекому Виніпегу. За якийсь час прийшли їм чеки. Господар Безхатного дістав чек за відпровадженого півторарічного бичка. Подивився на нього і з місця зажадав ковбаси на вартість чека. Поштар і склепар в одній особі дав пів фунта. Фармер тут же без хліба ковбасу зїв, зняв шапку, перехрестився і каже:

— Ну, Богу дякувати! Я й не знав, що в мене аж такий апетит! Адже півторарічного бичка за раз зїв!

— Дякуйте Богові, що не прийшло вам за "фрейт" доплачувати, як ось Трачови, — поштар його потішив.

За фунт масла фармер одержував тоді три центи, за дванацять яєць два центи. А попробувати докупитися у Виніпегу? Яйця вісімнацять центів, масло всіх двацять пять. Хто, отже, доробляється? Не фармер!

Злість брала Безхатного на фармерський нерозум. Адже зарізав би того бичка, — так місяць цілий з родиною обжиравсяб! Маслом волів оси мазати, замісць коломазі, чим по три центи віддавати! До річи, за фунт коломазі платили по пятнацять центів. Ну, і хтож винен у фармерській нужді?

Фармерські продукти обезцінені, фабричні вироби у тій самій ціні, що й за добрих часів. Надпродукції на них, як видно нема. Та й ще одна притичина. Фармерство бажає вдавати з себе заможнішого, чим є на ділі. Взяти хочаб автомобілі, чи хліборобські машини. Почує фармер зайвих пару десяток в кишені — і вже кортить щонебудь купити. Тягне стару машину до агента, купує нову — звичайно на виплат. Стару машину купує бідніший фармер і любисенько обходиться з нею десять років. А наш багач заплатить пару рат, далі не спроможеться і — нема машини, нема й грошей. Все через те, що хоче багатших від себе наслідувати. Наслідування й вилазить боком.

Та що можна сказати нарікаючим на крізу й злидні фармерам чи робітникам, які в той же час видають не одну десятку на "Божий дар"- горілку? Чи тим жіночкам, близько три сотки фунтів ваги, що вбираються на "дівчинку", вживають, ніби для принади не мало смаровидла? Повбираються у "дреси" — "о по сю пору", за Гоголем кажучи, — вислів тех-

нічний, по модерному означуючий — три цалі вище колін. Підпилий чоловік тішиться, що жіночка його така "бійбочка"; — це така алегорія, означує, що жінка побиває бочку своєю товщиною.

Це все, разом скупчене, і витворює крізу й нужду. Крізи не існувалиб, колиб фермерство організовано боронило своїх прав, не допускало пониження цін. Єж на все способи. Ціни не падалиб, колиб, наприклад, ні один фермер не завіз до елевейторів ані бушля збіжжа впродовж двох-трьох місяців, колиб боронив себе у законодатних установах держави. Але скрізь і всюди фермерських інтересів боронить... адвокат! Чиж фермерство не моглоб вибрати до законодатних установ кращих зо своєї кляси? Невже серед фармерів нема розумних, совісних людей?

Ось так передумував Остап Безхатний годинами ворочаючися під фармерським возом короткими червневими ночами. До причин крізи так і не дійшов: занадто багато їх, занадто помотані й поплутані. Через три дні одержав півтретя доляра і з фармером розпрощався.

Вернув знов до Канори. Переночував, обдивився по містечку. Пішо вибрався далі в світ. Здогнав його автом однорукий добродій, ветеран великої війни, — поштар у містечку. Бідолаха, довідавшися про народність Безхатного, заговорив англійсько-українською мішаниною, сказав, що нема лиха без добра; він заощадить на рукавицях, "нот зимно". Та з очей світився сум, хоч силувався усміхатися. Чутливий Безхатний тяжко зітхнув. Тисячі калік бачив він у стократ гіршому становищі, без жадної піддержки й опіки.

Покрутившися у місті пішов на нічліг до колишньої господині. Йому відведено кімнатку з бальконом. Найшлося у господині пару книжок. Зачитуючися другого дня на бальконі, почув розмову на веранді сусідньої хати. Щось зразу штовхнуло його — підслухувати чужі секрети негарно. Заспокоїв себе тим, — він же має право сидіти на сонці. Розмовники можуть піти собі й до хати. Колиж розмовляють на веранді, стало бути у розмові секретів нема. Старався не слухати, але розмова ставала все голоснішою.

Чоловічий голос прохав грошей, — жіночий відмовляв.

Чоловік тоді почав домагатися, нарікав, що вона його не любить. Йому грошей до зарізу потрібно, а взяти крім неї нема де. Вона говорила втихомирюючо:

— Звідкиж тих грошей вже набрати? У чоловіка платня мала, на їжі щаджу, щоб тобі щось зашпарувати. Купилам тобі убрання, щоб грішним тілом не світив, чогож ти хочеш?

— Годі дорікати тим убранням! — огризнувся коханок.

— Я не дорікаю! Тільки кажу, що грошей нема!

— О, бачиш! А кажеш кожного дня до тебе приходити. Пару поганих долярів на пиво навіть жалуєш! Так то ти мене любищ!

Вона розсердилася:

— Ах тиж! А то нічого, що я все краще від чоловіка приховую, щоб тебе накормити? Не лю-ю-биш! Яка цяця мені найшлася! Та я з своєю вродою десять не таких старцунів знайду!

— Може вже й найшла! — підвищив голос чоловік. Безхатному він видавався знайомим. Пригадував де його чув, так різко і хрипливо кричучим? І пригадав! Таж то вуйко, якого він лупцював минувшої осені у духобора. Чоловічина продовжував тим же різким голосом, так що й з другого кінця вулиці певно чули:

— Може не одного найшла, для них припасаєш! Чекай, чекай! Довідається твій чоловік! Кажи в останнє: даєш грошей?

— Не маю! — викрикнула жінка.

— Як би любила, той малаб!

— Я люблю свого чоловіка!

— Чоловіка любиш; а зі мною любишся! — хрипло сміявся коханок.

Перед кінцем сперечки Безхатний утік. Його охопила невимовна огида. Знав, що трапляються у житті подружні трикутники: часом один чоловік а дві жінки, часом одна жінка — два чоловіки. Не зійдуться люди характерами, темпераментами, — причин багато може бути. Тут не розумів нічого. Як же так? Любить чоловіка, а віддається іншому.

При читанні творів Винниченка, Бокаччого, або Мопасана — Безхатний думав, що їхні ґерої й ґероїні є витворами хво-

робливих уяв тих авторів. Тепер очевидячки переконався у іншому. А причини тому — жіноче неробство, духова нерозвиненість, відсутність вищих стремлінь. Просто, від вигідного життя божеволіють.

Другого дня ту "цяцю" побачив на вулиці. Грубезна, років за сорок бабище, червоно-лиця, гейби місяць у повні. Йшла десь з спрацьованим сухорлявим чоловіком. Мали вони вже дорослих дітей.

Днів за два затримався Безхатний миль за пів сотні по залізниці назахід. Найшов у француза-фармера й роботу. Його жінка годувала незмінним баняком фасолі напів з салом, вареної либонь раз на тиждень. Ні бульби, ні ярини, ні якої будь зупи. Молока навіть не було, — для малих близнят брали молоко у сусідів. Фасоля спричинила Безхатному червінку. Ослаб, але терпів, — думав, що з часом харчі направляться, або шлунок до фасолі призвичаїться, чейже не великий він пан. Минув тиждень, не змінилися ні харчі ні здоровля. Безхатний зажадав свіжіших харчів, нехай самої картоплі, інакше загрозив роботу покинути. Француз, мабуть бретонець, по хохлацьки почухався в потилиці й заклопотано сказав:

— Я бідний, бачиш, щойно обзаводжуся господаркою. Не маю картоплі, ні молока. Не можу догожати харчами. Жінка знов часу не має щодня виварювати. Ледви з дітьми дає собі раду.

— В такому випадку я від вас відходжу.

— Нічим не пораджу — розвів фармер руками. — Але я тобі не заплачу. Ти погодився на місяць, а відходиш за тиждень.

— Не заплатите, то й не треба, — Безхатний засміявся.— Найдеться такий, що заплатить!

Спакував на спину мішок і пошкандибав до містечка. Пройшов милі з півтори, аж притарахкотів француз старим "фордом". Пристанув, попрохав сідати. Коли вже поїхали, француз заклопотано озвався:

— Який бо ти гордий, хлопче, видно, що не з наймитів. Я пожартував, а ти вже й забрався!

— І я пожартував! Певний був, що мене здогоните.

— Звідки у тебе така певність?

— Ваше обличча мене в тому запевняло. На швиндлера ви

На Руїнах — 3-й том трильогії — повість з пореволюцій-
них часів у Сх. Україні, у 3-х частинах.

Дажбожичи — (Діти Сонця). Повість з канадійського українського життя, у трьох частинах.

Історія Української Православної Церкви — у сімох частинах, (від початків християнства до наших днів).

Історична Енцикльопедія — два розділи: — події з історії держав білої й частинно жовтої рас. Поіменовані володарі кожної держави, діячі культури і мистецтва, — приблизно 300 сторін друку. II. розділ — Події з української історії — передкнязівська доба, Українська Держава, (князівства — Київське, Галицьке, Чернигівське, Переяславське, Новгород-Сіверське, Турово-Пинське, Волинське та Полоцьке). Вказані всі українські князі по князівствах, степень їх споріднення межи собою і володарями інших держав. Литовсько-Українська держава, Україна під Польщею, Козацька Держава (вказані всі козацькі полки й полковники та діячі козаччини, при яких обставинах котрий з них згинув). Новітний період і Україна 1918-20 рр. Новий період доведений до наших днів. Перейменовані всі діячі української культури й мистецтва, з поданням дат. Давні українські імена на кожний день у році. (Перечень подій з української історії — займе зверх 400 сторін друку).

ДО ДРУКУ ГОТУЮТЬСЯ:

У Мряці Тисячеліття — Пять історичних повістей з княжого періоду (I. — Аскольд і Всеслав, II. Всеслав Ратославич, III. Ярослав Мудрий, IV. Володимир Мономах, V. Руїна Духа).

Світила Руїни: Три повісти з часів козацької України, (Іван Богун, Петро Дорошенко, Павло Полуботок).

Від волів до трону: Історична повість з життя в Україні 18-го віку.

На розпити відповідав коротко, так або ні. Господарі думали певно, що Безхатний по анґлійськи не розбирає. Другого дня за сніданням господиня питала робітника, чи Безхатний не дуже брудний, чи не має на собі "худібки", чи не скребеться вночі. Бож наняли його просто з дороги, а хто зна, як довго він вже блукає, спить там, де ніч захопить? Робітник відповів, що як на бездомного — Безхатний навіть дуже чистий, має чисте білля на собі, чухатися й не пробував за всю ніч. Фармерка здивувалася: — Як то так? "Ґалішен" раптом виявляється таким чистотілим? Йогож співплемінники чистотою не визначаються?

Червонів Безхатний у часі тої розмови, але господарі того не завважили, у кухні небагато було світла. Родина фармера з невинними мінами далі перемивали кісточки Безхатному і українцям. Згадали про часник, цибулю, розбивання голов, злодійства, замилування у квашеній капусті. З метою їх осадити — Безхатний терпко заговорив чистою, як лише міг анґлійщиною:

— Як що хочете про мене і про мою народність говорити у моїй присутности, вживайте мови, якої я нерозумів би. Що до чистоти, — думаю, — багато ваших одноплемінників від мене без порівнання брудніші. Цибуля, часник, квашена капуста — дуже здорова пожива, здоровіша у всякому разі від нацукрованих паїв і всяких пудинґів. Часник — це ще райські пахощі в порівнанню з смородом зоольоґічного шовінізму. Ми, еміґранти-українці, приїздимо сюди без знання мови, без засобів, не прохаємо нічиєї помочи, а чесно запрацьовуємо собі на життя, не цураємося найтяжчої найбруднішої роботи. Хотів би я бачити, чи далиб собі раду ви, попавши десь на чужині у такі обставини.

Господарі зніяковіли. Не забарився й наслідок. Ввечорі фармер привіз робітника своєї національности. Безхатний всеж заробив півтретя доляра. Міг далі біду пхати.

Вернувся до Канори. Пощастило найти працю у своїх, коло Амстердам. Місив змішану з соломою глину на ліпянку, полов пшеницю, покрив ґонтами колибу на збіжжа, так зв. "ґрінер". За три тижні запрацював чверть сотки, а пятку ще мав. Почув себе "паном" на повну губу!

В Канорі здибався ще з двома любителями пригод, — галицьким латинником, чи поляком, паном "Грегожем", та здецедованим українцем Степаном. Панок, довідавшися, що в обох ведеться цент, зараз пристав до компанії. Вже не мав за що купити бохоня хліба. Хоч паном був, проте натуру мав зовсім хамську. Розхвалився обом, який то в нього добрий вуйко у Свон Ривер — форманом на трачці. Як би міг туди дістатися, зараз мав би певну роботу, ще й інших порекомендував би. І вмовила худобина! Простодушні хахли зложилися йому на білет, поїхали разом самі. Трачок у Свон Ривері було навіть кілька, але вуйка ніякого не було! Грегож признався, що вуйком піддурив, інакше незгодилибся поїхати.

Нічого діяти. До "вуйка" в гості їхали, як Бог приказав, а від вуйка чимчикували пішо. Сподівалися, що якийсь добряга фармер їх найме корчувати. Не трапилося — й знов опинилися в Канорі.

Грегож пішов на кватирю з обома разом. Купували що їсти — сідав непрошений. Тяглося так кілька днів. Врешті Степан заявив, що в нього тільки доляр зістався. Пару днів Безхатний кормив вже обох. Радив Грегожеві йти десь між фармерів. Грегож заспокоював — заробить — віддасть.

Якраз духобор з сусідньої околиці потребував двох робітників корчувати. Привів його Безхатний на кватирю, переговорити з товаришами. Фармер давав харчі й платив доляра й "кводра" денно. Степан погодився — не те з панком! Не схотів, псявіра, а на доводи Безхатного спитав його:

— А тиж самий чому не йдеш корчувати?

Безхатний обурився; озвався терпко:

— Я ще маю пару долярів, надо мною не капле! І заждати можу. Ти, знов, цента не маєш, живеш на ласці інших!

— Я корчував вже колись. Остання це робота! Зажду, може краще що трапиться!

— Жди собі, тільки що жерти будеш? Не дістанеш більше від мене ні кусочка хліба! Чекай на легку, панську роботу, а я йду до цеї, яка трапляється!

— Як ти підеш, то й я піду — пробубнів Грегож.

Трьох фармерови було забагато. Нерадо панок пристав до Степана, а Безхатний зістався сам. Два дні працював коло

хати одного учителя-українця. Пішовши якось на стацію, на своє здивовання, побачив Грегожа на пероні.

— Ти вже з роботи? — запитав Безхатний.

— Нехай тих кожушків фармерських ясний Перун тріснe! Роби з раня до заходу сонця за дрaнтиві півтора доляра! Там ліс такий, осики, ані вітрець не повіває. Комашня кров з чоловіка висисає! Сквитувався.

— А Степан же де?

— Він зостався — пробубнів Грегож. — Я поїду десь далі, може в Алберту.

— Діло твоє! Але слухай — напімнув. — Між нами є довжок. Можеб ти його вирівняв, бо і в мене мало що зосталося. Ти ідеш, може нам не доведеться більше здибатися!

—Я маю мало грошей! Сім долярів всього. Колись, як матиму багато, так віддам!

— Яж не мав багато! Ділився останнім!

— А, — забубнів Грегож сердито. — Який там довжок? Яких чотири-пять долярів! Не бійся, шляґ тебе не трафить, як не віддам. Не здохнеш!

Хотілося Безхатному збити ляшкови бодай пику, але на пероні стояв поліцай, міг бути клопіт. Судитися — занадто мала сума. Так і ці кілька долярів пішли на вічне віддання. Степан через кілька днів прийшов навмисне й вернув довг з подякою.

Може й судивсяб, не пропустив би панкови, та чував не від одного покривдженого, як часто замотують справу правники. Один, зимуючи у фармера, порятував його сімома сотками долярів, всім своїм заощадженням. Коли позички став доходити, фармер заспівав йому іншої: він не має ніякої довжної записки, ані свідків. Робітник вдався до адвоката. Заплатив тому останних пів сотки долярів, а видобуту у фармера позичку погодився поділити по половині. Застрашенням фармера й його жінки Високим Королівським Судом, присягою на хрест і евангеліє перед священиком — зумів адвокат признання у позичці сімох соток долярів від фармера видобути. А раз так, то підпишіться! Підписався фармер з жінкою, знаком хреста святого при свідках. Справа пішла легко. Фармер бідаком не був, гроші виплатив адвокатови впродовж півроку. А робітника

той страхав, що трудно буде справу виграти і до суду недопустив. Сказав, що дає йому півтори сотки своїх, мовляв, грошей. Самий буде старатися довг видобути. Робітник не погодився. Адвокат, відомо, вигнав його з канцелярії не давши ні цента! І вийшло так, що робітник до сімох соток ще доплатив власних пів сотки. Певно, можна було з адвокатом судитися, фармера ставити за свідка, але... робітник не вмів навіть підписатися. Знов же треба наймати й платити якогось іншого адвоката. Ну, а ворона вороні ще ока не видовбала!

Правда, адвокат той — чужинець, тої народности, що без неї українець чомусь ніяк не може обійтися. Але й свій, робітничий провідник не кращим показався. Чотирьох робітників працювало у контрактора по парі місяців. Він тимчасом проголосив себе неплатоздатним. Робітники до когож підуть, як не до свого провідника? Той по доброму сказав. — поїде, де належиться, розвідати і заплатити робітникам контрактора примусить. Взяв з кожного може й по останній пятці на розходи. Годин через дві приїхав, повідомив, що контрактор справді не в стані їм заплатити. Якщоб цей комуністичний панок направду дбав за робітників, міг же їм звернути бодай по три доляри. Однак не звернув, хоча робітники й прохали.

Знав Безхатний ще пару таких "трафунків" з різними людьми. Переконався, що тут на найменшу дрібницю необхідно мати "папір", а нема того паперу, так і вcomponents нема що. Але і з папером виходить часом так, що на одне людина папір підписує, а зовсім інше виявляється!

Час між тим ішов, а він не працював. Не працюватиме — не їстиме. Обдумував, як то несправедливо все створено на світі. Всі злочини, війни, ворожнеча, заздрість, вся ота боротьба за існування провадиться по домаганню найбільшого диктатора у світі — шлунка. По його наказам сильні світу цього видумують різні системи людського співжиття, переводять революції, перевертають догори ногами суспільний уклад. По його наказам видумали з давних давен найбільше зло на світі — гроші. Ніхто не втяв ще такої штуки, щоб грішми наповнив свій шлунок. Десь у пісчаних безводних пустелях вмираючий з голоду й спраги подорожний буде раднiший знайти бохоня хліба, збанок води, чим багато мішків золота. Непромінявби

знахідки за всі скарби світу. Та наповнивши шлунок вже й за золотом тягнувсяб пожадливо, зновже шлунком таки ведений. Гріш річ добра і добрий слуга, та бо люди обернули його у диктатора, не менш жорстокого й невблаганого, як і шлунок.

В районі Канори знайти роботи не міг. Переїхав до Мелвил, а звідти добився до Брендону. Скрізь бачив тисячі бездомних безробiних, снуючих потягами й пішо. В Брендоні не зле приняли Безхатного члени Народного Дому, але з роботою не могли зарядити — кожний шукав роботи самий. Тільки ніхто не нуждався у помочи їхніх рук і горба.

Вдалося з двома безробітними встрягнути до праці під самою границею Злучених Держав. Приїхали на вечерю. Тай спорудилиж її неаби яку! На кожну особу по кусочку т. зв. "балону", по одній бульбі, по тоненькій крумці хліба і то все. Бачив Безхатний скупих людей у житті, та аж так скупіх — бачив уперше. Два господареві "скарби", кожня менша пятьох стіп зросту, обі грубі наче бочівки, у куценьких спідничках, тримали — одна цукорницю, друга чайник. Пропонували робітникам чай без молока й без цитрини. Старша святила цукром горня, друга наливала гарячої чуть жовтавої води. Ні запаху, ні солодощі, гаряча вода, тай тільки. Свої функції виповняли обі увесь час, доки там працювалося. Злили робітників своїм стереотиповим, носовим питанням:

— Ю вонт сом мор тий? —

— А тикалиб тебе кольки в ребра! — незмінно відповідав старший робітник, Микита, часом додаючи брудну лайку. Незмінно повторювалася перед кожною їжею молитва з заплющеними очима. Господарі молилися може й занадто щиро, однак в час молитви рука господаря все лежала на нарізаних скибках хліба. Руки дочок цупко держали цукорницю і чайник. Безхатний ніяк не доміркувався чого так? Чи то господарі прохали на хліб і чай Божого благословення й тому клали на них руки, чи боялися, щоб часом котрий робітник не поцупив крумки хліба чи ложки цукру? Мабуть те останне! Їсти не було чого, за теж намагали молитвою!

Піст тягнувся днів з десяток, поки не скінчили роботи. Хлопці доміркувалися, як собі помагати: щоденно крали в курнику по десяткові яєць. Випивали сирими, варити не було

де. Без курячої продукції, більш як певно "здезертируваліб".

Наймав їх фармер в Брендоні й по умові повинен був тудиж відвезти. Виплатив робітникам по двацять долярів, а відвезти відмовився, — зажадав по два доляри від особи. Налаявши фармера до схочу — забралися. З Сурис осідлали "червону кобилу", тобто товаровий потяг і опинилися в Портедж ля Прері. Їхало не менш двох соток безробітних. Здалеку ще доглянули Червоножупанників на стаційному пероні. Втікаліб — так поїзд гнав наче на злість. Швидкість робітників не стримувала. З криками: "кебс", "кебс", на повному ходу зіскакували з поїзда, переверталися в повітрі, котилися з насипу, зривалися з обідраними об щебень скровавленими обличчами й зникали у кущах. Безхатний сидів у дверях товарового вагону. Всі вже позіскакували, а він ніяк не зважився: пригадалася подія з весни. Міркував, що навіть арешт і тюрма всеж кращі від каліцтва. Машиніст начеб вичислив, коли він має стримати паротяг. Вагон з Безхатним, по діточи баламкаючим ногами у дверях, спинився якраз перед гуртком трьох червоножупанників та двох залізничих поліцаїв "дядька Сенара". Намірявся Безхатний чкурнути — не було куди. Поліцаї всім гуртом підійшли до нього. Він курив і вибаламкував в повітрі ногами, сидячи в дверях. Рішився на одне — що буде, то й буде!

— Звідки їдеш, хлопче? — спитав один, з відзнаками сержанта.

— З Сурис — відповів Безхатний сміло.

— А куда?

— Ще й самий не знаю! Мабуть загляну до Виніпегу.

— На допомогу?

— Я за допомогами не вганяюся! Люблю сам собі радити.

— Маєш певно гроші? — спитав другий.

Говорити неправди Безхатний не звик, та й не хотів. Адже моглиб обшукати і найти його дві десятки. Відповідав виминаючо:

— Як щоб я мав грошей багато, то думаєте вганяв би "фрейтами"?

— А все таки, скільки маєш грошей?

— Маю трошки більше від двацятьох долярів! — признався.

— А чи ти — вмішався залізничий поліцай — не знаєш, що товаровими потягами їздити заборонено законом?

— І це знаю. Тільки, як я можу платити білєт, часто не знаючи, де спинюся. І як надовго тих двох десяток вистало6 мені їздити? А пізніше, хоч з голоду помирай, або голову під поїзд клади! Людина мусить вганяти, — вовка ноги кормлять! Може де будь пощастить знайти роботу. Бо йдеж зима!

— Ми тобі постараємося приміщення й роботу на яких пів року! — не то жартом, не то поважно заявив сержант.

— Я не є якийсь злочинець, — Безхатний виправдувався. — Але щож. Раз ваше право так наказує — арештуйте собі!

Встав, натягнув на спину мішок. Готовий був йти за поліцією, куди вона його провадитиме. Тільки сержант засміявся, витягнув папіроси, закурив самий і, простягнув Безхатному:

— Ти курящий? На закури! Іďь собі, куди надумав, ти, видно, порядний хлопець. Ніколи від поліції не втікай!

— Чогоб я мав втікати? Втікають звичайно люди в чому небудь винні!

— Отож! Де твої батьки?

— Я еміґрант з Европи. Щойно третій рік в Канаді.

— Занадто добре говориш, як на еміґранта — висловив сумнів залізничий поліцай. — Певно не хочеш признаватися!

— Не вірите? — Безхатний покопався й витягнув свої документи. Поліція не схотіла навіть на них поглянути. Ще трохи пожартували, аж рушив поїзд. Через години півтори Безхатний блукав вже по Виніпеґу за кватирою.

XIX.

Пару днів перепочивши знов надумався Безхатний їхати на захід. Зближалася косовиця. Заходив часто до урядового бюра праці. Там одначе запотребування на робітників не було. Блукаючи вулицями, несподівано зустрівся з Ґреґожем. Йшов по "спортівськи" вбраний, виголений і випудрений, з цигаром в зубах. Дивувався Безхатний: як Ґреґож з нуждаря так швидко запанів? Щеж трьох тижнів не минуло відай, як вони розійшлися в Канорі. Окликнув пана Ґреґожа по назвищу.

— А ти звідки мене знаєш? — видивився на нього той.

— Не пригадуєш хіба нашої поїздки до Свон Ривер з Канори? — пригадався Безхатний ласкавій панській памяти.

— Поїздки? Коли, що ти мелеш? Я тебе ніколи не бачив? Чого пристаєш до людей на вулиці? Ти певно мене приняв за кого іншого?

— Ну, ні, браток! Пізнаю тебе навіть облупленого, серед тисяч людей. Хоч запанів, видно — говорив глузливо. — Слухай, тобі не зле, як бачу, поводиться! Думаю, що віддаш мені довжок!

— Який довжок? — цідив Ґреґож зневажливо. — То ти про тих два доляри ще не забув? Скільки там тобі належиться? От, не сподівався напасти!

— Не два, а щонайменше шість-сім. Мені гроші потрібні!

— Та відчепися! Колись матиму, віддам! А не маєш за що жити, так на "реліф" іди. Чого мене чіпаєшся? — визвірився.— Жебрак усякий клопотатиме на вулиці людей. Чи хочеш, щоб покликав поліцая?

Видивився Безхатний на "спорта", сумно похитав головою. Не сподівався такої підлоти. Адже Ґреґож — представник народности, що всьому світови трубить про свою культурність, шляхетські традиції, християнську мораль. А тут за його доброту поліцією погрожує. Сказав лише:

— Бодай же ти, паночку, поки житимеш, з "реліфу" не вилазив!

На ті слова Ґреґож образився. Сунувся до Безхатного, та заточився. Цей вмить вдарив панка кулаком межи очи, а другим під груди поправив. Став наготові з кулаками, щоб відбити наступ недруга. Через кілька хвиль обступив їх натовп ротозіїв, охочих на дармове видовище. Під сміхи натовпу грубий тілистий Ґреґож удруге посунув на Безхатного. Розмахнувся кулачищем у довбню величиною, — Безхатний вмить зігнувся, — занесений кулак промайнув у повітрі. Ґреґож трохи не впав. Розлючений замахнувся вдруге. Безхатний вюном звинувся і, під одобрюючі крики юрби, Ґреґож повалився на хідник від удару в живіт. Повільно піднявся, оглянувся, витягнув наперед себе з розтопиреними пальцями руки, намагаючися

вхопити молодика за шию. І знов повалився від удару збоку в бік і груди. Вже не вставав, піддався.

На біду знайшлися поблизу поліцаї. Хвилю, зацікавлено приглядалися бійці бика з телятком: між Ґреґожем і Безхатним була десь саме така пропорція. Симпатії поліції були також мабуть на боці Безхатного, як і симпатії цілої юрби. Симпатії — симпатіями, а нарушення публичної тишини й спокою потягало за собою кару. Глядачам наказано розходитися, мовляв: "шов іс овер". Обох винуватців потягнули на поліційну стацію, запротоколувати, через що саме бійка повстала.

Другого дня відбувся суд. Переступство закону було у тому випадку найменше. Битися ніде не заборонено, — говорилося більше про нарушення спокою вулиці. Ґреґож, хоч вже коло двох десятків років жив у Канаді, попрохав перекладача. Безхатний відмовився. Тим здобув собі прихильність нечисельної публики в судовій залі та й самого судді.

Безхатний звязно розповів про причини бійки. Бійки він не починав, а відбивався в самообороні. Що Ґреґож неповоротний і по тій причині набрав — це не його, Безхатного, вина.

Через перекладача заговорив Ґреґож. До довгу він признався, та почав плести нісенітниці. Приплів "кабануф", що то готові винищити всіх поляків у світі, заодно — большевика, ну й волокитство. Перекладач, одної з панком мабуть народности, від себе ще додавав. Запахло поважнішим обвинуваченням. Безхатний мусів оправдуватись.

Від обвинувачення в волокитстві оправдався, показавши вісімнацять долярів власних грошей. По існуючим законам волокитами вважається людей без грошей і кватири; хтож має десятку, або більше, — ніхто в волокитстві такої людини не обвинувачує. Зокрема, достойний суддя і публика добре знають, що під цю пору безробітних, без гроша в кишені, є міліони. Бідність не є ніяким злочином. Обвинувачення в большевизмі збив ще лекше: він пережив революцію, бачив методи большевицького панування над його народом і вдруге переживати таке й за золоті гори не хотів би. Большевики панують над девятьма десятими української нації, а він національно думаючий українець.

Про "кабануф" і винищення поляків українцями — розпо-

вів Безхатний, що збігом історичних обставин частина українських земель перебувала у шістьсотлітній польській неволі нічим не відмінній від московської, царської чи большевицької. Навів випадки винищування українців поляками, вказав авторитетні джерела, звідки суд про те може довідатися. В національному антагонізмі не находив нічого ненормального. Всі народи рівні й повинні бути один від другого незалежні. Нормальне явище, що англієць більш любить англійця, від когоб не було іншого, українець — українця, швед — шведа, німець — німця, француз — француза. Заявив, що поляків він не любить, бо й любити їх нема защо. Хіба можна любити народ здібний відплачувати злом за заподіяне добро, як ось його позовник, того народу представник?

Безхатного звільнено від всіх обвинувачень. Ґреґожа, за нарушення вуличного спокою й волокитство засуджено на місяць арешту і якісь невеликі оплати. Видавши рішення — суддя попрохав Безхатного підождати. Він подумає, деб його пристроїти на якусь роботу, щоб не колесив по Канаді, як вона довга й широка. Провадженний зацікавленими очима публики, він відійшов.

Виправдуючись від закидів, чув, що хтось з публики уважно на нього дивиться. Певно пізнав його незмінний полотняний кіптар, або чуприну; він стояв повернений до публики спиною. Не поспів розсістися, аж бачить, — підходить до нього сивий добродій. Пізнав у ньому суддю Дорінсайда.

— Ну, хлопче, — сідаючи рядом заговорив суддя потиху. — Вміло боронив себе! З тебе вийшов би здібний правник!

— Терпіти не можу правників! — відповів Безхатний.

— Чому? По яким то причинам?

— Модерні правники не йдуть за духом законів, а за формою. За гроші стараються виправдати винного, щоб часом засудити зовсім невинного.

— Ну, цеж є мірилом правничої здібности!

— В тім то й лихо. По моєму, правник мусить боронити правду, зміст законів, не мертві параґрафи! Кожний параґраф можнаж натягнути у бажаний правником бік!

— Протестант з тебе, хлопче! — не стримався від сміху суддя Дорінсайд.

Підійшовший поліцай потиху попрохав від розмов стриматися. Суддя якраз виголошував рішення у іншій якійсь маловажній справі.

В обідений перерив судді зійшлися. Виявилися добрими знайомими, навіть приятелями.

— Ну, мистер Гомлес, — перекладаючи на англійське назвище Безхатного, заговорив діючий суддя. — Їдемо тепер з нами на обід!

Безхатний відмовився:

— Не хотілосяб мені вашу достойність клопотати! Ми підемо десь у ресторан, з суддею Дорінсайдом.

— А ви знайомі? — здивувався суддя.

— Ще й як знайомі! Познайомилися кілька місяців тому!

— Тим краще! Суддя Дорінсайд також не відмовиться пообідати у мене!

— Я мусів би піти додому перебратися — попрохався. — Чейже незасяду з вами за столом у свойому "ломберджекському" кіптареві!

— Аби тільки клопоту! Ну, так їдемо! Де ви живете?

Безхатний сказав.

Оба судді заждали в авті поки Безхатний перебрався. Вийшов з хати дещо подібним на міського жителя. Не було то убрання першої якости. Старенькe, ще европейське, за те чисте. Всеж виглядав у ньому пристойно. Тільки неслухняний чупер не годився на вимоги цивілізації.

Поїхали на західню окраїну міста. Дім судді стояв осібняком, серед просторого городу з квітником, засадженого невеликими деревами. Пара великих псів кинулися до авта. Ґавкали на всі голосові заставки, старалися якось схопити зубами за колесо. Певно любили порядок і не могли стерпіти, щоб колеса крутилися, ні того крутіння зрозуміти. Коли повиходили з авта — пси кинулися до Безхатного. Невдоволено шкірили на нього зуби, зло поглядаючи зеленавими фосфоричними очищами. Господар заспокоював псів, але дарма. Безхатний сміло взяв одного й другого за ошийники, погладив по головах: пси заспокоїлися, привітно завиляли хвостами. І це не увійшло від уваги обох суддів.

— Бачу, що вас навіть пси люблять! — сказав господар.

— А чомуб вони не мали мене любити? — спитав Безхатний. — Псів і коней я люблю. Ніколи їх ще не вдарив за все життя. Худобина не така нерозумна, як люди собі уявляють. Вона віднуває прихильність, прихильністю відплачує. Мене не вкусив ще ні один пес, не вдарив ні разу кінь.

У хаті перезнайомилися. Родина судді складалася з двох дорослих хлопців, студентів університету, малої, може дванацятьлітньої, дочки, та жінки, як на матір дорослих хлопців замолодої, але зовсім сивоволосої. Швидко накрили стіл. Їли з початку мовчки — розмови за столом не належать до доброго тону. Одна дівчинка часто зверталася до братів і матері то за одним, то за другим, та господиня давала розпорядження прислузі подавати те чи інше. Не бракувало серветок, ні мисочок з водою обмити пальці, може навмисне поданих, щоб переконатися, чи знатиме, що з водою діяти безробітний — емігрант. Плювати собі в кашу — Безхатний не дався. Та бачив він якось на вечері у честь одного визначного европейського гостя в першорядному готелі, як уніформовані прибічники того гостя, голови і підголови політичних організацій, наставилися були воду для умивання пальців... випити.

По каві судді закурили люльки. Безхатний скрутив собі цигарку з "еміґрантського" тютюну в зеленій завертці — Оґдену. Вільного часу у судді-господаря зіставалося ще з година. Вигідно порозсідалися, зачали розмову. Не належать англійці до людей цікавих, люблять цікавитись тим тільки, що приносить яку будь користь. Може судді мали відмінні характери, може їх становище спонукувало цікавитися річами, для загалу їхніх співплемінників байдужими, а може й те, що Безхатний здавався їм обом небуденною людиною, — тільки розмова почалася надобре. Цікавилися походженням хлопця, його переживаннями у війну й революцію, приключками й походеньками. Безхатний щиро розповідав про все, що довелося йому пережити за короткий вік. Зійшли врешті на російську революцію, горожанську війну, розстріли безневинних без суду й слідства, голод. Безхатний не хотів бути сторонничим. Не нападав на котрусь сторону, не приписував всієї вини виключно їй одній. У руїні й знищенні обвинувачував всі сторони, які за владу

роками боролися. Заявив, йому, наочному свідкові всіх тих злочинів над народом, безстороннім бути тяжко. Занадто багато безправства й непотрібної жорстокости довелося йому бачити. Та-й гинули не ті, що кари смерти заслуговували, навпаки! Сотки тисяч якраз тих опинилися по заграницями, не без гроша звичайно, а гинули гідні і чесні, ті, що бажали ділити долю й недолю з народом...

— Так — говорив у задумі господар. — Багато гідних і добрих людей там погинуло. І погинули дарма, безкорисно. Бо звичайно, кожна революція з часом повертає до того, через ві-що повстала. Знаєте, думаю, про французьку Жакерію, про селянську революцію в Німеччині, анґлійську революцію часів Кромвеля, або й так звану "Велику Французьку Революцію". Все повернуло до старого. Певний, що так і в Росії буде. Новими будуть тільки люди у владі, а система залишиться стара, невільнича! Маємо вже й тепер. Хіба ота колєктивізація, закріплення робітника коло варстату його праці, далеко втікли від кріпацтва часів царату?

— Що до мене, — перервав Безхатний, — не обходить мене так дуже життя народів в модерній російській імперії. Болить неволя й поневірка мого власного народу, деб він не жив. Я погодивсяб з всякою суспільною системою в Україні, навіть з комуністичною, якщоб влада там складалася з українців, вибиралася народом без всякого стороннього примусу. Про повернення до старої системи — годжуся, — внутрішно може й привернуть всі привилеї для одних і неволю й визиск для других, безперечно, під якимись новими назвами. Тільки різниці бодай назовні всеж зістануться. Не можу навіть подумати, з яким лицем комуністична влада приверталаб, наприклад, ранґи, відзнаки, погони! Адже старшин мордували не за якісь злочини. За те тільки, що блискучі погони, ордера, тощо вони носили. Відзнаки вирізували на тілі, ґенеральські лямпаси на ногах. Так проти них аґітували, що слова самі — старшина, погони, ранґа — стали ненависними синонимами чогось найпоганішого, найпідліщого для їхніх послідовників. Чимось таким, як червона плахта для бика! Іменами державних діячів, давних видатних полководців називали бугаїв і кнурів в колєктивах. Може й привернуть все те колись, однак не раніше,

аж вимруть всі ті, що самі людей за відзнаки нищили. Чейже й модерні володарі мають якусь честь і послідовність...

— Знаєте Христові слова про нове вино у старих міхах? — спитав суддя Дорінсайд. — Всяка революція діє навідворот: старе вино вливає у нові міхи. Іншими словами — міняє форму, а зміст системи зістає той самий. Промине час, міхи постарiють, нічим не різнитимуться від давних. Отаке буде й з Росією. Революцію перевели ті, що нічого не мали тратити. Тепер вони опинилися на вершку суспільної драбини. Засмакували влади, певно схочуть і зовнішно на владу стати подібними, показно вбиратися, жити в палатах. Бажання це сидить в психольоґії кожної людини, комуніст вона, анархіст, фашист, чи який інший "іст", без різниці. Безперечно, мінятимуть не відразу, а поволі, обережно. Даватимуть людям призвичаїтися до тої чи іншої приверненої старовини. Пригадаєте колись мої слова.

По обіді суддя відвіз Безхатного до оптового складу одного зо своїх приятелів. Поговорив з управителем і Безхатний зістався. Управитель, чи може власник, по відїзді обох суддів, запитав, що Безхатний може робити, — видно судді прохали свого протеже до надмірно тяжкої праці не вживати. Безхатний попрохав часу бодай оглянутися, розглянутися в товарах. З годину ходив по різних закутинах великого складу, перечитував написи на скриньках, заговорював з робітниками. Але підхожого для себе заняття так і не найшов. Післано його тоді до одного з наглядачів у відділі начиння. Леда зголосився Безхатний у містера Стивенса, роздягнувся начиння сортувати, аж підходить до нього інший наглядач, вертлявий молодик, десь одних з Безхатним літ. Критично з підчола нового робітника оглянув, покрутив головою. Опісля запитав надто авторитетним тоном:

— Тебе хто сюди прислав?

— Управитель. Або що?

— Управитель! — Молодик підніс брови зо здивуванням. — А ти якої народности?

— Вам на моїй народности хіба дуже залежить? — у свою чергу спитав Безхатний.

— Не будь но такий мудрий. Відповідай на запитання —

задиркувато і протягаючи слова обірвав наглядач. Безхатній відповів не менш задирчиво:

— Українець, коли хочете знати. Та й що?

— Росіянин?

— Ні, таки українець.

— Це хіба не все одно?

— Може для вас і все одно, але для мене ні...

— Гм. "Смарт Алек"... Ей?

Нічого більше не сказавши, молодик забрався. Безхатній взявся за перервану працю, тільки не надовго. Хвилин через десяток підійшли до нього той самий молодик з управителем і Стивенсом. Хвилю управитель дивився, ніби вагався, роздумував. Пошептався ще з наглядачами, тоді звернувся до Безхатного:

— Ти підеш у другий відділ з містером Ципером, — показав на молодика. — Для тебе це залегка робота.

— Добре — погодився Безхатній. Пішов за молодиком у пивницю. Там ждала на нього робота: з пів сотки великих цементових корит, так званих "синків". Двох старших робітників обивало корита грубими дерев'яними планками. Молодик розпорядився, щоб Безхатній вивіз на плятформу два десятки корит. Мовляв дістали замовлення і тягарові авта розвезуть корита по окремим покупцям.

Нічого діяти. Запрягся Безхатній в тачку, на тачку звалив корито та й попхав поперед себе. Пхати треба було все вгору, руки з непризвичаєння до надмірного напруження мліли. Друге корито ледви вивіз. Вернувши за третим — думав перепочити, але молодик наглив:

— Після чого тут відпочивати? — казав насмішливо. — Цеж зовсім не тяжко.

— А нуж попробуйте! — Безхатній огризнувся. — Дам вам цілого доляра, як що ви без нічиєї помочи вивезете хоч одно.

— Ну, ну, не будь такий мудрий. Я слабосилий і до такої роботи зовсім незвичний.

— Так чогож говорите, що то не тяжко? Перше спробуйте.

— Такі паничики не люблять тяжкої праці — несподівано сказав ломаною англійщиною один з вуйків-робітників.

— Діло не в тім, люблять, чи ні. Але до такої праці треба втягнутися, — Безхатний поважно заперечив.

— Ну, ну, бери, не розбалакуй — підвищив голос наглядач.

Звалив на тачку трете корито. Напруживши зусилля витягнув тачку мало не під саму плятформу. Раптом руки скорчило судорогами, мусів тачку пустити. Від корчів трохи не зімлів, а тачка під посмішкування дядьків поїхала згори вділ, корито стукнуло об інші, стоячі. Одне повалилося на асфальт і трісло. Молодик заслинився, почав лаятися. У відповідь Безхатний плюнув і мовчки забрався. Так пішли нінащо старання суддів встромити його на лекшу роботу.

Другого дня кликав його знайомий робітник до праці в різні на Сейнт Боніфейс. У різні Безхатний не погодивсяб працювати, хочаб йому платили навіть десять долярів на годину.

Справді, не розумів він працюючих по різнях людей, навіть гидився їх. Вважав, що кожний з них, набувши в різнях практики, з легким серцем зможе різати й людей, так само, як перерізує горло оголомшеному ударом бикови чи корові, теляткови чи ягняти. З малих літ, коли жив під опікою батьків, Безхатний не міг дивитися без огиди на мясиво тварини, яку він перед тим бачив живою, ніколи не доторкнувсяб до нього. Вирісши, бачив не одну насильну смерть не худоби, а людей, але й тоді чувся здібним застрілити, — не різати, — свиню, яку будь хижацьку тварину, можливо й двоногу худобину, хижака в людському вигляді. Не розумів, як зарізати, наприклад, корову? Вона дає молоко, сир, сметану, масло. Користей, здається, аж надто багато за нещасливе сіно і хлів. А тут і по насильній смерти мусить вона годувати своїм трупом ненажерну людину. Адже по сім шкір не друть навіть з людини. Найкраще розумів старий хліборобський звичай — корів не різати. По Україні бачив сотки родин, перетримуючих стару худобу на ласкавому хлібі. Бачив старих корів і коней у своїх батьків. Правда, не розумів також занадто перечулених старих пань і панів американського континенту, що видавали часом грубі тисячі на притулки для бездомних котів чи псів, у той час, коли люди, не худоба, живуть у нужді і поневірці, малі

діти хронічно недоїдають. Поступовання тих пань занадто пригадувало "Свинячу конституцію" Франка у давній Австрії.

Українські книгарні радили Безхатному вдатися за працею до редакцій. Його короткі нариси, спогади й вірші національна українська преса залюбки містила. Соромився, однак спробував. В одній з редакцій, не признаючися, що він є так би мовити співробітником — запитав про працю. А там відомо, порадили йому йти на державну допомогу! Пішов до радного з Міської Управи. Старий добродій, український діяч, замахав руками, відпекувався, лиш його побачив. Певно думав, що Безхатний просить за "реліфом". Безхатний відчитав старому добру нотацію, аж той став вибачуватися і з тим з міста забрався...

XX.

Посмакувавши солодощів міської праці, Безхатний знов подався блукати світами. Побувши в Саскатуні, Мелфорді, пристановище надибав врешті у одного заможного собі фармера, ще й свідомого українця. Ступінь фармерської "свідомости" виявилася не далі, за тиждень, святої неділеньки. Фармер збирався до церкви. Чепурився він самий, жінка, дорослі дочки. От і принесла одна до Безхатного батьківські черевики, з катеґоричним накавом їх почистити, бо старий не має часу.

— Що? — визвірився на це Безхатний. — Я чиститиму комусь черевики?

— А щож тут такого? Невеликий ви пан, можете почистити. Виж наймит! — затарахкотіла дівчина.

— Забірайтеся до чорта, з своїми черевиками! — обурено викрикнув Безхатний. — І не важтеся до мене з ними більше приходити!

Дівчина вийшла. За хвилю прийшов фармер.

— Ви чо' таки? На дочку розкричалися. Що вона вам рівня, чи що? — закричав сердито. — Бач, який мені пан знайшовся! Черевиків почистити не хоче! Ти мій наймит, маєш робити те, що я скажу!

— Я наймався до вас, дядьку, робітником. Коли хочете,

щоб вам чистив хтось черевики, так найміть собі льокая. Робітник — не льокай.

— Та ви чо' такі? Хіба то так важко почистити черевики? Я би цілими днями чистив, аби хто платив! — бубнів фармер.

— То ви, а то я.

— Що, хіба я від тебе гірший? Я господар, а ти мій наймит! — сердито торочив дядько.

— Ви того не розумієте — Безхатний взявся пояснювати. — Не всяка робота людині лицює. Я, наприклад, не відмовляюся від найтяжчої роботи, але і за тисячу долярів місячно не став би у когоб то не було льокаєм...

— Дивний ви чоловік! Цеж Канада! Людина мусить робити те, що приходиться. Аби гроші!

— Для кого гроші є всім у житті, ті думають по вашому. Я знов у Канаді не ріс, тож думаю інакше. Мене ніхто не заставляв робити щось таке, що мене понижувалоб.

— А то, мені, гонорова нендза! Чи багато хоч тисяч у банку маєш? По тобі дивлячись можна подумати, що он який багач! Високі школи покінчив! Шкода тільки, що у нас, фармерів, мусиш на працю найматися. З голоду здихав би, як би не ми!

— Високих, ні низьких шкіл я не кінчав! Освіта, ні тисячі в банках не дадуть ще розуміння людської гідности. Шкода вам то пояснювати, ви все одно не розумієте.

По такій розмові Безхатний вилетів з роботи ще того самого дня. Закинув свій мішок на плечі, тай знов подався у Божий світ. Де йшов пішо, де поїздом; сколесив увесь північний Саскачеван. Нанявся до роботи у чоловяги, який хвалився, що... у простій лінії походить не від кого іншого, як від організатора Запорізької Січи, князя Дмитра Вишневецького! Молодий ще зарозумілець неаби які мав амбіції, шкода, що до амбіцій бракувало розуму. На його базікання про походження від Вишневецького Безхатний лише всміхався виминаючо. Коли вже надоїло вислухувати що вечора все те саме, довів, що то не можливо. Бож від Вишневецьких не зісталося ні прямих ні побічних нащадків. Знов, назвище фармера походить від слова байдикувати, чи байди бити, а не від історичного Вишневецького. Ображений зарозумілець на Безхатного від тоді завзяв-

ся. Допікав, мовляв, такий розумний, а ось, волочиться по фармах, за роботою шукає, замість сидіти десь у вигідному кріслі в канцелярії й диктувати секретаркам. Придирався й на роботі. Тільки натрапила коса на камінь. Фармер присікався з думкою, що Безхатній не витримає й роботу залишить, тоді міг йому не заплатити. Безхатній знов завзявся витримати, нехай його фармер з роботи відправить. І кожного дня — один відав, другий огризався. Тяглося так поверх тижня.

З кожним днем відносини ставали все більш натягнуті. Врешті й фармерови такого робітника з камінним серцем було мабуть забагато. Такий, мовляв, може зарізати, або спалити. Нелюд якийсь, небезпечно під одним дахом з таким жити. І дождавшися неділі фармер похмуро виплатив Безхатному за вироблені дні й сказав забиратися. А Безхатного збирання недовгі. Закинув мішок на спину і знову подався шукати муки на руки. Не сподівався фармер, що за хвилин десяток він змінить про відправленого робітника свою думку, навіть не відбуркнув на його "зіставайтеся здорові".

А Безхатному й байдуже. Вийшов на дорогу поміж секціями, поміркував хвилю, — куди спрямуватися, на північ чи південь і не міг рішитися. Хто знає, що кого й де чекає? Розстилалися шляхи на три боки, гей тому казковому багатиревисилачови. Просто себе їхати — коня згубиш, сам цілий будеш; наліво — на південь — сам згинеш, а кінь вцілів; направо — на північ — і кінь і сам згинеш. Багатирського бойового коня у Безхатного заміняв мішок з річами на спині. Подумав, виняв з кишені якогось срібняка поворожити. Впаде головою — піде на південь, лішкою — на північ. Підкинув — срібняк впав головою. Тимто Безхатний спрямувався на... захід, ворожбі на перекір.

Через дорогу тягнулася інша фарма тогож таки невдатного "нащадка" Вишневецького. Зорану під пар ріллю заслонював від дороги невеликий гайок осин у низині. Проминув Безхатний той гайок, аж бачить, на ріллі щось вибаламкує ногами в повітрі. Проліз через пліт подивитися ближче. Фармерський кінь, видно, качався по ріллі й нефортунно закотився у глибокий рівчак. Лежав на спині, пручався, та ніяк не міг звідти видобутися.

Щось, наче втіха на мент охопила істоту Безхатного. Його недругови згине коняка, бо фармер і до вечора певно за кіньми не шукатиме. Засоромився самий охопившого його почуття. Врятувати коня з "опресії" своїми силами не міг. Залишив коло нього мішок й бігом подався назад, звідки його нагнали. Підбігши до хати застукав у вікно.

— Якого дідька тобі потрібно? — сердито крикнув на нього з хати господар.

— Ходіть скоріше! Ваш кінь там у рівчак вкотився! — крикнув Безхатний.

— Брешеш! — недовірливо озвався з хати.

— Не брешу! Ідіть переконайтеся! Та захопіть з собою доброго мотуза чи рискалів пару...

Здоровило-господар вийшов з хати.

— Правду кажеш? — ще раз недовірливо перепитав.

— Йолопе дурний! — сердито викрикнув на те Безхатний. — Певно, що правду. Як би тебе самого чортяка впакував у якусь біду, то я й пальцем не поворушив би, щоб тебе вибавити! А тож кінь, худобина! Він не винний, що його господар такий дурень!

Господар тоді повірив. Захопив причандали, покликав жінку і втрьох пішли. Ніхто не озивався ні словечком поки дійшли до коня.

Сяк так обкопали рівчак, викидали зорану землю, повернули на бік коня, бо він вже знесилів. Полежавши ще трохи кінь звівся на ноги, поволікся до трійки інших, на пасовиці. А Безхатний мовчки натягнув на плече свій мішок і також спрямувався у свій бік. Аж тоді заговорив господар:

— Ну, чоловіче, не сподівався я, щоб після того, що між нами вийшло, ви аж так по людськи зо мною обійшлися! Цей кінь більше сотки вартує!

— Я шкодував не вас, а вашого коня! — Безхатний відтяв. — Ваша худоба від вас без порівнання шляхотніша! На будуче, може ще вам трапиться якийсь, подібний мені, "манігрула", обходіться з ним по людськи. Тай не вихвалюйтеся своїм уроєним спорідненням з Вишневецькими — повчив на відхідне.

Шкандибаючи дорогою пригадав подібний випадок зо сво-

го життя ще в краю, на Кресах. Там на нього, втікача від іншого ворога України й українців, напосілася поліція. А доносили всякі війти, солтиси і панські цуцики — гайові і економи. За чотири роки життя на Кресах довелося шістьома наворотами висиджувати по три й чотири місяці за ґратами. Допікав чи не найбільше незмінний солтис-хахол у селі, де Безхатний на добре обжився. Безхатний обстоював селян перед всякими чужими і рідними пявками. І сталося так, що в сварці на сільських зборах, доведений до крайної злости солтис шпурнув у селянина солтисівським "ожелкем". "Голд" шляхетської держави упав на землю, покотився під піч у курник. А Безхатний й загрозив шпіцлеви карою за зневагу державного гербу. Солтис осів, став на якийсь час тихше води нижче трави, але на селян доносив по давному, тільки обережніше. У господарів Безхатного ревізії відбувалися сливе що тижня. По одній такій особливо гострій ревізії, йдучи пізно ввечорі, побачив Безхатний завязшого у плоті солтисового рогатого вола. Худобина якось простромила голову між жердя й не могла звідти видобутися. Впала і вже душилася. Так само, як і тепер, він постукав у вікно, так само недовіряв солтис, вийшов з направленою у Безхатного фузією. Поміг йому вола врятувати! Вибачався солтис, дякував, але... доносив по давньому. Несвідомість, чи духове невільництво? Одне й друге вкупі, і може ще бажання щось заробити. Гроші навіть полляті людською кровю всеж зістаються тільки грішми. Хібаж не продавали галичан польській поліції наддніпрянські типи у старшинських уборах української армії? Тим самим відплачувалися й галичани. Не наддніпрянцям тільки, але й своїм. Ніби не галицькі селяни збили й видали поліції Біласа, Данилишина і їх товаришів? Чужа, панська клямка все притягає...

Не краще і в Канаді, Злучених Державах, скрізь, де українці розлізлися по світі. Скрізь трапляються люди й нелюди. У свойому приватному, хатньому житті і в громадському. Поряд з світлою жертвою, посвятою все трапляється холуйство, ненависть, чорна зрада...

— Нам з тобою, громадянине Безхатний — говорив йдучи сам до себе, — можна говорити отверто, нічого не ховаючи. Бо ми — Безхатний, з ласки Божої і ворогів. Маєтків не зби-

ваємо, душею не кривимо ні своєї національної чести чи людської гідности на зелені не міняємо. Отже, ми, можна сказати, стовідсоткові однодумці. Правда, ми з тобою беремося критикувати інших, переробити світ хочемо. А критика річ дуже погана. У нас критикувати не можна, бо ми бездержавні... Та нас тепер ніхто не чує, можемо собі й покритикувати.

— Певно, критика погана. Погано робить той, що критикує. Та ще поганіше роблять ті, що на критику накидаються, лають, трохи не зрадниками критиків роблять. А чомуб не підтягнутися, чомуб не виминати вчинків, які критику стягають? Знаєте з преси, громадянине, який стан нашого громадського життя тут, у благословенній Канаді. Маємо великі ґрупи, так сказати, Домініяльного значіння, маємо дві, чи властиво три вже церкви, а ще одна кандидує також четвертою церквою стати. Політичні орґанізації попри себе — мають жіночі секції, організації молоді, бувших вояків, народних домів, орґанізації запомогові. Одні й ті самі люди займають становища в централях. В одній головою, в другій секретарем, в третій скарбником, в четвертій контрольором, в пятій щось ніби міністром без портфеля. Бачилисьте, громадянине, орґанізації, при яких містилося аж чотирнацять інших, з головною споріднених. Членства у всіх і півсотки не назбиралосяб, за те у зарядах кожної по сім-вісім душ, отже не менше сотки орґанізаційних становищ! Тимто й орґанізації слава лише, що існують на Божому світі... А колиб існувала одна тільки національна орґанізація? Це булаб сила!...

Колиб українство з самих початків еміґрації намагалося жити згуртовано, — воно мусілоб осідати у одній провінції. Жилоб компактною масою, так і голос в урядах здобулоб. Здобулоб пропорціональне число місць в парляментах, здобулоб права для своєї мови нарівні з державною, — бодай в одній провінції, натворилоб торговельних інституцій, варстатів праці. Не служилоб погноєм для інших, якимись білими ніґрами, здатними виключно на найтяжчу, найбруднішу працю, якою інші національности гребують. Правда, бідакови, що вирвався з непросвітної нужди на рідних землях, Канада раєм показалася. Не думав він про якесь орґанізоване життя. Думав про поліпшення умов життя для себе і своєї родини. Але. Ось прийшла

кріза. І рай боком вилазить! Про те своєчасно ніхто не подумав, хоча подумати й було кому. Зараз же по приїзді перших еміґрантів приїхали до Канади священики, інтеліґентимолодики, заснувалося кілька україно-мовних часописів! Та замість праці над народом — правдами й неправдами, використовували канадійські можливости виключно на свою персональну користь. Збирали з бідаків-фармерів чи робітників гроші, піддавали різні ідейки. А в висновку гроші пропадали десь в бездонних кишенях, ідейки вмирали, ледви на світ породившися... І тепер, близько через пятьдесять літ еміґрації всі плачуть і нарікають на молодшу тут роджену ґенерацію... Асимілюються, втікають до чужинців, назвища міняють! Погано, слів нема! А хтож до того довів? Чи не батьки? Не втікалиб, не міняли б назвищ, не ставалиб державним тягарем, якби мали запевнену працю серед своїх...

Хіба тепер, в безліччу орґанізацій, краще? Чи не вербують собі вони членів, маскуючи загальнонаціональними інтересами свої вузькі партійні ідейки з надто наявним матеріяльним фундаментом. Певно, кожна по свойому бажає народови добра. Так чомуж не вишукати спільних шляхів, щоб одностайно той нещасливий нарід вести до кращого? Замість того маємо нарікання на свою бідноту, на те, що світ з нами не числиться. Світ числивсяб, якби було з ким числитися! Матеріяльно, знов, українці не бідніші від інших. Скоріше бідні духом, вдачею...

Судимося за кожну найменшу дрібницю, спомагаємо адвокатів. Адже просудили в одній околиці сімдесять пять тисяч долярів за стару церков, що й нова не вартувала більше півтори тисячі. Аж в столицю Британської Імперії з тим судом загналися. Хіба суд такий один? А всякі собори, допомогові орґанізації, кооперативи й спілки. Грубезних тисячів суди за них обійшлися! На справиж корисні — грошей якраз і нема...

Отак розмовляв самий зі собою Остап Безхатний, тьопаючи дорогою в погоні за долярами по Північному Саскачевані. Єретичні думки від себе відганяв, і до них знов вертався. Рішення зродженим мізком проблємам не знайшов. Ставала перед ним більш пекуча проблєма — знайти десь роботу.

Сів на пасажирський поїзд — втомившися. Вбраний у зви-

чайне своє ломберджекське вбрання, кілька днів не голений, не виглядав блискучо. У поїзді пізнав ще одну втілену українську модерність, на цей раз у вигляді жінки чи дівчини.

Його перетомленого хилило до сну. Куняти ломберджекови не лицює. Тож димив цигаркою не гірше паротягу, а від нічого діяти переглядав йому надіслане видання военно-історичного товариства і йому присвячене. Спроби Безхатного у літературі й віршуванні дійшли й до Европи, містилися там в повоєнних виданнях. Звідси й присвята.

До вагону якось увійшла пані в коротенькій спідничині, років так 25. Закинула ногу на ногу якраз напроти Безхатного. Прочитала назву книжки на окладинці, спиталася, чи українець, підсунулася ближче.

Слово по слові, панна заговорилася. Росповіла, що учителює, а поза тим пробує сил в поезії, в літературі. Без усяких "джентельменських" здивовань та розсипання компліментів Безхатний попрохав показати зразок своїх праць. Панна не далася так дуже й просити: покопалася в саквояжі, з чемною усмішкою подала працю.

Взявся Безхатний оповідання читати. Отаке собі, цілком перебране з американських дешевих журналів. Солоденьке, аж нудить! Герої — відомо — він і вона. Повно окликів — "о, май дірест, о, май гони, о, май світ" у дослівному перекладі по українськи. Поезія ще гірша! Мовчки Безхатний звернув рукопис. Співрозмовниця видивилася; певно сподівалася похвали. По довшій мовчанці запитала його думки.

— По мойому забагато цукру, а нема перцю, ні солі! — сказав він.

— А може ви не зрозуміли, що читаєте? — трохи образилася панна. — Цю мою новельку читало кількох наших визначних людей. Всі кажуть, що вона зовсім не зла.

— Хто, наприклад?

Панна начислила з десяток імен. На своє превелике здивовання Безхатний вчув між ними і своє. Перепитав, власним вухам не довіряючи:

— Так ви висилали цей рукопис і до Безхатного?

— Не висилала! — сердито відповіла панна. — Мистер Безхатний — це робітник, недавний емігрант. Працював на

фармі по сусідству, коло школи, де я вчу... Казав, що чогось так свіжого він ще не читав...

Безхатного підмивало зареготатися панні просто в обличча, та якось стримався.

— Щож, — сказав, — Безхатний, молодий чоловік. Можливо не відважився говорити дівчині свою отверту думку.

— А ви Безхатного хіба також знаєте?

— Ще й як? Навіть дуже добре.

— Я щось не дуже вашим словам вірю.

— Вірите, чи ні, діло ваше — втихомирюючо закінчив він розмову.

Панна учителька всеж не повірила. Собі на біду звернула увагу на книжку, попрохала дозволу переглянути. Щоб її змішання не бачити, Безхатний вибачився, піде пити воду. Але з другого кінця вагону з під ока слідив за учителькою. Прочитавши присвяту панна густо почервоніла. Зрозуміла, з ким говорила. Шпурнула книжку, вхопила саквоях та бігом подалася до другого вагону... Ще, значить, не зовсім затратила почуття сорому.

Висів Безхатний у невеликому фармерському містечку. Поблукавши пару годин нанявся вичистити подвіря у склепаря-українця. За півтретя дня вичистив два стійла для корів, курник, свинюшник, з десятком добродушних підсвинків у ньому, поскладав безліч всяких скриньок і скринечок, якісь почорнілі дошки, замів обширне подвіря. Склепар заговорював уже про те, щоб Безхатний залишився у нього на зиму. Діти поїдуть до шкіл у Саскатун, а він потребуватиме помічника. Пропозиція добра! Безхатний попрохав пару годин часу на надумання. Але, вибираючи з курника яйця, ненароком збив одне. Склепарка заверещала, начеб те яйце вона сама знесла, або було воно з чистого золота. Склепар видавався не злою людиною, за те з склепаркою довго не витримав би. Через пару днів нанявся викопати пивницю. Тут довго також не попасав, все через свою непокірність. А ще через пару днів нанявся на жнива до фармера-українця, першої людини, у повнім того слова значенні, поміж українцями, що їх довелося надибувати за час двох і пів літньої поневірки по Канаді. Звідти виїздив хлопець вже не нікому невідомим безробітним-еміґрантом, і не, "червоною ко-

билою". Їхав на запрошення — від околиці до околиці, де лиш провадилося сяке-таке громадське українське життя. Ставав відомим, побажаним гостем для одних, а ненависним ворогом для других. Мусів привикати, як до схлібних похвал, так і до цькування, всяких наклепів, навіть чорної клевети.

XXI.

У фармера, доброго господарського сина з Галичини, Безхатний віджив. Родина не мала, — двох синів, дві дочки, всі з середньою освітою, а двох старших десь перебували на становищах, відай інжинірами. У цього господаря якось і пси показалися Безхатному не злими, затурканими. У всьому видно було розумну й тверду господарську руку; не валилися плоти, всі машини стояли під накриттям, будова солідна, велика охайна хата. Що правда, нанявши Безхатного, господар трохи потерпав. Занадто виснаженим видався йому він, — самий потому признався, — побоювався, чи не має він якої невилічимої слабости. Повірив запевнюванням, що це так відбилася на Безхатнім міжнародна економічна кріза, журба за завтрішний день, недоїдання, нерегулярна і часом понадсильна праця.

Застав у фармера двох робітників: молодого хлопця, канадійця, та старшого еміґранта, власника "гомстеду" в поблизький околиці і білого, натуристого коня. Гомстедник ходив чомусь у величезних ґумових черевиках, так зв. "роберс", хоч погода служила. Безхатний носив при собі дві десятки, увесь свій маєток. Защепив їх у грудній кишені робітничої блюзи, але першого дня штуковання трохи не згубив, у чому й признався обом робітникам. Нарано, без свідків, віддав їх господареві на переховок, господар передав знов господині. На роботі, зійшовшися закурити, гомстедник завважав, що кишеня незащеплена. Запитав, чи Безхатний грошей не загубив? Коли довідався, де гроші поділися, зачав страхати, що фармер грошей не зверне, бож ніхто не бачив, як їх йому передавано. Вмовлюваннями нагадував вуйка з Мелвил, спричинника полишення праці у Штенфліхтів. Молодик збувся вуйка тим, що грошіж, коли навіть пропадуть, так не вуйкові. Нема, отже,

причини так чужими грішми клопотатися. Заслужив за те дурня, і, зрозуміло, набув недруга.

У людяних господарів — добре й працювати, якось лекше здається. Працювати скрізь однаково треба. Дарма їсти ніхто не дасть. Тут час штукування зійшов надто швидко. Настало молочення. Вуйко гомстедник до свого білого взяв фармерського коня. Сяк так запряг у риштовання, зібрався на віз, цмокнув. Його білий ліг на місці і ані руш! Інших коней всіх позабирали. Довелося вуйкови помагати накидати снопи в полі.

Молотарня мала, хлопці не перемучувалися. Ранками давав коням їсти все хтось один, котрий скоріше встав. Спали у двох кімнатах, з синами разом. Гомстедник кілька ночей спав на стайні, може боявся, щоб який злодюга не поцупив в ночі його білого. Ночами панували холоди. Дядько перестудився. Якось за сніданням Безхатний зажартував, щоб дядько не боявся лишати білого в стайні. Якщо і здиблеться який охочий його вкрасти, тож білий-коняка розумна... Ляже, так як перший раз ліг у запряжці, а злодій не піднімеж його на плече, не понесе. І дядько послухав ради.

Ну, й нарадив Безхатний собі біду. Гомстедник хропів у сні, завивав, гудів, свистав і пухкав, — все разом — гейби в грудях мав цілу оркестру. Цілу ніч хлопці слухали несамовитого концерту, не могли очей замкнути. Один з синів керував трактором. Переспавшися коло машини він привіз по фірі снопів зразу братови, а далі Безхатному. Обидва за той час також переспалися на штуках. Другого вечора поцупили в господині шматок солонини, привязали на міцну тонку нитку. Тільки почався дядьків концерт, а тут його сало по губах! Дядько схопиться, замотає зпросоння руками. Знов пічне їхати — і знов сало мастить йому губи, щоб не скрипіли. Другу ніч хлопці не замкнули ока, зате не дали спокою й дядькови.

Нарано, за сніданням, дядько раптом заговорив:

— Але у вас, газдо, і щурів, щурів у покоях!

Всі три хлопці порскнули, за малим не подавилися. Силувалися здушити в собі регіт. Господар певно вмить здогадався, що то за щурі були. Докірливо глипнув на синів, на Безхатного. Відповідав повагом:

— Звідки там, на другому поверсі, щурам взятися? Може

й є який, так в пивниці. Чого його понесе нагору, коли там їсти нема чого? А може то миш яка у шмаття забилася?

— Та звідки? — невинно перепитав старший син, Василь. — Може то вам, дядьку, приснилося?

— А бігме, що ні! І не миш то, а щурі, та й не один. Цілу ніч мені через голову перескакували.

— Треба було котрого за хвіст зловити, — дорадив молодший Іван.

— Та я пару разів схопив був. Але швидка, бестія! Тільки мелькне!

Дівчата між тим прибирали нагорі... Чи вони чули гомстедникові скарги чи ні, але показалися на сходах з порядним шматком сала на нитці.

— А сало що там, нагорі робило? — спитала в свою чергу здивована господиня. — То то я завважила, що мені десь пропав з шафи шматок наготованого на снідання сала. Мусіла поночи лазити до пивниці, щоб вас, шибеників, нагодувати.

Справа з щурами таким чином виявилася. Господар не сказав нічого. Гомстедник пішов спати до літньої кухні. Там міг хропіти, скільки влізе.

На полі привіз Безхатний одну фіру снопів, другу. Коли скидав, сів до нього на віз господар.

— Ти лягай, переспися, — сказав на полі. — Цілу ніч не спавши тяжко працювати. Не думав я, що ти такий самий шибеник, як і мої синки. Вони нехай один одному помагають. Можуть переспатися по черзі й коло машини. Ну, а тобі коло машини не лицює, для інших робітників спокуса.

Безхатний проспав до обіду. Повисиплявшися за день хлопці знов гнули байдики трохи не цілу ніч. Засипляли все перед ранком, як вже треба було вставати. Байдикуванням скоро захопилися й дівчата. Не раз доводилося Безхатному снідати босому. Черевики приносили тоді, коли вже виїздили робітники з подвіря. У таких припадках виручали його хлопці — запрягали його пару. Не раз траплялося, що його на снідання не розбудять. Вози в поле виїздять, а він похапцем, босий, поснідає, вхопить чиї будь черевики і взувається в авті, бо його коні вже на полі. Часом знаходив в авті свої черевики.

Святами чи в дощ Безхатний читав цілими днями. Господ-

дар мав солідну бібліотеку. Був членом товариства Просвіта у Львові, членом видавництва Червоної Калини, добродієм Товариства імени Шевченка. Не було відай книжки в українській мові, щоб оминула його рук. З якоюсь нехіттю відзивався про канадійське українське громадське життя. Безхатний тратився в здогадах. Чому людина культурна й надто очитана, людина, що видала не одну можливо тисячу долярів на розвій і підтримку культурно-просвітних установ в Европі, так знеохочена тутешним життям українських поселенців? В цьому крилася якась загадка. Побачив якось грамоту від канадійської виховавчої української інституції за пожертву тисячі долярів і наважився розпитати. Ждав тільки відповідної нагоди.

Нагода трапилася аж по скінченні жнив. Господар ретельно розчислився з робітниками, продавши за безцін не одну сотку бушлів пшениці. Безхатного попрохав пару днів у нього заждати. Робітники розрахунком були вдоволені. Не те з гомстедником. Цей зажадав заплати за слотливі дні, поминувши те, що його коняка їла овес з господарськими кіньми нарівні без ніякої за те заплати. Розкричався, залаявся, погрозив ще Безхатному, що гроші його таки пропали! Навючив далі білого манатками і з проклонами забрався.

Пять днів Безхатний з синами господаря разом орали. Вечорами у пятьох співали, часом до півночи. І співали зовсім не зле. Репертуар мішали, — який небудь "Гом он ди ренч" несподівано зміняла дума про "Почаївську Божу Матір", "Призкерс сонг" — по настрою — "Ревуть, стогнуть хвилі, гори". Три мужеські голоси й два дівочі гармонійно зливалися в одну симфонію, впливали на старших. Третього вечора поприходили слухати співу поблизькі сусіди, а там подальші. Чутка про новітних співаків пішла по околиці. Снувалися пляни, щоб то таке зробити, якесь таке, щоб памятка про нього зісталася надовго.

Фармери поважно засідали коло стола, попакували люльки. Вдалися вони либонь занадто сентиментальними. Починався спів, люльки гасли. Господарі того не завважували. Співаки томилися — зачинали тоді розмови. Всі гості, як один, заявляли, що поїхалиб в Україну, колиб вона тільки вже раз по-

встала, колиб отой "світ" Украіну визнав! Безхатний перепитував:

— Кажете, що всі хотіліб поіхати в Україну! А от, чи усвідомлюєте ви собі, якої України ви хотіліб?

— Та якої?... яка вже булаб! — відповідали співрозмовники.

— Яка булаб — повторив Безхатний. — Це зовсім не мудра відповідь. Адже Україна може бути і не українська. І тепер же маємо на частині українських земель українську радянську республику. Але по законам українцем визнається всякий, що прожив в Україні не менше пів року. Українська республика повна зайдів, нею керують всякі Постишеви з Косьорами та Кагановичами, а правдиві українці заселюють соловецькі тундри й сибірські тайги. Чиж ви на таку Україну погодилисяб? Думаю, що ні. Ми не годимося, та з нами світ не хоче числитися ні нам України не дасть. Мусимо найти спосіб отой світ числитися з нами заставити! Не найдемо — так пропадемо!

— Як його знайти? Ми люди маленькі.

— Поокремо так, маленькі! А колиб скрізь виступали одностайно? Не аби яка сила згуртуваласяб. Адже нас не так мало є! Ось тепер, на Україні голод, люди гинуть, а українці американського континенту не дуже з поміччю поспішають. Бодай не чути нічого! Чомуж так? Адже маємо кілька організацій, проводирів політичних, послів всяких.

— Що з них? — якось огірчено заговорив господар. — Роки вже ідяться наче пси з котами. Замість атакувати ворогів — атакують самі себе. Для деяких наших провідників Москва чи Варшава не такими поганими видаються, як свій, інакше думаючий українець.

— Я давно завважую, що ви канадійським українським життям дуже чомусь знеохочені — сказав Безхатний.

— Чому думаєте, що я знеохочений?

— Огірчення чути з вашого голосу, з поступовання. Це мене що найменше дивує. Бачу, що ви є членом кількох старокраєвих інституцій...

— Як би вам сказати? Огірчення і знеохота є, та й не аби які — наче сповідався господар. — Не люблю ні перед ким з

цим звірятися. Але ти на всіх інших, мною баченних, не подібний. Свого часу я занадто захопився був українством. Помагав Україні не лише від глибини душі, але й від глибини кишені, як покійний Чикаленко казав. Що не хвалюся — ось мої свідки — показав на розвішені по стінах грамоти. — Ні один гість з Европи не минав моєї хати. Іхали самі знаєте хто. Доктори, професори, полковники й генерали. І ні один не поїхав від мене з порожніми руками. Багато, ой багато, соток від мене вони повезли! Тільки... Яка з тих соток користь для України, для народу? Не забував я й тутешного нашого громадського життя. Двома чи трьома наворотами давав одноразово по пів тисячі на культурно-освітні цілі. Давав меншими сумами, не на одну сотку долярів давав живністю. Давав щиро, бо щиро вірив, — сподівався до себе такоїж щирости. І щож? Европейці загирили все, не інакше сталося й тут... Ось наприклад. В початку крізи, років три тому, довелося мені посилати хлопця до школи. Думалося, — нехай набуде хоч трохи докладнішого знання про край своїх батьків і дідів. Віддав до української інституції. На нещастя тоді саме у мене вмерла сімлітня дитина. Сум і клопіт, до того жнива нескінчені, та й грошей зложених Бог мав. Мусіли ждати, аж продам хоч за безцін трохи пшениці, від пекучіших потреб обігнатися. Дав хлопцеви десятку на дорогу, повчив, щоб сказав там, мовляв така й така справа, а батько приїде за пару тижнів, привезе заплату за всю зиму. Щож думаєте? Через тижнів півтретя їду я до міста з грішми. Заходжу, питаю, де хлопець, а мені відповідають, що він не зголошувався навіть. Знав, де більш-менш його можна найти. Найшов, — відомо, — розкричався. Хлопець розплакався, заприсягався, що більше до тих панів не піде. Чому? — питаю. І вилізло шило з мішка! Хлопця тримали там тиждень на борг, бож батько фундатор. Через тиждень сказали, щоб вносив заплату, або забирався. Мусів забратися, жив на борг на кватирі у знайомих. Ну, я з хлопцем пішов до тих панів, висповідав, як належить, сказав, що ніодна моя дитина більше у них не буде. Але не дістануть вони ні одного цента й від мене. Так і досі тримаюся. Правда, після тої моєї сповіди ніби направилося, та я ніяк не міг забути, що мою дитину прогнано. Не міг стерпіти.

нещирости. По мойому — без щирости пропадемо, нічого не діпнемо, хоч би й з шкіри лізли...

— Деж тої щирости набрати, раз увесь світ такий став нещирий? — чухали чуприни сусіди.

— Буцім то раніше світ був щиріший? — не годився Безхатний. — Світ був, є й буде нещирим до слабших. Слабшим навіть помагаючи, той світ все обосновує на обрахунку — скільки та поміч принесе користи для нього. В тому то наша біда, що наші проводирі все здебільша надіються на чужих дядьків — на Москву, Польщу, Італію, Німеччину... Навіть на таку малесеньку Литву покладають не аби які надії! Але ніхто не покладає надій на власний нарід. Тому наша політика нещира й облудна супроти своїх, а занадто услужна супроти світу.

—Доводилося мені чути анекдот, анекдот занадто смішний, колиб не був він гіркою правдою. Один наш політик в розмові з американськими ірляндцями розбідкався про недолю українського народу під чотирома опікунами. Ірляндці чемно вислухали бідкання, з співчуттям заявили, що хто як хто, а ірляндці розуміють змагання українців за вільне життя, бо й самі перебували сімсот пятьдесять літ під чужою опікою. Врешті запитали, скількиж отих українців є на світі? Політик бомбастично і заявив: — "сорок пять міліонів!" Певно сподівався ще більшого співчуття, — ось, мовляв, такий великий нарід, а не має волі! А ірляндці на це: — Вас сорок пять міліонів і ви не можете визволитися? Вдайтеся до де-Валєри, він позичить вам зо трицять ірляндців. Вони вас визволять! — сказали зневажливо. Бо не могло поміститися в ірляндських головах, щоб такий народ міг дозволити на поділ своїх земель поміж державами народів від нього без порівнання слабших... Ось тому нами й світ не цікавиться. Будуть ще війни, будуть всякі пакти, розмови про поневолення дужчими малесеньких народів... Та боюся, що й тоді про український нарід ніхто не згадає...

— Ви не зле розбираєтеся в усіх тих питаннях — похвалив господар. — Чомуб вам не говорити про те прилюдно?

— Мені не приходилося ще говорити прилюдно. Не знаю, чи вдалосяб.

— Добре приготувавшися, чомуб не вдалося?

— А чиж буде з того яка користь? — сумнівався Безхатній.

— Буде, чи ні, попробувати можна.

— А що скажуть наші партії? Вони забрали монополь на всякі виступи. А я, знов, безпартійний.

— Не шкодить. Тим щиріше висловите свої думки не оглядаючися на партійні програми.

— Так щож. Я готовий, от хоч би найближчої неділі! Повідоміть людей, постарайтеся приміщення...

— За цим діло не стане! — господар заспокоїв.

І гурт вирішив на неділю скликати віче, у поблизькій школі, з приводу голоду у Східній Україні. Діти господаря відспівають кілька пісень, решта вечора припадала на Безхатнього. Другого дня добуто вже й дозвіл на приміщення. Цілих два дні Безхатній готувався до виступу, обдумував, що він має людям сказати? Обкладатися паперами, що хвилі в них заглядати в промові — не терпів; думав говорити з памяти. Так і щиріше і краще на слухачів впливає. Потерпав, щоб не впасти в болото обличчам, та давши згоду на виступ, відтягати її не погодився ні за що.

XXII.

Заворушилося в околиці, наче в улію. За пятнацять літ, від часу закінчення збройної Української Визвольної Боротьби, перебувало в околиці немало різних діячів. Всіляко й говорили до людей. Бували такі, що говорили ясно, зрозуміло навіть для малої дитини. Але бували й такі — говорили так високопарно, по вченому, що мову їх ніхто либонь не розумів. Розуміли ще найкраще, коли промова доходила до кульмінаційного менту — потрібно грошей! І на розвій партії, і на "лепту" для покриття коштів подорожи... Давали, бо якже не дати? Може ті пожертви осушать сльози матерей, діти яких караються по тюрмах, може завдяки тим пожертвам перестануть голодувати хочаб десяток малих українських сиріт, одержать засоби до життя каліки української війни... Тай промовців піддержати треба, жити вони також хочуть, витрачуються на обїздки. Де ті по-

жертви дівалися, не знав ніхто з жертводавців, та й не допитувався.

Тепер не те, що колись. Колись приїздили з промовами все люди титуловані. Професор, доктор, полковник або й сам генерал. Говорили, збирали гріш і відїздили. Старші літа, ранга чи титул будили повагу до промовців. Тепер говоритиме ні професор, ні полковник. Може й з "паничиків", але звичайний чорнороб, бо цеж Канада! Вже пару місяців товчеться в околиці, хапається будь якої роботи. Працював по парі днів і в того, і в того. Робітник не злий, але якийсь нелюд! Не терпить ніякої урази, свариться з роботодавцями, ну, просто дикий кінь якийсь. Що доброго він нам може сказати, нам, людям заможним? Адже, як би знав що більше від нас, не тягався би по околиці з мішком за плечима. Сидів би в місті, крутив би світом, як інші крутять. Всеж цікаво, що такий бездомний скаже? Ще й назвище таке, Безхатний. Зразу видно, що волоцюга...

В неділю ввечорі клясна кімната невеликої школи набита битком. Ранні птахи порозсідалися на шкільних лавках, жартуючи собі, що на старости літ доводиться в учнів бавитися, — не знати, який то буде учитель? Запізнені попідпирали стіни. Як водиться, Безхатний прийшов з господарем коли всі вже були в зборі. З приявних мало хто його знав: знали ті, у кого він по парі днів працював та ще з десяток сусідів господаря. Зайшовши до салі почув голосні шепоти по своїй адресі:

— То це він, той промовець? — говорили в одному кутку. — Непричесаний якийсь. Молодий, мамине молоко ще не обсохло. Щоб то він і справді був такий мудрий?

— Побачимо. Втратимо один вечір — не велика біда! Завтра на поле не поїдемож.

— Він за мною з рискалем гнався! — шептав хтось в іншому гурті. — Гонорова, псяюха!

— Не злий він хлопець і робітник добрий. Не знати, як тепер попишеться, — говорив сусідам склепар.

— Виглядає не погано! Чи хоч справді такий розумний, як вдає?

— Якби розумний був, то по фармах не блукав би — відповідали інші.

Всі ті шепоти настороженим Безхатний вчув, поки про-

тиснувся наперед. Серце в грудях болізно колотилося. Волів зустрінути явну, неприховану ворожість, чим ті поблажливі, добродушні ніби посмішки. Кожна заввага хлестала його наче удар батога. Поряд з почуттям ніяковости спалахнула впертість, бажання цею масою байдужних людей опанувати, заставити її слухати, перейнятися тим, чим переймався він самий, вести за собою. Довго над тим роздумувати не ставало часу. По коротенькій промові господаря на всі лади й голоси відспівали "Не пора". Покликано на підвищення Безхатного.

Знавці кажуть, що непевний себе промовець всю свою духову силу мусить скупчити в очах. Впялити очи у першого-ліпшого слухача, говорити начеб виключно до нього одного. Решті слухачів дивитися поверх голов їх не завважувати. І коли під пристальним зором промовця пічне ніяковіти той слухач, промовець виграв. Колиж ні, промовцеви краще забратися зо сцени.

Обвів Безхатний зором своїх слухачів, зачав говорити. За півтора десятка років по війні слухачі напевно чули не одного. Говорили різні люди і на різні теми. Говорили люди вчені, з титулами й рангами. Тепер говорить він, людина молода, недосвідчена; людина, що збігом обставин опинилася на чужині в рядах бездомних бідаків. Говорить так, як підказує йому чуле серце, національна совість і честь. Не один промовець може й торкався питань, що він їх вибрав за тему свого відчиту. Тема та — чому сусіди опікуни України відвічно змагаються за українські землі, за право безконтрольно Україною керувати? Чому Україну виголоджують, український нарід розстрілюють, вимордовують карними загонами, виселюють на далеку північ, Сибір, Туркестан? Чому українцями заповнюють тюрми? Причин треба шукати у надмірній любови опікунів до України, до українських земель, українських природних багацтв, але без українців Бо не знищивши українців опікуни не зможуть плодів українських земель спокійно споживати...

Щож таке оті українські землі? Це найбагатші у світі копальні вугілля, залізної руди, марганцю, нафти, різнородних мінералів Україна — це одна двацять восьма частина засівної площі всеї земної кулі, це не менш 50 міліонів десятин управної землі, тобто трохи більше від десятини на кожну душу скільки

українців є на світі. Це, зрештою, не один десяток міліонів десятин землі, що під засів легенько можна ще виробити, наприклад Полісся, побережа Азовського моря. Дніпровий лиман, або й так зване Гниле море, — Сіваш, яким треба бристи пару верств від берегів, щоб зайти у воду по коліна. Україна — це вся хліборобська українська нація.

У давнині, ще перед Христом українські землі продукували великі скількости збіжжа. Не тільки жили самі, а годували й сусідуючі держави. У греків зберігся документ про продажу Україною вісьмох міліонів бушлів пшениці одної лише осени. У Києві княжих часів збіжевий ринок був найбільшим у світі. Назва Житоміра, заснованого у 12-му віці, вказує ясно, що там перемірювалося відпроваджуване закордон наше збіжжа. Те саме з назвою Корець. Наш Київський і Галицько-Волинський Літопис повний вісток про те що за українське збіжжа сусідні держави зобовязувалися збройно Україні помагати. Право купівлі українського хліба нераз ставало причиною війни між охочими той хліб купувати. Пшениця вільного українського хлібороба знаходила шлях в Італію, Еспанію, Францію, Німеччину і Анґлію. З заником української самостійности український хліб став головною підставою стійкости польських грошей. Продукований українським кріпаком польського маґната хліб вдруге широкою рікою поплив за кордон. Самі польські історики стверджують, що через одну лише Вроцлавску таможню рік-річно перевожено закордон сотки тисяч кірців української пшениці. Наприклад: коли в 1537 році через гу комору вивезено 6,975 кірців, то через двацять три роки, в 1560, вже 250 тисяч кірців, а в 1595, за рік до Берестейської унії вже два й пів міліона кірців. Це припадково дійшовші до нас звіти одної Вроцлавскої комори за три роки. Таких комор Польща мала десятки і через кожну рік річно плили за кордон міліони кірців... Завдяки українській пшениці польський злоти за кордоном цінився вище своєї номінальної вартости... Почалися козацькі повстання, не стало хліба на експорт — і... польський злоти катастрофічно став падати. Повстання Наливайка й Лободи 1596 року спричинило пониження курсу злотого на сімсот відсотків. Війни Сагайдачного знизили вартість злотого на 1,200, повстання Остряниці й Трясила на 1,600 відсотків,

а повстання Хмельницького аж на 1,800. Бачимо отже, що український хліб утримував економічну структуру польської держави. Населення українських земель у ті часи не перевищувало двох міліонів душ. Статистичні дані з 1600 року подають населення Галичини на 446 тисяч, Холмщини й Підляшша на 366 тисяч, Волинь і Поділля на 392 тисяч, Київщину на 234 тисячі і Брацлавщину на 311 тисяч.

Часи Козацької України позначилися збагаченням українського населення. Жвава торгівля провадилася з усіма знаними тоді державами. Певно відомо про торгівельні звязки з Британією у часах гетьманів Полуботка і Апостола. Є вістки про торговельні звязки України з країнами Американського континенту...

Прийшла московська опіка. Міліонами десятин землі заволоділи московські й польські магнати. Український селянин відбував панщину по шість і по сім днів на тиждень. На себе й свою родину міг працювати тільки ніччю. Коштом українських багацтв Московщина зростала в силу, ставала першорядною потугою світу, а Україна занепадала. За шість літ страшної Бироновщини Москва забрала з України близько пятьсот тисяч коней, коло трьох міліонів волів, корів і овець забрано близько двацять міліонів. За тих шість літ забрала коло двіста мілонів пудів хліба, вимордувала близько триста вісімдесять тисяч українських селян. Українське селянство примирало з голоду на непосильній панщині, а Україна обернулася в кормительку цілої Европи. Сталося так, як Шевченко писав: — "під тином опухла дитина із голоду мре, а мати пшеницю на панщині жде".

З року в рік російський уряд виплачував українським збіжжам свої закордонні довги. І знов бачимо такеж явище, що й з давною Польщею. Видасть Україна добрий урожай — російський рубель цінится високо. Недорід в Україні — і російський рубель котиться вниз, тратить тисячі відсотків своєї номінальної вартости. В часах царювання Катерини Другої рубель хитався між півтори до дві тисячі відсотків нижче своєї вартости. Отже, українська земля втримувала також структуру величезної російської імперії.

Розхвалена на всі лади реформа визволення селян з крі-

пацтва, 1861 року на ділі звільнила селян від землі. По всій Україні в середньому відобрано від селян сорок відсотків землі, якою селяни в кріпацьких часах розпоряджували. Число безземельних зросло наполовину, бо земельних наділів позбавлено обслугу панських фільварків. А в той самий час уряд роздавав сотки тисяч десятин нашої землі німецьким кольоністам, втікачам болгарам, сербам і румунам. Господар землі ставав батраком у зайди-чужинця. Всякі залишки збіжжя уряд дбайливо визбирував, висилав за кордон. В останних роках перед війною російський уряд експортував українського хліба пересічно по сто двацять до сто вісімдесять міліонів пудів кожного року.

Ось по яких причинах Україна стала "невідємною частиною" російської імперії, якою та імперія не булаб, — монархістична, республиканська чи комуністична. Українців винищується всякими засобами, бо на місце кровних українців російська влада натворила українців нових, українців без каплі української крови. Кожний зайда-чужинець, осілий на українській землі набуває всі права українського горожанства, проживши пів року в Україні, може бути вибраний до найвищих, українських нібито, урядів... По тих причинах витворено в Україні штучний голод. Голод охопив всі українські провінції, та не чути щось про голод в Московщині, де в урожайні навіть роки заможний селянин мав свого хліба до Великодня, бідніший від жнив до Різдвяних свят. Були й такі хлібороби в Московщині, що мали свого хліба на місяць, два після жнив. Вся новітня російська імперія українським хлібом обжирається, домпує за безцін за кордони, а от, продуцент того хліба мре з голоду... Це українцям, деб вони не були, треба порозуміти і належно до того поставитися. Необхідна поміч і то негайна. Необхідний однодушний протест всеї української еміграції проти виголоджування. І нехай кожний слухач і слухачка спитає свого національного сумління й чести, що у даний мент має він чи вона діяти? Відповідь кожний гідний українець знайде самий...

Скінчив і відійшов на бік. Кілька хвиль панувала мертва тишина. Не сподівався Безхатний звичайних оплесків, — хвиля занадто поважна, приголомшуюча. Потерпав, чи зрозуміли його мову. Аж повільно полізли фармерські спрацьовані руки до

кишень, без слів виймали пятки, двійки і однодолярівки з гаманців, мовчки клали на стіл перед непоспіваючою жертв записувати президією. Зібрано сто сорок сім долярів. Та не знав ніхто, що з тими грішми робити, куди їх вислати. Не знав того і самий Безхатний. Запропонував вислати Міжнародному Червоному Хрестови у Брюселі для голодуючих у Східній Україні. По збірці вийшов ще один промовець, член президії, зібрати "лепту" для промовця, — мовляв, промовцеви на подорож, бож кріза, на жнивах тепер заробітки малі... Безхатний з місця заперечив:

— Про "лепту" залишіть говорити, добродію, бо такої не прийму На подорож у вашу околицю я не витрачувався: приїхав товаровим поїздом у пошуках праці. Так само і поїду від вас. Все одно на зиму мушу до більшого міста діставатися. Лепт ні від кого я ще в житті не приймав, не прийму і від вас. Поки маю голову й здорові руки — ніяких збірок не потребую. Коли хто має щире бажання ще щось дати, тож потреб є, а є! І рідна школа, і інваліди, і політичні вязні! Вважаю, що раз наш нарід вимирає з голоду, то брати якісь збірки у власну кишеню було би злочином!

Здивувались фармері такій заяві, та скинулися ще на дві з чимось десятки. Безхатний неаби як виріс у їх очах. "Квінтет" відспівав кілька пісень, тай по підприємстві. Але не так то легко вдалося Безхатному зо школи вибратися! Обступили його фармері, наперебій запрошували до себе в гостину. Першим зачепив його фармер, що не дав йому закінчити копання пивниці. Несміло якось протягнув руку, начеб побоювався, що він привитання не прийме, одночасно кажучи:

— Оце, я розумію, промова!... Зроду ще такої не чув! Що ні слово, так є над чим подумати. Ато приїде який панок, натарабанить сім мішків гречаної вовни, збере збірку собі за труд, тай по всьому! Розчолопати ту мову — нічого від неї не зостається. От, говорив, аби говорити! Ну, добродію, не знав я, що з вас аж такий промовець! Я думав, простий безробітний по фармах волочиться, аж ти ого-го!

— Ая, не нашим панкам пара! — докинув його зять, той самий, що через нього Безхатний залишив у співрозмовника роботу.

— Дивно мені, чому ви відмовилися від збірки? Таж у нас, як приїде хто з відчитом, так йому за труди і на подорож по дві-три збірки переводять! Хоч би пів сотки зібрали, то все мало...

— Я втримуюся з фізичної праці,— відповів Безхатний.— А чому не хочу збірок, я вже сказав. Може колись, як вже запанію, тоді на збірки буду ласитися. А поки що, коби здоровля! Зароблю якось на життя!

— Все таки, виж трудилися. Дивіться на інших!

— Не звик ні на кого оглядатися. Кожний діє так, як йому сумління диктує. Про збірку у власну користь може говорити хіба той, що на людській нужді гріш збиває. Подумайте, як би то виглядало: на вічу про голод в Україні промовець взяв собі таку то й таку суму. Виглядалоб, що той голодуючий — це він! Кажете інші беруть... За те і ви про тих збірковичів зневажливо говорите.

— З вашим відчитом ви можете обіхати всю Канаду! — вмішався у розмову склепар.

— Не думаю! Відчит міг бути цікавим для фармерів, бо говорилося у ньому про хліборобство. Міського робітника хліборобством не зацікавите.

Сяк так викараськався Безхатний зо школи. Щоб фармерів відмовою від гостини не образити, дякував, та виговорювався, що мусить якнайскоріше, за погоди, діставатися до Винніпегу. А там, може вдасться поїхати на зиму до ліса, як попередних років. Фармері жалували — Безхатний жалів якраз і не любив... Не всі, одначе, поставилися до нього з такою прихильністю. Не далі, через день почув, що він "горда собі штучка", перебраний на робітника "панок", може навіть "детектив". Приїхав, попрацював, для годиться, а самий добру платню дістає щомісяця. Бо ніби звідки такий мудрий викопався? Ніхто його не знає, ніяка організація його не висилала! Підосланий, безперечно!

Виходило, щоби щось добре зробити, треба зразу запастися "ярликом" якоїсь організації. А там відомо, мусить людина на все закривати очи, вихвалювати свою партію, критикувати всі інші. На таке Безхатний погодитися не міг.

Пару днів ще затримався у свого працедавця. Призначив

день коли має виїхати. Фармер пристарався грошей за роботу. А в околиці гуділо. Вістки про незвичайного волоцюгу еміґранта перекинулися у сусідні місцевости, розбурхали людську цікавість. Не що інше пригнало двох фармерів з околиці миль за пятнацять, членів чи голови Народного Дому. Вмовляли дати у них відчит і вмовили. Їхати з ними, до відчиту кілька днів байдикувати нахлібником у незнаних людей Безхатний не схотів.

Наступної суботи відчит відбувся. Знов зібрався Безхатний до виїзду, аж прийшло два листовних запрошень з подальших вже околиць. Видно пішла про нього добра чутка. Нічого діяти, — забрався з манатками. Обчислював — коли кожня українська кольонія по дорозі запросить його з відчитом, то до Виніпеґу приїде не раніше Різдвяних Свят. Засобів на оплату переїзду й життя впродовж пару місяців не мав. Вирішив, для користи справи, поступитися своєю скрупулярністю і людською гостиною не гребувати. Чейже не голодуватиме поміж людьми! Збірок вирішив не приймати. Прийматиме від запросивших його кольоній кошта переїзду до найближчої іншої околиці, що його запросить, не більше! На тому рішені заспокоївся. Не позбувся всеж якоїсь ніяковости... На щастя чи нещастя його відчитова подорож швидко урвалася.

XXIII.

Ще в двох околицях Безхатний промовляв без клопотів. Збірки у користь голодуючих зіставалися на руках зарядів парохій, Народних Домів, чи шкільних попечителів. Безхатний давав пораду — вислати гроші, або Червоному Хрестові у Брюселі, або централям орґанізацій, яка населенню околиці духово найближча, а централі перешлють всі збірки разом. Поки дав відчити у тих двох околицях, наспіли запрошення від інших. Але одночасно зявилися натяки у пресових орґанах, що по фармерських кольоніях дає якісь відчити ніким не уповноважений осібняк. І порада добрим людям, — того осібняка не приймати.

Ввечорі, слотливого листопадового дня висів Безхатний

з поїзду на маленькій стаційці миль зо вісімдесять від місця праці на жнивах. Саме у цю околицю запрошено його з відчитом. Не сподівався він якоїсь делеґації, чи зустрічи. Думав всеж, що на стації когось застане. Тимчасом стаційний замкнув стаційку й подався собі по своїм справам; Безхатний зостався з річами на доці. Швидко западала ніч. Жадних забудов поблизку не було, ні хоч би товарових вагонів. Чи є поблизу якесь містечко — нема в кого розпитати. Ждав, ждав — не знав, що діяти. Йти нема куди, поблизу не видно ніде світла. Зіставалося просидіти на доці цілу ніч. Перспектива не так, щоб аж надто приємна! Натягнув Безхатний глибше на вуха капелюх, звів ковнір плаща і з важкою валізкою мокрою куркою подався у ніч!

Йшов навгад, з думкою у першого ліпшого зустрічного фармера переночувати. Прочалапав грязюкою з милю, поки побачив в далечині світло. Пошкандибав у тому напрямку. Два здорові пси зустрінули його несамовитим гавканням, начеб діставали за те Бог зна яку заплату. Побачили мізерну постать чужинця й видно рішили в своїх собачих мозґівницях, що галасувати немає ніякої рації. Затихши погналися назад, — гавканина по хвилі почулася вже від дверей хати.

З хати вийшов дебелий чоловічина з рушницею в руках. Пристанув у відчинених дверях. В темряві певно Безхатного не доглянув, бо крикнув псам:

— Хапай його, Бобі! Хапай його, Джек! Хапай його! — цькував англійщиною.

Пси з новим завзяттям кинулися до Безхатного, готові звалити з ніг і гризти. Він мусів подати голос. Господар хати, не відходячи від дверей, голосно крикнув:

— Стій там, де стоїш! Ти хто такий?

— Тільки людина, — по анґлійськи озвався Безхатний. — Шукаю місця переночувати!

— А звідки йдеш? Добрі люди не швендаються ночами по фармах! —тоюж мовою недовірливо заговорив господар.

Сяк так пояснив Безхатний причину блукання й одержав дозвіл підойти ближче. Рушницю господар все тримав напоготові.

— Можете поставити свою рушницю, я справді спокійна

людина, — заспокоював Безхатний підходячи.

— Не всякому можна тепер вірити! Багато всяких волоцюг швендається! Обкрадають, грабують! — похмуро відбуркнув господар. Оглянув несподіваного гостя з ніг до голови. Перепитав тоді лагідніше:

— Чого ви, казали, вилізли тут з поїзду?

— Та ось, така й така справа — взявся Безхатній пояснювати. — У цій околиці я вперше, де той Український Народний Дім, куди мене запрошено, не знаю. А на стації не мав кого спитати.

— О, то ви туди, — господар подобрів. — Я знаю де, тільки це добрих пять миль дороги, по другий бік залізниці! Підете, хіба, завтра. Пару ваших фармерів мають телефон. Я завтра рано зателефоную. Заходьте до хати, обсушитеся, переночуєте!

— А виж якої народности? — поцікавився Безхатний.

— По правді, трудно сказати! Сказав би канадієць, так канадійської народности ще нема, щойно витворюється! Мої діди — один німець, другий скотляндець. Бабуні знов — ісляндка і ірляндка. А я родився на кораблі, в подорожи моїх батьків сюди, в Канаду. Тепер судіть самі, якої я народности? — засміявся господар.

— Справді, це невирішне питання! — всміхнувся Безхатний.

— Отож! Ви вибачте, — трохи зніяковіло попрохав, — за негостинні вислови. У нашій околиці справді трапляються грабунки! Навіть вбито одного цієї осени! Кожний отже стережеться!

— Я розумію! Не клопочіться! От, дякую, що приймаєте на нічліг!

Нарано, подякував Безхатний за гостинність. Годин зо дві ждав на стації, як умовився по телефону. Ніхто не зявлявся. Раз гора не йде до Магомета, мусить Магомет йти до гори, — подумав він собі. Прочалапав від стації миль зо дві по грязюці, аж попався йому на зустріч фармер возом. Пристанув ще здалеку.

— Чи то не ви будете тут говорити? — закликав, коли Безхатний підійшов.

— Егеж, я! — озвався Безхатний коротко.

— Так сідайте на віз, поїдемо! Я навмисне виїхав по вас! Ви коли приїхали?

— Ще вчора ввечорі. Ночував у фармера від залізниці на південь.

— Чи ти бач! Мені, бачите, й не казали того... З вашим відчитом тут неясне! Члени Народного Дому поділилися! Одні хочуть вас, інші говорять, — раз його — тобто вас — ніяка організація не висилає, то й нема чого запрошувати! А виж самі до якої організації належите?

— Поки що до ніякої формально. Переконань, очевидно, національних! Їду, як українець до українців, та й все.

— То то й недобре, — почухався в потилиці фармер. — Ви зразу мусіли б порозумітися з організаціями.

— Так чомуж організації не почали акції від себе? А то сплять собі блаженним сном, або пересварюються за впливи. В міжпартійну політику я мішатися не хочу. Скоро наші партії дійдуть то того, що дадуть спокій ворогам. За міжпартійною гризнею на відбиття ворожих наклепів не матимуть ні часу, ні місця! Своїми відчитами я, знов, не набиваюся! Просять — іду! Заплати за це ніякої не побирав і не побираю! Де не говорив, то всю збірку лишав на руках відповідних зарядів. Нехай висилають партійним централям!

— Тим то воно й недобре! Бо, бачите, до нас приїхав вже промовець висланий централею.

— Тим краще! Один одному ми здається не пошкодимо. Говоритимемо вдвох... Може він що пропустить у своїй промові — я згадаю. Я переочу — згадає він.

— Коли бо він не годиться, щоб ви говорили.

— В такому випадку я можу завернутися.

— Їдьмо таки! Може я якось вговорю! Відчит призначений аж на завтра. Поспієте у завтра на поїзд, колиб нічого не вийшло.

Безхатний погодився. Приїхавши застали гостей: фармера-сусіда і висланого організацією промовця, чи "референта" краєвої централі організації. Так Безхатному він себе відрекомендував.

Безхатний не аби як здивувався, на референта поглянувши.

Досить товстий чоловік, років сорока, лисіюче нахмарене чоло, рудаві кущоваті брови над белесої барви невеликими очима. Вираз обличча самозадоволений, підборіддя подалося вперед, — ознака впертости. Говорив басом і надто повільно, гейби сам насолоджувався своїми словами. В розмові плямкав і облизував мясисті губи язиком. Назвавши себе — зачав розпитувати Безхатного, — хто він такий, де бував, що видів. Байдужо Безхатний заспокоїв цікавість співрозмовника. Починати мову про мету своєї подорожи в околицю — не хотів, ждав, поки перший почне говорити референт. Настала немила мовчанка. Як все і всюди — Безхатний поводився невимушено. Швидко вивязалася розмова з дітьми господаря, двома малими хлопчаками. Референт між тим перебирав коло стола якісь папери, зпід ока слідкуючи. Зніяковілий господар хати надумував певно, як би то спонукати на розмову двох "панків." А Безхатний через кілька хвиль зовсім забувся де він, що чекає його неприємна розмова, так занявся хлопчаками. Довідався про всі їх діточі таємниці, про те, що мають вони мале цуценя й самі годують його у стайні, бо батьки приносити до хати недозволяють. Ну, й про те, що їх доросла сестра має "бой-френда," — а перед Пилипівкою ще буде й весілля...

Кажуть, — хто візьме чиюсь дитину за руку, той вхопить маму дитини за серце. Усміхнена господиня прислухувалася базіканню малих, ласкаво на них і на гостя споглядаючи. Покликала по хвилі господаря до кухні. Він вернувся, подивився на обох гостей, похитав чогось головою. Тоді звернувся до Безхатного:

— Ходіть, добродію, трохи перекусите. Певно вже зголодніли, а може й не снідали ще? До обіду пару годин треба ждати.

Безхатний подякував, сказав, що снідав там де ночував. Референт ще більше насупився ..

— Як так, то й добре. Біжи, скажи мамі, щоб перекускою не клопоталася — господар розпорядився старшому синкови.

Діти вибігли до матери. Настав догідний час насуплене референтське чоло якимось способом розхмарити. Почав господар:

— Тепер, добродії, не знаю, як вас величати, зговорітеся про завтрішній вечір...

— Егеж, требаб якось полюдськи зробити. Щоб нікому кривди не було — озвався досі мовчавший сусід.

— Кривди мені не буде, не клопочіться — заспокоїв їх Безхатний. — Я коли де говорю, так на бажання людей виключно... Тут, знов, коли моє не в лад, так я зо своїм назад! Говорити зо сцени мені ніякого вдоволення не приносить. І зовсім не чутимуся скривдженим, як що у вас не говоритиму.

— А ви про щож говоритимете? — густим басом, протягом запитав референт.

— Досі я говорив у кількох місцевостях про голод в Україні, про його історичні причини.

— А ви історію знаєте, що?

— Коли я говорю, так про ті тільки річи, що їх добре знаю.

— Але ви не маєте права говорити! Вас ніхто не уповажнював!

— В уповажненнях я й не нуждаюся. Більшу вагу надаю бажанню людей! На мою думку в Канаді ніхто не має права щось собі монополізувати!

— А ви, хіба, не чули гасла· "Хто не з нами, той проти нас?" В імени українців говорити ви не маєте права. Репрезентуємо український нарід ми, наша орґанізація й провідники.

— Інші орґанізації кажуть те самісеньке. Чейже вони також українські і очолюються українцями. Не можна їм також відмовити, що й вони бажають українцям добра, боліють за недолю українства на рідних землях, шукають якогось порятунку. Ні ваша, ніяка інша українська організація України не визволить, як що не визволиться український нарід на українських землях. З американського континенту українці можуть українцям на рідних землях тільки помагати. Не без того, щоб при нагоді не вставитись за своїх братів перед тутешними урядами. Подумайте самі, як можна приписувати собі репрезентацію когось, з ким звязки аж надто ограничені, чи говорити про якусь визвольну працю народу, віддаленого на пять тисяч миль?

— Ви сієте серед людей недовіря — гримнув референт.

— Милитеся, добродію. Від зясовання нашого становища і можливостей тут, до сіяння недовіря занадто ще далеко. По мойому, не річ сказати, що ось ми, чи наша організація зробить те й те. *Річ доконати, й загалови подати до відома, що* доконано. А критичне ставлення до організацій чи організаційної праці декого, хочби й такого Томи невірного, як я, наприклад, організаціям лише допоможе. Кожна організація має свої добрі сторони й злі. Так чомуж тих злих сторін не критикувати?

— Але ви критикуєте лише нас.

— Знов милитеся. Ось, наприклад: Довелося мені недавно говорити з нашими скрайними правими. Свойому кандидатови на голову майбутньої Української Держави у його приватну власність вони збиралися віддати половину всіх українських земель. Я заперечив. Раз віддати йому і його нащадкам половину землі, так єж інші українські шляхетські родини. Вони *також допоминатимуться повернення своїх колишних земель.* Що з ними, мовляв, зробите? На це один проводир необдумано *і ляпнув. — Всім іншим, хто землі доходитиме, давати по* пятьдесять буків, чи шомполів... Знаєте, що я йому відповів?

— Ну? — перепитав зацікавлений сусід господаря.

— Сказав, — Безхатний продовжував, — що я, мовляв, хоча й не належу до вашої партії, та коли ваш кандидат справді став би головою Української Держави, так моє слово у нього матиме всеж більше значіння, чим ваше. І я вже якось то приспособлю, щоб по пятьдесять буків відчислити кожному з вас наперед. Тоді вже, ви, пізнавши як буки смакують, інших битимете. Земля українська має належати українському селянству. Хтож її доходитиме, знову привертатиме систему, де один не *матиме й десятини*, а другий тисячі й десятки тисяч десятин — кожний такий дістане кулю.

— *Легко давати щось, чого самі не маєте, — сказав господар.*

— Інша справа, коли говорить *хтось, що землі не мав*, а зовсім інша, коли той, що так говорить, готовий поступитися землею своїх батьків і дідів, — Безхатний відповів вимиваючо.

— Ви ніби мали землю? — суворо запитав референт.

— Не мав, бо ще малий зовсім був. Мали батьки.

— Ну, так ви наш! — видав референт осуд. — Дивуюсь я, чому ви не в нашій організації?

— Може й ваш, але не зовсім. Кожній нашій національній організації у всякому доброму почині я поможу по своїм силам і вмінню. Але в партійному ярликові я не нуждаюся. Хочу мати отверті очи і ясний погляд на все наше національне життя. Партійний ярлик той кругозор звужує до рямок одної організації.

— Ну, так вас знищать — пробубнів референт.

— Ніхто мене не знищить — Безхатний заперечив. — Морально не знищать, бо я чистий. Матеріяльно не знищать, бож я бідака, маєтків ні хати не маю. А фізично не знищать — бож душогубів чекає стрічка на шию. Думаю, що краще нищити ворогів нашого народу, а не інакше думаючих українців.

Поговорили ще трохи, але без успіху. Референт посклaдав свої папери й вийшов ні з ким не прощаючися. Справа відчиту Безхатного так і зависла в повітрі. Господар хати й сусід заклопотано чухали потилиці. Безхатний їх заспокоїв:

— Моїми промовами не клопочіться. Кажу вам щиро, що за ними я зовсім не вганяюся. — Хоче людина говорити — нехай говорить. Піду і я послухаю. Людина надто він цікава, певно не одне цікаве й скаже людям.

— Дивує мене, чого ті наші партії аж так заздрісні? Не дозволяють нікому сторонному до людей слова промовити, — говорив сусід. — Тай референтів своїх зовсім не добирають. Посилають першого ліпшого з краю члена.

— А з чогож їх вибирати? Думаєте добрі промовці в болоті валяються? Де їх взяти? — казав господар.

— Може й добрі знайшлибся — сусід докинув. — Так от в чому заковика: по наших організаційних установах все свої люди. Сама рідня, або товариші ще з малих літ. Чужої людини, хай би вона була розумна наче Соломон, не допустять.

— Соломоном нехай біблійники цікавляться й жиди, адже він був жидівським царем. В наших організаціях може не аж так воно зле, як ви думаєте, — Безхатний пробував партій боронити. — Чейже вони щось роблять і по свойому люблять українство. Такі випадки, як нинішний, походять від звичайної заздрости. Як то може хтось, без нашого відома й благосло-

вення щось діяти, відбирати нам можливість писуватися? А організатори й від себе ще додають духу, може зо страху конкуренції. Не бракує в них і настирливости, влізливости. Всеж не можна відмовити любови до українства.

— Егеж... Вони українців люблять, бо з українців живуть, — сусід не годився. — Бо скажемо, ось, наприклад, робітничі провідники. Що вони з робітництвом мають спільного? Хіба те, що живуть з робітників. А у всіх партій гасло одне: "дай", а ніколи "на".

У фармерській критиці крилося багато селянської правди. За півтретя року блукань по країні Безхатний пізнав багато. Не міг з фармерами в душі не погодитися, хоча й старався їхню критику якось невтралізувати, змягчувати її гостроту. Перервав розмову референт, що чекав сусіда на подвірі і добре мабуть намерзся.

XXIV.

У вечорі пішли на відчит. Безхатний попрохав господаря нікого з ним не знайомити. Не бажав, щоб люди про його присутність знали. Невелика саля Народного Дому заповнена. Переважали старі поважні фармері, мужчини й жінки; не бракувало й молоді, навіть дівчат. На фармах люди не мають розривок, раді всякій новій людині. Тай свідомість — нічого гріха таїти — багато вища, порівнюючи до міст. Молоде, в Канаді роджене, покоління, говорить поправною українською мовою і більш діяльне. Не завжди і не скрізь, — попадаються околиці славні пиятикою й гопками! Але те саме, частіше ще бачимо й по містах. У всякому разі фармерський син чи дочка не скаже так, як довелося Безхатному почути від сина одного українського інтелігента, студента університету, який зріс на українському хлібі. Цей осібняк, на запит, що за причина його недіяльности між молоддю, каліченою мовою відпалив:

— А мені що? Я можу до українства зовсім не признаватися і до українських організацій не заходити. Студіюю такі науки, що з українців хліба я не їстиму.

— Але поки що ваш батько одержує місячну платню від

українців вже десятки років! — терпко кинув молодикови Безхатний. — Коли ви так говорите, то щож по вашому, мають казати діти батьків, що вам дають засоби життя?... І вічно товчуться по сценах аматорами, хористами, тяжко за день напрацювавшися.

— Товчуться, бо дурні! — кинув зарозумілий молодик.

— За те ви аж занадто вже мудрий! Тільки совісти бракує! — сказав Безхатний. Більше не хотів нічого спільного з ним мати.

Почався відчит. Звичайний у таких оказіях стіл на сцені, глечик з водою, шклянка. Звичайні відкашлювання перед початком промови, вступ — переборщені похвали працьовитости і розумови фармерства, а далі і промова. Треба признати правду, референт говорив сміло. Завдяки тій смілости він мабуть і попав на референтське становище, бо історію знав слабо, літературу ще слабше. Це вже прикмета всіх промовців — до якої народности чи партії вони не належалиб, — надолужувати смілістю незнання. А публика щож? Більшість не знає, а меншість коли й знає, що промовець говорить помилково, пустить мимо вух. Поправді, не було в промові змісту. От, говорилося про орґанізацію, про її працю. Про голод в Україні, якусь поміч — ані слова. Референт промову закінчив, а публика розходитися не хотіла. Заняти час питаннями й відповідями — якось не здогадався ніхто.

Рятувати ситуацію взявся фармер, що в нього Безхатний найшов пристановище. Не скидаючи кожуха повільно вийшов на сцену, підняв руку. Коли розмови між публикою замовкли — заговорив:

— Ви чули, громадяни, одного промовця, нами непрошеного. Він сказав нам багато гарних річей. Можемо йому за те тільки подякувати — тут чемненько вклонився референтови. — Але між нами на салі є ще інший промовець, нами запрошений! Ще рано розходитися, я думаю, отже, послухаймо і його! Чи згідні?

— Добре! Нехай говорить! — загула громада.

— Нема потреби! — гукало кількох. — Нашого промовця ми вже вислухали!

— Не будьте несправедливими, громадяни. Рішатиме

більшість! Хто хоче промови вислухати, нехай підниме руку. Хто не хоче — може спокійно йти собі додому, ніхто не силує!

— Кого ви слухатимете, люди! Це большевик! — вихопився з публики наперед невеличкий чоловічина. — Я його вже роки, а роки знаю! Ог, такий собі дурень, язиком меле, що слина принесе!

Безхатний сидів у задніх рядах, серед зовсім йому незнаної молоді. Та й не підозрівала, що їх непоказний сусід є тим, другим, запрошеним промовцем. Зачувши викрики чоловічини, посуджуючи його в большевизмі, мимохіть подивився, думав, може і справді якийсь знайомий. Аж ні, бачив його на житті вперше Значить звичайний собі партійний загорілець, що не застановляється у досягненні якоїсь цілі перед брехнею й обмовою. А суперечка сторонництв ставала все гарячійша. Могло прийти до бійки.

— Нехай говорить! Просимо! — гула більшість.

— Геть з ним! Ще большевиків всіляких слухати! — надснаджували груди прихильники референта.

— Не хочете слухати, так "ґиравт"! Забірайтеся до бісової матери! Не перешкоджуйте другим!

Ще трохи викриків, гострих висловів і врешті меншість присмирніла. Попрохано тоді Безхатного на сцену. Пішов він поміж рядами публики, наче те ягня на заріз...

— На салі несподівано знайшлися мої знайомі — заговорив він замісць вступу. — Є тут люди, що, як твердять, знають мене вже роки, знають мої політичні переконання... Мусять вони бути неаби якими знахорами!... абож обмовниками, пльоткарями. Певний, що ні один з них мене не знає. Я не то не знаю їх, не знаю, як вони зовуться, але вперше на свойому житті побачив їх у цій залі... До ніякої партії я не належу. Приїхав до вас на запрошення, як українець до українців. Наш загал у Канаді ділиться на визнавців двох вір, а членів і прихильників кількох орґанізацій у більшій чи меншій мірі собі противних. З тим я числюся і до всіх ставлюся однаково, коректно і безсторонно. Даю признання за добрі сторони кожної і не вагаюся критикувати за злі. Моє національне "вірую" почуєте у моїй промові. Сами винесете осуд, хто я такий, чи має хтось підставу називати мене большевиком.

— Я говорю звичайно так, як думаю і відчуваю. Посуджувати мене можна у мильности моїх понять, відчувань, чи знання. Непомильних, всезнаючих людей на світі нема. Але не можна посуджувати мене в нещирости, власне по тій причині я не належу до ніякої партії. Партієць не говорить людям того, що думає, що диктують йому розум і серце. Не говорить того, що диктують йому загально національні інтереси, лише партійні, центральний комітет партії. У мене народ, нація українська, стоїть понад партіями. У партійців — їх партія понад нарід, націю. Хто читає нашу партійну пресу, той з моїми твердженнями мусить погодитися. Бо вже роки, наша преса в Канаді, все речники партій, поборюють одна другу і не все гідними способами. Цілі числа присвячують міжпартійній українській сварні, а справи цілої української нації відкинули на задній плян. На те нема часу, ані місця. Що більше: за міжпартійною гризнею залишили в спокою ворогів України і українського народу. З такою українською політикою я погодитися не можу і до таких партій не пристану. Працюватиму по своїх силах для українського народу в цілости...

Перейшовши до теми говорив Безхатний те саме, що у своїх попередних відчитах, тимиж самими словами. Його голос звенів. То стихав до півшепоту, то лунав по залі. Заставив уважно себе слухати прихильників і противників. Чи не найуважніше слухав чоловічина, назвавший Безхатного большевиком. Скінчив у загальній тишині, без оплесків і без запитів. І знов посипалися зелені, четвертаки й півдолярівки, аж надто може щиро. Сваритися, хто тими грішми має розпоряджувати, куди висилати, залишив обом сторонництвам. Своє завдання він скінчив. Зібрався відходити. Обі сторони вже заявили монополь на його особу: — він, мовляв, по переконанням "наш". Заявив на те, що він ні одних ні других. Належить до всіх щирих і чесних українців, без різниці партій. Але не належить до людей шукаючих матеріяльних користей у партіях, хоче бути самим собою. Розривати себе не дасть, а партійного ярлика не потребує. Ніяка партія не посміє відбирати йому право робити те, що вважає за потрібне...

Ніхто не стрічав Безхатного, коли він приїхав у околицю. Він змок, намерзся, не знав де переночувати. Зовсім відмінно

виїздив. Відпроважали його зо два десятки фармерів, услужно занесено до ваґону його баґаж. Селянство українське, не задурене всякими "ізмами" у масі своїй щире і услужне. Судить людину не по убранні, а по її духовим прикметам. Якось, може підсвідомо відчуває, хто говорить йому щиру правду, а хто розводить "політику". Одна біда тільки, що щирість, честь і сумління у двацятому столітті виходять зовсім з моди. Запановує натомісць "політика", самолюбність, бажання стати "паном" за всяку ціну. А це все справи чорні! Біда, що у сучасности правда й честь не одержують ніякого признання. Це у діточих казочках тільки Правда нагороджується, а Кривда дістає березовоі каші. В сучасности всі нагороди забирає Кривда. Нагородами ще й не задоволяється, але не раз надає березової каші Правді й Чести.

Кожна справедлива й чесна людина звичайно дуже проста в обходженні. Її простоту вважають за духове простацтво. І відповідно до свого розуміння поводяться...

Досі Безхатний говорив по фармерських околицях. Тепер довелося йому говорити в невеликому місті; в ньому він бував уже не раз. Приїхав туди по півночі. Доночувати мусів у готелі, а марнотратним не був. Не блукатиж глухої ночи містом, не зганяти з постелі сплячих господарів його попередньої кватири, де може вже його й не памятали. Хіба мало різних людей кватирює? Відчит мав відбутися за два дні. Безхатний думав перебути той час у людей, що його запросили, нехай за оплату, а їстиме в ресторані. Але показалося, що міщух не селянин!

Не бракувало у місті українських півінтеліґентів, всяких склепарів, ремісників. Було зо три інтеліґенти різних професій. Нарано пішов Безхатний блукати у пошуках домівки. Нікого там не застав. Розпитався в поліцая, де живуть такі то й такі люди, швидко найшов потрібне. У першому місці відчинила йому пані, вбрана по модному. Сказала, що чоловіка нема вдома, буде аж завтра. Безхатний з тим забрався.

У другому місці, власне не стало для Безхатного місця. Дім обширний, кімнат на десяток, а пристановища дасть Біг. Думав він, певно велика родина, де там! Усього двоє дітей! Йому чемно сказали, що в готелі для нього буде вигідніше.

Добре розумів їх думку. Запрошений з відчитом — звичайний переходовий робітник, без дому й без родини. Нанесе до хати фармерських порохів, а може й дещо від порохів поганіше. А крім того, не знати, чи доходити в нього заплати. Гостинність ніби вимагалаб від плати відмовитися, тай скільки тої заплати булоб? Але бо в місті нічого даремно нема!

Нікуди більше Безхатний не пішов. Не схотів наймати на дві ночі кімнату у "простих" людей, не кривих. З останних кількох десяток мусів переплачувати кімнату в готелі.

По містах живуть занадто мудрі люди. Нічого дивного, що Безхатного засипали по відчиті повінню питань. Тільки питання ті запитуючі не дуже то оформлювали. Часто самий запитуючий не знав про що, властиво, він хоче довідатися? Питали, чи то правда, що покійний Петлюра був царським генералом? Чи правда, що історик Грушевський — міліонер? Чи правда, що Лєнін зїдав по два фунти масла денно? Між десятками таких, нерозумних питань трапилося одне, скоріше прохання, пояснити: звідки пішла в Україні панщина? Запитуючий не ховав, що він симпатизує "робітничому", цебто комуністичному рухові. На отвертість Безхатний взявся отверто пояснювати:

— Панщина на українських землях не скрізь починалася однаково. Не однакові й причини її заведення. Інакше панщина зачиналася у Східній Україні, інакше в Галичині. В Галичині ще за останних українських князів селянин не був уже вільним. Властиво, він мав ще персональну волю, однак жив на боярській землі і за користання землею платив бояринови продуктами своєї праці, або самою працею. Образливе слово "смерд" повстало ще у княжі часи власне в Галичині. Західно-українські князі й бояри у будові держави взорувалися на сусідні февдальні Польщу й Мадярщину. Витворилася у Західній Україні сильна землевласницька верства боярська, що коверзувала князями, князів навіть вішала, як то, наприклад, трьох синів князя Ігоря, — героя "Слова о полку Ігоря" — часто запрошувала то мадярів, то поляків помогти їм селянство приборкати. І коли Казимир Третій прилучив Галичину до Польщі, становище закріпощеного галицького селянства мало чим погіршилося. Погіршилося хіба тим, що за українських князів

селян не переслідувано за віру, не гнали до праці у неділю й свята. Від тих часів панщина у Західній Україні тягнулася до 1848 року, більше пів тисячі літ. Економічне і національне польське гноблення поширювалося, охоплювало всі верстви українського народу аж до поділу Польщі...

У східно-українських князівствах боярська верства поводилася відмінно. Вважалася боярами князів, а не князівств і тому землями не володіла. Переходив з одного уділу в другий князь — з ним переходили його бояри. В залишений уділ приходив інший князь зо своїми боярами. Не встановлено і якоїсь границі між боярством та селянством. Здібний селянин частогусто переходив у боярську верству, нікчема-боярин — у селянську. Смердом селянина ніхто не звав. Закони Ярослава і Володимира Мономаха ясно говорять про однакову відповідальність за злочини, як бояр, так і селян. Відмінний, правда, вимір кари. За вбивство боярина селянином, винний платить більше, чим боярин, винний смерти селянина. Нерівність, отже, відносна...

Боярсько-дружинна верства охороняла князівства від ворожих нападів, служила, так мовитиб, у війську. Селян, за дуже рідкими виїмками, на війну не кликано. В частих війнах багато бояр гинуло, після них зіставалися сироти. І от тоді виникла думка, для забезпечення боярських родин давати земельні посілости, бо землі у ті часи не бракувало. А на управу тої землі встановлено "панщину", зразу три дні у рік. За три дні праці річно визволитись від небезпек і невигід военного життя, думаю, у наші часи кожний радо згодивсяб! Тим більше, що кожний боярин виїздив на війну власним конем, з власною зброєю і власними засобами харчувався. Такий стан панщини існував перед татарською навалою.

Більш менш у ті самі часи, коли Галичину окуповано поляками, східно-українські князівства окупувала Литва. Литовські великі князі "старовини не рухали і новин не вводили", як казав великий князь Литви Ольґерд Гедиминович. Вищі литовські верстви приняли українську мову, українську культуру. На місці згадати, що сини Ольґерда, Яків Ягайло і Лев Свидригайло, що опісля змінили віру й назвали себе Володиславом і Болеславом, говорили тільки по українськи. Всеж панщину

побільшено до десятьох днів у рік, можливо тому, що сливе кожного року провадилися війни і боярство занадто чисельно гинуло у боях... За двісті років існування Українсько-Литовської держави панщина збільшилася до одного дня в тиждень, однак і тоді кожний селянин персонально був вільний...

Обставини змінилися по Люблинській унії, 1569 року. Тоді Литва й Україна навічно злучилися з Польщею. Ціною унії українсько-литовські бояри подбали про однакові умови панщини. Вже в 1570 році панщина підскочила до трох днів у тиждень, а за дальших парудесять років до шістьох днів. Селянин обернувся у "хрещене бидло", зданий був цілковито на ласку свого пана. І слідом почалися козацькі повстання. Кріпацтво у повному значенні того слова існувало у Східній Україні від 1569 року до 1648, тобто вісімдесять літ.

Українська Національна Революція часів Хмельницького кріпацтво змела. Від панщини зберіглися самі залишки. Та з прилученням України під московський протекторат гірші з козацьких старшин випрохували собі даровинних грамот від московських царів на "землі, води, ліси, млини і посполитих". Ту нову панщину українське селянство легко витримувало. Панщину у повному того слова значенні завів гетьман Мазепа у 1702—1704 роках. При його наступниках панщина побільшувалася. А в році 1783 — після скасування автономного устрою Східної України Катериною Другою, — заведено в Україні кріпацтво в його найогидніших формах, з правом продажи кріпаків родинами й поодиноко, з правом "маркетним",*) з правом вбивати кріпаків без всякого суду й кари. Тягнулося так не довго. Вже Павло І-ий заборонив продажу кріпаків в роздріб у 1796 році, а панщину зменшив до трьох днів у тиждень. За це був задушений царедвірцями за відомом власного сина-наслідника. Той син, "свободолюбний" Олександер Благословенний привернув попередні умови Катерини II. В часах Миколи Першого заведено так звані "інвентарні правила", якими панщину в Україні знову зменшено до трьох днів тижнево. Звільнено селян з кріпацтва його сином, Олександром II у 1861 році. Отже друге кріпацтво тягнулося у Східній Україні 77 літ.

*) Маркетне право — право дідича на пошлюбну ніч з вийшовшою замуж кріпачкою.

Тепер заведено в Україні трете, модерне кріпацтво. Від самих українців залежатиме, як довго воно тягнутиметься...

Пояснення задоволило всіх слухачів. Прихильник "робітничого" руху був задоволений чи не найбільше. Своє вдоволення висловив словами:

— Ну, за таке докладне і безстороннє пояснення, вам, добродію, можна тільки подякувати. Навіть наші робітничі провідники так не пояснилиб... А може й не знають того всього! Виходить, що панщина заводилася для іншої, зовсім непоганої мети, а в що інше люди її обернули!

— Так само, як і всяку іншу реформу. Наприклад, комуністична система. Коли комуністичну програму читати, так комунізм зовсім не видається поганим, навпаки! А в практиці комунізм обійшовся українським селянам не одним міліоном людських жить, руїною їх добробуту, голодом, розстрілами і засланнями.

— Якаж тому причина?

— Причина, по мойому, та, що люди є і будуть тільки людьми. Кожна людина хоче вигідніше жити і як можна менше на життя працювати. Ніякий секрет, що в колгоспах на Україні рівности нема, як не було її за царату. Місце колишнього поміщика заняв завідуючий колгоспом з цілим штабом служачих; місце колишнього власника фабрики — заняв партієць-директор. І нічого під сонцем не змінилося. Погодитеся, думаю, що лекше все таки будувати всілякі пляни у холодку, на папері, чим цілий день працювати не розгинаючи спини на спеці. Знов же і оплата праці не однакова. Оплата завідуючого рівна платні півтора десятка селян, як що не більше. І от, чомусь, завідуючими на Україні все громадяни без каплі української крови. Так було і так буде. Бо кожна рука все до себе крива...

Міська вирахованість виявилася в збірці: вона й половини не досягнула збірок у першій ліпшій фармерській околиці, де Безхатному довелося говорити. Правда, міста й містечка кріза діткнула у більшій мірі — у місті за кожну дрібницю треба заплатити. Без сумніву, відогравала тут ролю й міщанська скупість...

По відчиті з Безхатним ніхто навіть не заговорив. Зарозуміле відношення його знеохотило. Не було більше й запро-

син. Звідси думав впрост їхати до Винніпегу. А там, з громадської діяльности перейти знов на діяльність "ломбер-джека", їхати у ліси.

Поки збирався, поїзд відїхав. Мусів ще один день заждати. Мимовільне запізнення спричинило важні наслідки у житті Остапа Безхатного.

XXV.

Нарано спакував Безхатний свої річи, розчислився за готель і... не знав чим занятися. Поїзд ішов раз на день, коло пятої години ввечорі. Швендатися бездільно по містечку не було потреби, та й холод не дозволяв. Надумав піти в кінотеатр, якраз за стацією, через вулицю. Минав стацію, коли чує, хтось кличе його англійською мовою. Міркував може поліцай, чи яка біда, оглянувся. Його наздігнав ніхто інший, а суддя Дорінсайд.

— Я вас кличу й кличу! Міркував, що вклепався, когось іншого приняв за вас! Що, затісна Канада для нас обох, га? — говорив усміхнений.

Щиро привиталися.

— Справді, світ замалий для нас! За рік вже третий раз здибалися — судді в тон відказав Безхатний. — А можеж і раніше здибалися, тільки не зналися тоді, не звертали один на одного уваги.

— І це можливе. Як же ви сюди попали? Куди їдете? Що літом поробляли? Розповідайте! — сипав суддя питаннями.— Чекайте! Чого ми тут стоятимемо на холоді? Підемо десь на перекуску! Чи й тепер відмовитеся? — пригадував колишне.

— Не відмовлюся! Тепер у більш людському вигляді, ну, тай дівчат нема. — Безхатний погодився.

В ресторані замовили обід. Безхатний розповідав про свої походеньки. Згадав про те, що несподівано пошився в українські громадські діячі, про свої відчити. Згадав, що українські політичні партії його діяльність зустрінули неприхильно, як що вже не ворожо, по причині його безпартійности, ну й про своє знеохочення. Суддя слухав надто уважно. Вислухавши — потішив:

— Я так про вас і думав. Ви занадто молодий, занадто щиро всім переймаєтеся, тому болючіше всяку недогоду переживаєте. В громадській діяльности, як і в політиці, щирість непоплатна. Людина мусить бути приготована на всякі наклепи, ворожнечу, навіть очернення! Чим більше всякого галасу на особу діяча тим краще! Коли ідете автом — за вами здіймаються порохи, йдете — гавкають пси. Це добре, значить не стоїте на місці, рухаєтесь вперед! Заглибитеся у свою діяльність — привикнете...

— Не думаю! Я рішив ту свою, як ви кажете, діяльність заперестати. Приїхав сюди робітником — треба назад до свого заняття вертатися. Самий я не думав у якісь лектори пошиватися. Намовили до того люди, у кого я працював.

— Але вийшло на добре?

— Понад сподівання добре!

— Так я не бачу причини, чомуб ви мали ту діяльність залишати? На світі здібних людей не так вже багато.

— Ні! Я рішив таки безповоротно!

— Кудиж тепер думаєте їхати?

— Поки що до Виніпегу. Звідти ще не знаю куди рухнуся. Маю надію на два місця: одно у фармера, де минувшу зиму рубав дрова. Там нічого не зароблю, це певно. От переживу сяк-так зиму. Друге місце — на лісових кемпах у Стронггеда, в північно-західньому Онтеріо. Я там працював одну зиму.

— Річард Стронггед? — перебив суддя.

— Егеж. Ви його знаєте?

— Мало того, що знаю! Він мій добрий приятель!

— Світ, значить, ще тісніший. Маємо спільних знайомих. Хоча, правда, у мойому стані це не може знайомством зватися. Яка може бути знайомість у робітника з роботодавцем? Та людина він вирозуміла!

— Подобався вам?

— Ще й як! Не гордий, з робітником говорить по людськи, не дає відчувати своєї вищости. Його сини також у батька вдалися!

— А дочка? — всміхнувся суддя.

— Ні дочки ні жінки не маю чести знати. Ніколи їх не бачив.

— Всі Стронґґеди однакові, запевняю вас! Переконаєтеся самі!

— Як? Чейже я в робітничій шкірі не набиватимуся знайомством.

— Я вас познайомлю! — суддя запевнив. — Ось що, хлопче — сказав по довшій мовчанці. — Стронґґед від вас не втіче. Сподіюся, не відмовиш погостити у мене? Поживеш, скільки самий схочеш!

— Не знаю. Я бо хотів діставатися скоріше до Виніпеґу — Безхатний відпрошувався нерішучо. — А тут з кожним днем зимніше стає.

— Поспієш до свого Виніпеґу! Цікавого там нічого нема. Так і так мусиш за подорож платити. Чейже не їхатимеш товаровим поїздом?

— Не знати! Видавати більшу суму на переїзд, коли грошей коротко, також марнотратність...

— Не будь дурнем, хлопче — суддя підвищив тон. — Здоровля від міліонів вартніше! Та що тебе переконувати? Не відмовляйся! Тим мене ти не аби як образиш!

— Я не відмовляюся — молодик оправдувався. — Як щоб я був матеріяльно незалежним, радо приняв би ваше запрошення. А так мені все здаватиметься, начеб я на людській ласці! Цього я не можу стерпіти!

— То з тебе гордий впертюх! Саме своєю впертою незалежністю ти мені ще літом подобався. Раз ти такий — добре! Я вже винайду для тебе якусь роботу, дармувати не дам! Ну, згода?

— Та вже, нехай буде! — засміявся Безхатний. — Тільки в зимі в суті річи на фармі нема що робити. До доєння корів я, знов, зовсім непридатний. Не маю талану!

— Добре, добре! Якось поладнаємо, — заспокоїв суддя.

Заїхали до готелю по річи. Трохи здивувався суддя тому, що Безхатний жив у готелі, платив за кімнату понад свою кишеню і в той же час говорив про ощадність. Той пояснив причину такого дивогляду, розповів, як він шукав кватири у запросивших його людей. Суддя сказав на те:

— Га!... Бідна духом та ваша інтеліґенція! Перед кожним іншої національности осібняком до землі стелеться. А перед

своїм, коли він ще бідний — носа дре на девятьдесять ступнів вгору, наче той власник склепу зо старим убранням, що вбере витягнену з нафталіну, Бог зна ким ношену модну краватку. Я, признатися, інтелігенції вашої недолюблюю. Занадто дрібничкова й вирахувана. Падка на гріш! Ціню українське фармерство. І між фармерами трапляються такі, що й маму рідну за гріш винаймуть, чому ні! Але всі вони заслуговують на признання за свою витревалу працю. Осідали в гірших околицях, у камінюках, в корчах. Впертою працею витворили з них пшеничні поля. В розбудові Канади українці займуть одно з перших місць, коли писатиметься історія канадійської нації. Кожний розумний канадієць того признання українцям не відбере й не затаїть.

— Однак не всі так говорять і пишуть. Доводилося мені читати, що власне українці є чимось таким поганим, не можна й сказати. Один духовний сумнівався навіть, чи Христос проливав свою кров на хресті за такий відсталий народ, як українці. Сенс його думок я злагіднив — він писав далеко гостріше.

— Знаю, про кого мова — говорив суддя. — Заїлий фанатик-шовініст, хоча й єпископ. За теж його осудили не тільки канадійці чужинецького походження, але й його співплемінники, анґльо-саксонці. Своє писаннячко він розрахував на некритичну масу.

— Тим гірше! Для прикладу — і російські чорносотенці за царату випускали всякі погромні відозви також для маси...

— Так от, і цей автор — канадійський чорносотенець.

— Дивовижне це поняття, пане суддя — канадійський чорносотенець. Світ чув про чорну сотню тільки в царській Росії. Але... Від того не стає ні лекше, ні гірше. Коли говорити про ті російські чорносотенні відозви, то в них не закликалося бити когоб то не було. Вказувалося на жидів, поляків, татар, вірмен, українців — взагалі тих, кого чорна сотня вважала під ту хвилю більш небеспечними, — що вони, мовляв, вороги держави, вороги Христової віри чи православя, мазепинці. А маса сама вже доходила до висновків. Раз вороги — треба їх нищити! Ну, й різали, вбивали малих дітей, забивали цвяхи в черепи, відрізували жінкам груди. Такі й подібні кріваві мерзоти занотовані і то не один раз! Тому такі писання не смішні,

а скоріше страшні... Таке траплялося в царській Росії, державі абсолютистичній. Не інакше діялося, наприклад, минулої війни у конституційній Австро-Угорщині. Урядовим чинникам ходило на когось звалити вину за нездарність австро-угорського генерального штабу. І найшли — нещасливих русинів-українців! Не накликалося їх вішати, чи тортурувати, ні! Лише арештовувати й інтернувати в концентраційних таборах, по всяких Талєргофах, Гміндах. А у висновку — до трицять тисяч повішених українців-галичан, — повішених військом без всякого суду й слідства. Не інакше діється в модерних республиках, Польщі чи комуністичному Радянському Союзі. Чули, думаю, про розстріли, заслання, виголоджування українців у Совєтах. Чули про пацифікацію Галичини польським військом і поліцією.

— Ви думаєте, що таке може статися й тут?

— У всякому разі нема ніякої гарантії, що таке не може статися. Залежатиме не так від чинників державної беспеки, як власне від числа і здібностей новітних чорносотенних авторів. Некритичну масу легко можна попхнути на шлях огидних злочинів і на шлях геройчних вчинків. З одноїж глини скульптор ліпить подобу Христа і машкару діявола. У життю народів бувають моменти, коли несумлінні проводирі грають на найнижчих інстинктах своїх мас, у війну, наприклад...

— Гм... Справді цікаві думки ви висловлюєте! Ми їх обговоримо колись докладніше...

Розмовляючи швидко проїхали від міста миль зо двацять. З битого шляху повернули на фармерську дорогу. Через кільканацять хвилин суддя показав рукою в сторону:

— Ось моя скромна фарма.

Безхатний виглянув у вікно авта, та нічого особливого не побачив. Як оком заглянути тягнулася снігом покрита рівнина. Десь не десь спід снігу виглядала пляма брунатної зораної землі. Авто між тим завернуло на подвіря, з другої сторони дороги.

— Ваша скромна фарма занадто добре впорядкована. Видно господарську руку на кожному кроці — похвалив Безхатний в мент окинувши оком забудови.

Справді, обійстя судді Дорінсайда виглядало фільварком

заможного поміщика, не фармера. Перед невеликим, двоповерховим домом з цегли — вкриті снігом клумби й доріжки, по краям обсаджені рідкими на заході родами ялини та кедра. Подвіря довкола дому відгороджував живопліт, правда мізерний: підсоння Саскачевану гостре й делікатні ростини сходу не можуть там належно розвиватися. Веранда з південної сторони дому повита плющем, тепер безлистим. Проводи електричного освітлення тягнулися від дому до стайнів. Десь у пивниці напевно стояла власна динамо-машина, — годі припускати, щоб світло давала міська електрівня за пару десятків миль. Кілька жарівок блищало по стовпах на подвірі. Дві великих, на червоно мальованих стайні за живоплотом. Коло них, в загороді три великі стирти сіна. Обіч малі будови, всякі курники, свинарні. З другого боку велика возівня, повітки на машини заповнені плугами, косарками, дисками і великою молотарнею-комбайном. З гараджу виднівся трактор і тягарове авто. У віддалі дерев'яний, зовсім приличний дім для робітників. Ближче дому криниця з вітряним млинком-помпою для накачування води силою вітру. Все подвіря від сходу, півночи й північного заходу околював густий осиновий гай, охорона від зимових холодних вітрів.

Не був Безхатний спеціялістом в обчислюваннях. На перший погляд прикидав в умі вартість всього баченого. Обійстя і все, що в ньому було, по його припущеннях, вартувало не менше сімдесять тисяч. Стан обійстя свідчив, що й фарми мусіли бути в доброму стані, та й не мало їх видно було.

— Що ви так розглядаєтеся? — спитав суддя, як вже вилізли з авта.

— Обчислюю, скільки то все вам обійшлося. На мій обрахунок тисяч з сімдесять.

— Трохи більше! Дещо придбав ще мій покійний батько.

— Скількиж ви землі маєте? Вибачте за цікавість.

— Чогож би вибачуватися. Цікавість — людська прикмета — лагідно говорив суддя. — Землі не маю багато. Півтреті секції всього. Трохи займаюся годівлею коней і худоби. Вона звідси миль за сім. Там доглядає її двох робітників. У мене, бачите, худоба не ночує в зимі по купах соломи.

Три величезні песька, породи ню-фавндлендів чи сенбер-

нардів, — Безхатний на канадійських собаках не дуже розумівся — поважно вийшли звідкись господареві на зустріч. Розумними очима вставилися на Безхатного недовірливо, потім докладно обнюхали, полизали руки на перше привитання, і рішили, що нема потреби новому знайомому навприкрюватися.

Не сподівався Безхатний до вечора зустрінутися з дітьми судді. Листопад, дітвора певно проводить дні у школі. Двоє старших можливо десь у місті, в середній школі. Питати про них не наважувався, а суддя знов не говорив. Та з хати першою вибігла найменша, Патриція. Хвилю приглядалася з віддалі, — кого то батько привіз з собою. Щось крикнула до дверей. Слідом вийшов Едвард Дорінсайд Молодший, за ним Маріянна.

— Кого я бачу? — закликав Дорінсайд-син. — Мистер Мек Тремп! Ви памятаєте мене?

— Щеб пак! Певно! Як поживаєш, Едвард? — привитався Безхатний.

— А памятаєте, як мене звуть! — зрадів хлопчина.

— Гало, Микита Волокита! — наставила руку Патриція.

— Тепер вже не Микита Волокита, ні Мек Тремп — заперечив батько. — Яж казав вам, діти, як мистера Безхатного зовуть.

— Ну, вибачайте! Не знав я, що ви у дома! — гість говорив заклопотано. — Думав, що ви десь у місті в школі... І нічого для вас не купив! — виправдувався.

— Аби тільки клопоту! Мають все, що їм потрібно. Мої діти на дарунки не ласі — суддя заспокоював.

— Ми до школи не ходимо. Вдома учимося — заявила Патриція.

— Всі троє? — здивувався Безхатний.

— Егеж, — потвердив Едвард.

— Самі з дружиною їх учимо. В школі навчання йде не так успішно. Трапляються всякі учні, бистроумні і повільні. А мої за рік проходять у дома по два й навіть три роки шкільної науки. Швидко все схоплюють! — хвалив дітей суддя.

Менші діти зразу стали з Безхатним за "панібрата". Старша дівчина привиталася надто поважно. Досить поправно, хоч з акцентом, вимовила "Безкгатний".

— Гомлес! — Безхатний поправив її сміючись. — Буде вам легше вимовляти, а значення одно й те саме.

— До річи — запитав суддя. — Безхатний — це ваше справжне назвище? Дивно воно, якось звучить. І зміст не аж надто естетичний, особливо в перекладі на англійське.

— Казав же вам колись, пане суддя, що: Микита Волокита — назвище для мене найбільше відповідне! — всміхнувся Безхатний. — Естетичне воно чи ні, та міняти його не буду. На світі між різними народами багато існує неестетичних назвищ, навіть вульгарних, вуличних. Завинили тому колишні власники невільників. Кожному, по пяному, приліпили згірдливу кличку, а з часом кличка перейшла в урядові реєстри, вже як родинне прізвище. Таке й з моїм назвищем. Я часом надумую, чи не змінитиб мені назвища на Микиту Волокиту? Занадто воно влучне! І трапляється не часто. А в наші часи стало синонімом певної категорії людей.

— Ну, Микита Волокита! То ще на себе видумали!

— Безхатний, чи Волокита — поняття споріднені. Під імям Безхатного приїхав я до цього краю. Я справдіж хати не маю. Зрештою, назвище людини не понижує, скорше людина понижує своє назвище. Тай назвищ чудернацьких забагато в світі. Візмім, наприклад, давне римське назвище — Каліґула. Значить воно: вояцький чобіт, річ не аж надто шанована. Заратустра в перекладі значить: старий верблюд, добре що хоч не осел. Поет Ботічелі — тільки пляшечка, Джіовано Бокаччіо — Іван Мордатий, Тінторето — красильщик, Матіно — дворова собачка, Паункаре — квадратовий кулак. А був же в давнину достойник римський — Сергій Бокка ді Порко. В перекладі це назвище значить ні більше ні менше, як: Свиняча Морда... Всі ті особи назвищ не міняли, хоч як вони неблагозвучні. Не мінятиму його і я, благозвучне воно, чи ні.

— Так, дійсно... — погодився суддя. — Свого назвища немає чого зрештою соромитися. Я так сказав, тільки до слова. Непевний був, чи це ваше назвище правдиве. Тепер задоволений, — ви маєте свою гордість! Ходімо до хати!

Хатня обстанова не виглядала багатою. Умебльована за те зо смаком. Не було в кімнатах нічого кричучого, ріжучого очи. Не було нічого зайвого, чи такого, що стоялоб не на сво-

йому місці. Доводилося Безхатному бачити в Канаді не одну хату різних інтелігентів своєї національности. Ґардини на вікнах там зправила — або червоної, або якоїсь цяцькуватої, сорокатої барви; ріжуча очи мішанина барв на сгінах, не однакове обиття крісел. Меблі накопичені як будь, що й повернутися нема як. Виглядає на склад старих меблів, не на витальню! На столах і кріслах, також з правила, старі видання всяких "трю", "лов", "детективз" та всяких інших "сторіз", що ними так зачитуються всякі пані професорові й докторові. Тут барви строго підобрані, меблів навіть обмаль.

Накритий полотняним обрусом стіл, на столиках і шуфляді з зеркалом ручні дрібниці, що й сальону аристократа не завстидалиб. Стіни прикрашено картинами. Вся стіна у сусідній кімнаті закрита поважною книгозбірнею. Бистроокий хлопець не надибав за те ні "трю", ні "лов", ні "мувіз"... Пізнавалася культурність і добрий смак господині.

Вона вийшла сама чоловікові й дітям на зустріч, певно з кухні. Сивоволоса, як чоловік її, здорова, миловидна і привітна. Суддя відрекомендував її Безхатному, а Безхатного їй:

— Моя дружина, пані Дорінсайд. А це, мій молодий приятель, Остап Безхатний, добрий, розумний хлопець, тільки протестович, яких мало, і брикливий...

— Кінчайте, пане... Брикливий, наче дикий кінь... — за суддю докінчив Безхатний свою рекомендацію. Господиня усміхнулася:

— Чула про вас! — сказала. — Мій чоловік розповідав після першої і другої зустрічи. Не міг нахвалитися!...

— В мойому краю кажуть: — хвалене — шалене... Хвалити мене нема так дуже за що!

— Я й не хвалив, — жартом виправдувався суддя. — Говорив лише, що ви мені подобалися! Мабуть у тому, завинили діти, а на мені окошується!

— Трудно не похвалити! Ви пристойний собі хлопчина!— говорила господиня. — Ви в Канаді родилися?

Почав Безхатний знов розповідати. У розмовах та їді швидко проминув останок короткого листопадового дня. Прилагодили кімнату з кімнатою Дорінсайда Молодшого рядом. По девятій господиня нагнала всіх спати. На фармах люди

живуть більш природно, не перевертають ночи в день, а дня у ніч...

Давно вже не спав Безхатний у такій свіжій, чистій постелі. Впродовж літа на фармах особлившою чистотою не грішать. В робочий час не до чистоти. Цілий день приходиться працювати в порохах. Добре, коли є ріка поблизу. Ввечорі кожний може обмити бодай ноги; чистотілий — обмитися увесь. Але в жовтні не кожний може ризикувати, лізти в ріку. Та в жнива і часу брак на такі витребенки... Люди докладно обмиваються щойно по закінченні молочення...

Думав Безхатний — що робити? Не наважувався лягати в постіль, — занадто чистою вона йому видалася. Ні плямки, ні знаку на ній, а йому по роботі ніде не довелося порядно вимитися. Заспокоївся аж змінивши шмаття, а подушку застелив власним ручником.

Опанований думками не міг ніяк заснути. Новість його становища — гостя, не робітника, — нові враження, витворили в голові якийсь чад. Силкувався уплянувати, як довго він гоститиме. Адже народня мудрість каже: — Першого дня гість — золото, другого — срібло, а третього — мідь, до бісової мами ідь! Таке й тут... Нічого не міг виплянувати... Прокидався, знову засипляв, а сни тягнулися безперервною мережкою. Над раном від когось чи від чогось втікав... і гепнувся з ліжка!

Гостина Безхатного у судді Дорінсайда протягнулася аж надто задовго...

XXVI.

Четвертого дня поволі почав він пакувати свої річи. Господарі того не знали. Але підглянула пакування мала Патриція. Дівча занадто швидко стало з Безхатним за панібрата, все розпитувала, як та чи інша річ по українськи зоветься і ввечорі хвалилася своїми успіхами в українській мові батькам. Мала просто таки до Безхатного прилипла. Пакування підглянувши, в тій хвилі розповіла батькам. За тою працею застав його суддя:

— Ти вже пакуєшся? — заговорив він, увійшовши до

кімнати. — Куда так спішиш? Виніпег і без тебе стоятиме на місці. Не завалиться!

— А докиж буду гостювати? Побув у вас, та пора її честь знати! Гості побажані, як коротко гостюють!

— Ні так не піде. Коли я тебе запрошував, то з думкою, що побудеш бодай три-чотири місяці. А на весні й роботу найдемо.

— Три-чотири місяці? — Безхатний зжахнувся. — На те я ніяк не можу пристати!

— Чому? Тобі зле поводиться у нас?

— Аж занадто добре, в тому біда. Не знаю просто, чим я вам відплачуся.

— Не клопочися. Дармо гостювати не будеш. Деж би я допустив дармувати здорового молодого хлопця?

— А щож я в зимі мав би у вас робити? — питав Безхатний.

— Подумаємо над тим, щось знайдемо. Ще є час. Поки відпочивай собі, набирайся сил...

У Безхатного опустилися руки. Думав зразу в ночі втікати. Та поїзд на стації йшов над вечір. Не міг він половину ночи й день бродити снігами з річами в руках. Знов же — втеча занадто образилаб родину судді. Зістатися — недозволяла гордість ставати у когоб то не було якіимсь нахлібником-приживальцем. У судді багато знайомих, кожний буде цікавитися, розпитувати, що це за людина, яким чином і чого так довго тут живе? Підуть всякі здогади, іронічні підсміхування, колючки й пльотки... Не вийде на добре ні родині судді, ні йому самому.

Днів через пару висловив судді свої побоювання. Він, попакуючи люльку, вдумливо розраджував:

— Що ти розумний хлопець, і совісний, пізнав я здавна. Чому ні, можуть бути і здогади, і посмішки, і навіть пльотки. А ми поставимо себе вище отих сусідів і їх язиків. Не зле на тому вийдемо, запевняю! Ми з дружиною вже думали, чим би то тебе заняти. І придумали. Не знаю, що ти скажеш на те.

— А що саме?

— Завжди, на все свій час! Мої діти, бачиш, до школи не ходять. Трохи задалеко, це раз; а по друге, учителював колись

я, а й моя дружина дипльомована учителька і то першоклясна. Вчимо дітей самі всьому, чого нас колись навчено.

— Я завважив, що ваші діти у шкільний час вдома, ще першого дня. Здивувався тому, але ви самі й діти тодіж мені пояснили.

— Отож бачиш. Щоб ти у нас не байдикував, ми й рішили дати тобі заняття. Ти добре знаєш свою матірну мову?

— Ну, щеб пак! — озвався Безхатний.

— Отже, вчитимеш дітей української мови. Попри життя одержуватимеш дві десятки місячно. Не мало буде?

— Таж я в лісі, тяжко на морозі працюючи, не зароблю стільки! Тільки дивно мені, що ви, пане, бажаєте вчити дітей по українськи. Я бачив сотки українських професіоналістів у Канаді, що їх діти калічать українську мову до границь неможливого. Бачив людей з університетською освітою, які і по англійськи не навчилися, і матірню мову призабули.

— Такі з них і українці!!— випускаючи струмку диму зневажливо промовив суддя. — Знаю й я таких немало, українців, росіян, взагалі словян Поміняли собі назвища, думають ніхто не пізнає їх походження. По моєму, такі осібняки Канади не варті, не варті вони й України. Говорив я тобі, здається, що ціню українських фармерів, українських робітників. Інтеліґентів, на загал, не маю за що цінити. За своєї судової практики трохи їх пізнав Вони поза збиванням майна, таки ні до чого! Це якісь тирани між рабами і раби між вільними людьми, вчені між темняками й неуки між вченими.

— Аристократи між плебеями і плебеї між аристократами, — перебив Безхатний. — Великі прихильники мудрости раба: — покірне телятко кілька маток ссе, і — працюй і в ката, аби була заплата. Несловні плазуни, партійники, побожні безвірники, заздрісні на талан іншої людини. Чи не такі думки ви хотіли висловити, пане суддя?

— Приблизно! Тільки, як ти хлопче, дійшов до таких думок?... — суддя зачудувався.

— Добродію! Ці самі думки про українську інтеліґенцію, тиміж навіть словами висловив український, недавно померший письменник, Турянський.

— Розумна і щира видно був він людина! І певно помер молодо?

— Не дотягнув і сорок пять!

— Ваші пани професіоналісти назагал за черево тільки дбають. Та Канаді користи з них ніякої. Хліб тільки псують. Може трохи й гостро їх судимо, та щож... Більшість їх на те заслуговує! Гідним канадійцем в понятті кожного чесного канадійця є той, що своєї національности не зрікається, по силам своїм працює над піднесенням її на вищий рівень, вносить у канадійську збірноту свої культурні питоменности, звичаї... Кожна національність вносить свою частку. Все добре, гарне, прийметься. Витвориться нова, питомо канадійська культура, складена з найкращих надбань кожної народности... Ти певно бачив мозаїчні вироби. З дрібних різнокольорових камінців, плиток, чи ще там чого, мистець творить чудовий образ, архитвір часом! Такою мозаїчною мусить статися культура майбутньої Канади, — бо Канада країна майбутнього. Самий я мови української не знаю, от кілька простіших слів від фармерів навчився. Дітей хочу навчити тої мови докладно. Знання не шкодить взагалі, а попри те — цеж мова великої частини наших співгромадян. Досі не міг найти підхожого учителя, щоб українську мову нетільки знав, але по українськи вмів. Канадійські українські учителі самі свою мову здебільша калічать. Ну, то як? Згода?

— Певно! — радо погодився Безхатний. — Не знаю, чи зможу я вчити?... На вчителя я ніколи не готувався, ані шкіл всяких ні високих ні низьких не кінчав.

— Тим краще! Будеш вчити своєю власною методою, як самий вчився.

І таким чином, для самого себе несподівано, пошився Безхатний у домашні учителі. Кожного дня мусів займатися з дітьми дві години. Жадних підручників не мав, може і на ліпше. Підручників для навчання англійців української мови українці не придбали. Підручники загальні — зовсім не надавалися.

"Зо страхом Божим і трепетом" переводив він першу лекцію наступного дня по обіді. Тактовні Дорінсайди — батьки у кімнаті навіть не показалися. Учитель і троє учнів літами мало різнилися. Товариські взаємини витворилися між ними

від першого дня гостювання. Критикувати вони не критикувалиб, але Безхатній потерпав, щоб Боже борони з його учительства не сміялися.

Першу лекцію перевів по англійськи. Пояснив, що людина, яка хоче вчитися української мови, краще нею цікавитиметься, коли знатиме, що таке Україна, де вона — на землі чи на Марсі, скільки тих українців є на світі, звідки вони взялися. Пояснював кількома реченнями, щоб учнів не нудити, не перегружувати їх розум. Учень і учениці старанно його слова собі записували. Наводячи важні історичні події в Україні, надмінював, що в Англії у той саме час панував такий то а такий король, сталася така то й така важна подія. Така метода улекшувала учням краще сказане запамятати. А крім того будила їх увагу й до народу, що мав так давну історію.

Першого дня перейшли до азбуки. Взявся Безхатній виснювати, чому західні народи вживають латинки, а східні — кирилиці, по яких причинах кирилиця повстала, коли і чому кирилицею зоветься. Перейшов далі до однакових букв в обох мовах, до подібних у вимові слів, як "мама, брат, сестра, сідай". Навівши ті подібности пояснював, що всі мови білих народів походять від передісторичної одної мови, від того й подібности. З тягом часу, коли утворилися держави — кожна мова розвивалася своїм самостійним шляхом, повставали нові терміни й поняття, викликані розвоєм життя й культури і тому мови все більш і більш одна від одної віддалювалися... Але основні поняття й досі не зазнали змін у мовах сливе всіх білих народів, германського кореня, романського чи словянського. І знову привів приклади з мов европейських більших народів.

У вечері найбільше хвалилася новонабутим знанням Патриція. Повтаряла записані слова, пояснювала їх значення батькам. Старші діти хвалитися соромилися, та й небагато часу мали. Мусіли готувати завдані матірю лекції на завтра. З приводу першої лекції вивязалася поважна розмова на українські теми зо старими. Безхатній охочо розповідав, вибирав історичні моменти взаємин давної Англії з давною Україною. Обох зацікавило споріднення давної української княжої династії з англійськими королями до нормандського періоду, побут королевичів Едварда й Етельреда на київському княжому

дворі. Ще більше зацікавило те, що один анґлієць, ґенерал Джеймс Кейт виконував обовязки гетьмана України...

— Як бачу, ви знавець історії неабиякий, — говорив на те суддя. — Як би так покопатися, певно більше анґлійських імен знайшлось би поміж українцями.

— Так само і українських поміж анґлійцями. Візьмім анґлійські назви Грінвіч, Мередич, ірляндське О'Соліван. На Україні є назвище Селиван, а назвищ з закінченням на "ич" десятки тисяч. І не знати, чи то назвища зукраїнізовані анґлійські, чи в Анґлії українські всі "ічи" занґлійщені. У середньовічча, певно відомо, що бодай трьох українців вчилося в Оксфордському університеті, це два брати Немиричі і пізніший київський митрополит Петро Могила. Третий Немирич, Степан вчився в Кембріджі й Сорбоні. В Оксфордському університеті має десь бути перший український буквар, друкований ще в 1550 роках. Зветься він — "Начало, яко дітям учитися".*) В середньовічча, як і в давнину, українські землі утримували з Анґлією взаємини. Чи тільки з Анґлією? Більш як певно, що і з американським континентом.

— Цікаво... Знаєте про ті взаємини що будь докладніше?

— Є правдоподібности, що давні українці не раз перепливали Атлянтик з норманами, ще перед Колюмбом. Адже брали вони участь у змаганнях Едварда Сповідника за престіл, брали участь у наїзді Вільгельма Завойовника на Анґлію. В знаному бою під Гейстинґсом згинув тесть українського великого князя Володимира Мономаха, король Гарольд Другий. Тижнів три перед Гейстинґсом, у бою під Стикльстедом згинув зять Ярослава Мудрого, норвезький король Гаральд Сміливий. Українці прибули до Америки з відомим капітаном Джаном Смитом. Певно відомо, що лікар-українець, Лаврин, чи Лоренс Богун прибув в 1610 році, разом з лордом Делаваром. У другій половині 17-го віку прибув до Америки якийсь Заборівський. Що вони українці — свідчить те, що їх якась рідня певно у ті приблизно часи змагалася за Україну з сусідами, наприклад спів-

*) Цей буквар вишукав в бібліотеці Оксфордського університету професор Станіслав Кот, здається у 1936 році. Фотоґрафія першої сторінки містилася в анґлійських наукових виданнях і польських часописах.

робітник Хмельницького, полковник Іван Богун, чи київський митрополит Рафаїл Заборовський.

— Слово чести, ваші оповідання на гарну казку подобають! — начеб недовірливо говорив суддя.

— А між тим, це історичні факти! — доводив Безхатний. — З певністю можна сказати, що не мало українців воювало під командою Вашингтона, поминувши те, що самий Костюшко — син козацького сотника, з Серник, Пинського повіту, внук козацького полковника Танського і правнук українського народного героя, козацького полковника Семена Гурко-Палія. Правда всі вони офіційно звалися поляками по державній приналежности.

— Ну, добре! А щож ви більше знаєте про англійців в Україні?

— Трохи знаю з історії, а трохи зо своїх помічень. Я самий здибав українців — Гудвилів, Форгетбриджів, Денів. Англійського походження сучасний український генерал Володимир Синклер. Ірляндського — український шляхетський рід О'Конорів. Одна з О'Конорів — визначна українська письменниця. Здибаний мною Данило Форгетбридж самий признався у розмові, що його прапрапрадід походив десь з Англії чи Скотляндії. А це був звичайний селянський хлопець, що може й надто неясно уявляв, де та Англія? В козацьких військах українських гетьманів люди англійського походження займали становища полковників дипльоматичних представників. Скотляндець Кривоніс був найближчим співробітником Хмельницького. Ближче не знані Ференц, Бут, граф Болдирт — могли бути також англійцями.

— Цікаво, як вони у давнину могли забитися аж в Україну? — вмішалася в розмову господиня.

— Цеж бо були часи всяких переслідувань в Англії. Мало тоді виемігрувало у різні краї світа? — пояснив суддя. А Безхатний продовжував оповідання:

— Один англієць, генерал Джеймс Кейт кілька літ виконував обовязки гетьмана України. Кривоніс прибув в Україну за рік перед повстанням Олівера Кромвела. Певно наємний старшина, бо учасник трицятилітньої війни. Генерал Кейт чогось не поладнав з урядом короля Юрія Другого й тому ви-

еміґрував. Різко розходився він в поглядах на Україну із російським урядом, тому довго на Україні не жив. Помер ґенерал-фельдмаршалом пруським. Про дещо пізнішого ґенерала Дена відомо, що хотів навчити поміщиків в Україні лагідного обходження з кріпаками.

— І чим же закінчилося? Навчив?

— Не вдалося. Дена вбили йогож таки кріпаки. Інші поміщики карали канчуками, а Ден, бачите, кликав винного, сажав у крісло, казав привязати ниткою до крісла за руку чи ногу і за кару казав посидіти дві чи три години. Такої кари ні один не витримував! Кріпаки скаржилися, що лекше витримати сотку нагаїв чим сидіти, гей би воробцеві, привязаному ниткою; могти, але не наважуватися нитки порвати. Ну, й вимордували всю Денову родину і його самого. Українці визнають тільки фізичну кару. Кари моральні — це понад їх сили й поняття.

— Гм... Розуміли добре, раз аж такої жорстокости допустилися — перечив господар.

— Алеж це діялося у перших роках по заведенні кріпацтва. Теперішний українець такому вимірови кари був би тільки радий...

XXVII.

Наступного вечора розмова на тіж теми завязалася знов. Суддя пригадав слова Безхатного про нерозуміння моральних кар українцями. Питав, чому він так уявляє? Чейже українці культурний народ, мають свою інтеліґенцію, вічно за щось змагаються, протестують.

— Так, безперечно! Народ у цілости культурний і витривалий. Немало також ґідної, свідомої своїх завдань інтеліґенції. Тільки ось в чому біда: посадовичі завеликі! Старша інтеліґенція, чи то російської школи, чи австрійської, виховувалася на засадах покори й льояльности до влади, якою та влада не булаб. Нашу розмову про інтеліґенцію пригадуєте собі? По революції, втративши державний жолоб, велике число інтелі-

ґенції пішло на службу нових державок, між які Україну поділено. Ті, що їм місця не знайшлося, виеміґрували. І на еміґрації хочуть за всяку ціну стати "панами", присвоюють собі всякі ранґи, родові й наукові титули. Ось вам приклад: Читав я якось у "Шікаґо Гералд" вістку, що великий князь Михайло Олександрович, рідний брат Миколи Другого, украв у одному каліфорнійському місті біжутерію зо склепу. Всім відомо, що дійсний князь Михайло вбитий большевиками у Пермі, у червні 1918 року. Американські ґазети не квестіонували, чи той "Михайло Олександрович" не є самозванцем, але плакали, що брат бувшого царя допустився крадіжи. Помістили й фотознимку якогось скуластого півмонґола. Це я для прикладу навів. Між українцями те саме. Пошесть на титули розвинулася серед українців також у всю. Між українцями російської школи — на ранґи й родові титули, — австрійської школи на ранґи й титули наукові. Тільки ті кандидати на титули ніколи не дають докладних відомостей про себе. Брешуть і не червоніють. Скрізь були, все бачили — але де були, у яких частинах служили, яку школу кінчали — про те мовчок! Поставали ґенералами, ґрафами, докторами й професорами. А на перевірку — ґенерали — звичайні підполковники — померлиб у службі, а ґенеральської ранґи не здобулиб. Підполковники оказуються підпоручниками, професори — сільськими учителями, за рідкими виїмками. А ґрафи — у ґрафів були хіба льокаями. Покінчали академії ґенерального штабу, були козацькими сотниками — це по закінченні академії. Служили під Брусіловим. По пять разів поранені. З ран ні знаку. Та бо й Брусілов командував вісьмома міліонами людей. Деж полк, бригада, дивізія, корпус, армія? Знов же — українців ґрафів чи баронів не було зовсім. І уявіть собі — находять легковірних, що їм вірять свято. Чув я від одного такого "ґрафа", що ще перед війною бачив національний український прапор в Петербурзі на палаті російського ґенерала Скоропадського, що в революцію був обраний багатими верствами в Україні гетьманом. Байка добра, але... Ніякої палати в Петербурзі Скоропадський не мав! Зокрема, у ті часи українством зовсім не цікавився, ні українцем себе не визнавав!

— Занадто чорними барвами ви все малюєте! — сумнівав-

ся суддя. — Цеж страшне, як що правдиве. Хоч пізнавши вас, у правдивости ваших слів не сумніваюся. Невже поміж українцями аж такі типи знаходяться?

— Яж українець. Комуж про модерне українство краще знати? Ех, пане суддя! — Безхатний тяжко зітхнув, — мій нарід мав уже всяких провідників. Були злі, були й добрі. Та не вродилося між українцями ні одного Вашингтона, Гарібальдія, чи хоч такого ірляндського Михайла Колінса. Думка про звільнення Італії повстала в мізку Гарібальдія в українській Одесі. Він обіцяв голод, холод, нужду, каліцтво і смерть й кликав: "хто любить Італію, той піде за мною". І пішли. А в Україні закликалося охочих боротися за її визволення тим, що у війську матимуть подостатком каші і сала. Не всіх і не скрізь, але такі відозви траплялися. В Україні все не так, як у людей. Пічне одна чи друга окупантська влада занадто гнобити, зриваються повстання. Трохи попустить поводи — і вже тихо й спокійно. Активні борці за незалежність переходять на службу ворога. Погодитеся — моральних кар вони не розуміють. Адже, якою ще гіршою карою для патріота може бути поділ України між чотири держави? Та коби держави, а то державки, такі як Польща, Румунія, Чехословаччина. Всі вони разом від України без порівнання слабші. Про Росію не говорю, вона сама від України без порівнання більша, сильніша. І от, активні учасники визвольної війни один по одному пішли на службу тих державок.

— Цікаво! Ви перший зпоміж українців так говорите?

— Може тисячу сто перший! Від початку відродження всі чесніші українці так писали й говорили. Наш найбільший поет Шевченко звав сучасних йому провідних людей "грязю Москви, варшавським сміттям, рабами з кокардою на лобі". Грінченко й Самійленко — звали їх запічними патріотами, галицький Франко докоряв, що вони люблять Україну як дійну корову. За те на них вічно доносили чужій владі. Тепер доносять—бож модерне століття—навіть діти на власних батьків! Часто такі випадки трапляються в модерній Росії. Вам може й дивно, пане суддя, чому я так отверто говорю. Щож. Політики я не вчився. З мене говорить розпука. Часто заздрісний тим зо своїх одноплемінників, що нічого не розуміють, нічого

не знають. Знають тільки дороблятися й розплоджуватися. І чуються щасливі.

— По вашому, виходить, що українці у своїй бездержавности винуваті самі?

— Безперечно!

— Трохи воно правда — ствердив суддя. — Мені самому приходилося говорити з українцями учителями, адвокатами. З їх слів так і напрошується висновок: бідні ми, пригноблені. Коби вже той світ дав нам оту Україну. Тільки всеж, я думаю, що ви занадто великий песиміст...

— Можна посуджувати мене у надмірному песимізмі, однак ситуація між українством власне така, як говорю. Якщоб всі українці щиро своєї державности бажали, чи думаєте, не здобулиб? Адже всіх українців є трохи не пів сотки міліонів! Чи такій силі змоглаб опертися навіть Росія? Думаю, ні. Але боролися тисячі, а десятки міліонів спали блаженним сном. Тай поміж тих тисячів — скілько було кандидатів на модерних Наполеонів і Наполеончиків! Десятки! Як би хоч пята частина всіх тих, що погинули по засланнях, з голоду, по тюрмах, в Росії й Польщі, розстріляно чекою чи польською дефензивою, згинули були у боротьбі за незалежність, Україна сталаб сувереном. Ворожі сусіди тільки помагали, а нищили свої. Правда, до ліквідації України приклала рук і Антанта, особливо Франція. І, що диво! Військові проводирі всіх держав до українських змагань ставилися надто доброзичливо. Французи, маршал Фош і ґенерал Вейґанд піднимали питання, чи не приняти Фошеві українську армію у свою команду?

— За чим же діло стало?

— А тим, що уряди держав Антанти до української незалежности поставилися ворожо. Задум Фоша знов загрожував втратою становищ більшости українських ґенералів, всяких хорунжих і підхорунжих армій російської та австро-угорської. На мирову конференцію українці вислали представників, що не знали західньо-европейських мов, нікому не були відомі. В той же час серед справжніх ґенералів-українців, визначних ґенералів царської служби, були люди нагороджені бритій-

ськими ордерами Бані і Вікторія Крос, французьким ордером Почесного Легіону, а попри те люди високо освічені. Такі, як Дельвиг, світової слави теоретик-артилерист, вже згадуваний Синклер, професор і начальник академії генерального штабу Юнаків. Мало їх, зрештою, було.

— Ну, — перейшов суддя на іншу тему. — Чим більше з вами говорю, тим більше переконуюся, що ви таки не Безхатний. Занадто добре ви у всьому розбираєтеся!

— Воля ваша! Можете думати, що хочете. Зробило мене таким а не іншим бажання дійти до самих глибоких причин трагедії мого народу, може занадто чутливе серце, національна честь і сумління. Думаю, кожна людина у мойому становищі думалаб не інакше. У фатальних похибках української минувшини я шукаю ліку на найбутне. І вірю, що майбутність належатиме мойому народови. Може то станеться не за моїх часів, може ще й сотка літ мине, всякі вороги не мало ще українців винищать. Але всього народу таки не знищать. Він відродиться раніше чи пізніше своє належне здобуде!

— Вірите в це?

— Вірю. Не всякий чернець вірить так в Бога, як я вірю у відродження свого народу. Під теперішню пору багато українців віру втратили. За життя уподобнюються трупам, стають чимось таким, як засуджений на кару смерти злочинець, який знає коли він розпрощається зо світом. Я таким бути не хочу. Переніс я не мало горя, нужди й поневірок, не знаю, як довго ще буду жити. Вважаю щастям людини те, що вона не знає часу своєї смерти. Бо чуласяб власне так, як засудженець, до всього збайдужнілаб. Серед українства багато таких збайдужнілих. Інші знов сподіються на допомогу світа, на всяких чужих опікунів. Так начеб ті опікуни Україну з доброго серця українцям подарують. Я вірю тільки у власні сили...

— Чудова з вас людина, — щиро вимовив суддя повільно. — Ще одно цікаво мені булоб знати. Як ви задивляєтеся на міжнаціональні, расові упередження. Ви, ось, кілька днів тому гостро критикували сіючих упередження авторів, побоювалися, що від расових розрухів не ґарантована ніяка країна... Мені не раз приходилося читати про ворожнечу українців до жидівства,

Як ви задивляєтеся на антисемітизм?

— Трудно це, пане суддя, коротко пояснити. Проблема надто поважна. Існувала вже тисячеліття, спеціяльно на українських землях. Я розрізнюю два прояви антисемітства. Один звіринний, зоольогічно-націоналістичний, з розпорюванням перин і подушок, биттям, меблів, вбивствами і тортурами. Другий антисемітизм, без фізичного насилля, побудований на правовій і духовій бльокаді, навіть бойкоті.

Антисемітом український народ ніколи не був. Особи жидівського роду й жидівської віри були дорадниками українських князів і гетьманів, їх представниками. Коли й існували прояви жидівського питання в Україні, то не в расовому значенні, а скорше, як питання економічної конкуренції. Український нарід і жидівський мають в минувшині гріхи супроти себе взаємно. З одного боку були жидівські погроми, поповнювані темною масою, нацькованою чужою владою, а з другого була допомога у визиску і гнеті українців у давних часах. Позбавлене повних прав горожанства жидівське населення не мало де виладувати своєї енергії і пішло в торгівлю, в революційні партії. Бажало зруйнувати систему, що не давала їм повних прав. Мені відомо, що центральні комітети всіх російських революційних партій складалися у дуже великому числі з громадян жидівської віри. По революції їхня молодь опинилася в рядах комуністів. І власне через те антисемітизм поширився в пореволюційних часах і між селянами, що терпіли від большевицького засилля. Тільки страх перед тим засиллям є доказом власного безсилля. Ні один життєздатний народ не боїться, що його може хтось "заїсти." Заїсти може власна нездібність, власне неуцтво. По мойому, жидівське питання найкраще розвязала Анґлія. Бо й що можна мати проти таких жидів, як лорд Руфікс, як премієр Дизраелі? Україна радаб мати у себе таких діячів.

Були погроми в Україні. Так! Але хто їх переводив? Селяни, робітники чи інтеліґенція? Ні, і ще раз ні! Погроми переводило нацьковане російською бюрократією й чорною сотнею міське шумовиння, українству чуже, зайшле! А на українстві окошується, тому, що погроми переводилися на українській території. Сини українських національних діячів сиділи по тюр-

мах за оборону жидів в часах погромів, не одного поранено.

Міг би навести десятки таких прикладів. Це добре розуміли поважні жиди, такі, як адвокат Беренштам, професор Перетц, брати Гольдельмани й багато інших. І всі вони ще за царату працювали в нелегальних українських національних організаціях, пішли по революції на еміграцію. Професор Перетц знов засуджений большевиками у 1930 році з сорок сімома найвизначнішими українськими діячами Спілки Визволення України. Немало жидів займало високі урядові становища в часах існування Української Республики 1918—1920 років, кількох було міністрами, дипльоматичними представниками України по інших державах. Західно-українські жиди сформували свій курінь в Українській Галицькій Армії. Тепер пишуть, що українці, український уряд, жидів різали. Це просто глум з українців і українських жидів. В революційному хаосі українців погинуло в сотку разів більше, а ніхто проте не винує за те виключно жидів. Оба народи навзаєм мають історичні гріхи один супроти другого. Завинили особи, а плями на цілі народи кидають. Це, здебільша, мої поняття про український антисемітизм. Я йду дальше — коли українців обвинувачують в антисемітизмі, то й українці малиб моральне право обвинувати другу сторону в антиукраїнізмі. Лік, по мойому, на всякі антисемітизми, антиукраїнізми — один. Дати всім народам, великим і малим, те, що їм належиться. В часах існування Української Народної Республики власне український уряд пішов аж так далеко, що всім народам України, в тому й жидівському, дав культурно-національну автономію.

— Ну, дякую! Я почув не злий виклад по українсько-жидівським питанням. Тепер інакше на ті всякі писаннячка дивитимуся. А тож виписували й виписують таке, начеб оті українці були якимись звірями в людській подобі! — казав суддя.

— Хібаж часописи чи всякі політичні писання подавали коли правду? — відказав Безхатний. — Звіруваті особи серед українства трапляються, чомуб ні. Однак не в більшій кількости, як серед котрогобудь іншого народу. Скоріше в багато меншій пропорції. Ви суддя, певно маєте статистику різних злочинів в Домінії. Чи великий відсоток переступств між українцями? А їх же є в Канаді більше пів міліона. Правда, ве-

ликий відсоток з них українцями себе не визнають, та все можна пізнати хто вони з їх назвищ.

— А й справді! Досі у мене не було до такої статистики особлившого зацікавлення. Добре, що звернули увагу! Я переконаюся!

Такі й подібні розмови відбувалися кожного вечора, часом по дві-три години, аж поки пані Дорінсайд не наганяла всіх спати. Оповідань слухала вся родина. Розмови вели звичайно двох, — суддя і Безхатний. Час йшов швидко. Днем Безхатний їздив на пошту, навязав звязки зо знайомими. З дітьми разом часто йшов на совганку до недалекого озера. Набігавшися, тріпали всі наче голодні вовченята. Пані Дорінсайд хвалилася, що ніколи від обіду чи вечері у неї нічого зо страв не залишиться.

XXVIII.

Минало Різдво з ялинкою й традиційними дарунками. Все частіше виглядало сонце з важких оловяних хмар, піднималося все вище. З кожним тижнем помітно більшав день. Заблисли надії в серці Безхатного. Щире відношення всеї родини розбурхувало його мрійливість. Що розписуватися над мріями молодого двацятьтрилітнього хлопця, особливо, коли живе він під одним дахом з розумною й гарною істотою другого полу? Кожний і кожна були молодими. Про що міг мріяти молодик— добре знають. Бож самі у свій час мріяли.

На різдвяні свята приїхав з далекого Онтерія пан Стронггед з дочкою, Безхатному ще незнаною. Справді, як Дорінсайд Безхатного запевняв — від батька і братів нічим вона не різнилася. Також простота й вирозумілість, ні тіні моднярства. Навіть губи й нігті не малювала, не стриглася. Але найшло й наїхало до судді багато прошених і непрошених гостей-сусідів. От так, посидіти, поздоровити поважного сусіду зо святами, побажати щасливого нового року. Приїхав один міністр саскачеванського уряду.

Безхатний просто не встигав запамятати всіх облич і назвищ, з ким його знайомили. Старався бути непомітним. Розмов ні з ким не починав, держався товариства Дорінсайда Мо-

лодшого. Та чутка про незвичайного чужинця тижні курсувала поміж сусідами й сусідками, викликала людську цікавість.

Пересадною чемністю Безхатний ніколи не грішив. Компліментів нікому не розсипав. Сусідські куми обступали його й тарахкотіли без кінця й краю. Не встигав він відповісти на запит, як інша задавала другий. На відповідь, влучну чи не влучну, манірно-солодко говорили:

— У вас широкий, наче в англійця, світогляд.

— Чомуж? Хіба не англійці такі вже вузкодумні? — Безхатний питав стримано. — Вузколобі люди трапляються скрізь!

— Ви думаєте по англійськи! — вторувала інша кума.

— Маєте "кводра"! — Безхатний простягав сусідці двацять пять центів.

— Завіщо? — не здогадувалася співрозмовниця.

— В подяку за комплімент! — жартом відказував.

— Ви й поводитися, наче англієць! — хвалила третя. — Зовсім не пізнати по вас, що ви чужинець!

— Нате кводра й вам! — збувався Безхатний.

Знайшлося поміж гостями кількох студентів колеґії і університету, гордих своєю освітою молодиків. На всіх поглядали звисока. Воно й не дивно: молодим все здається, що старші від них нічого не знають, що правдиве знання набувається в тих школах тільки, де вчаться вони. Горді батьки студентів закохано провожали їх очима, чванькувато поглядали на сусідів, що синами-студентами не могли похвалитися. Синки упадали коло дівчат, суддівни і Стронґгедівни особливо. На біду й тяжке лихо обі дівчини в їх бік не дивилися. Більше трималися товариства Дорінсайда-сина, а він знов товаришив Безхатному. Молодики заздро на чужинця споглядали. Не містилося в їх головах, щоб їх хтось міг нехтувати. Може й порадившися, заатакували Безхатного. Зпочатку засипали чемностями, нещиро посміхаючися:

— Ви так вільно, невимушено поводитеся в товаристві, містер Безкгатний — говорив чемненько один, синок заможного фармера. — Просто трудно повірити, що ви не вихованець тутешньої школи...

— Тутешня школа нічим не відмінна від европейської, — виминаючо відповів Безхатний. — В европейських країнах

шкіл менше, але під освітним зглядом стоять вони високо.

— Ну, европейська школа! — зневажливо копилили губи інші студіози. — Також скажете!

— Не маю причини її боронити! В школі я не вчився. Всеж не така вона погана, як ви собі уявляєте. Думаю, що освітний ступінь в Европі вищий по школах, чим на американському континенті. Адже здібніших студентів посилають на закінчення освіти не куди інде. Лікарі їдуть також в Европу для кращої практики.

— Ви справді так думаєте?

— Ніколи не жартую в поважних питаннях. Скільки я тутешне життя міг розпізнати, тут у школах виховують професіоналістів, не загально освічених людей. А професія — це засіб на роблення гроша, не більше! В Европі в школах стараються учневі впоїти, що завдання освіченої людини є служба своєму народови і, безперечно, життя з тої служби. Лікар, наприклад, в Европі за одну й ту саму операцію задоволяється пятьома долярами, коли його пацієнт незаможний, а візьме й дві-три сотки, як що заможний. У тутешних професіоналістів на все такса, грошероблення. Знов же, в Европі лікар не старатиметься вас порізати, лікує природними ліками і виліковує. Тут, у вас заболить, скажемо, палець, а професіоналіст хоче вже різати шлунок. Ось в чім різниця між Европою і Америкою!

— Ви не хочете сказати, що американський професіоналіст поза своєю професією здебільша є неуком? — задиркувато питав перший студент-фармерчук.

— На свій превеликий жаль мушу ствердити, що так саме кажу! — відповів Безхатний твердо. — Щоб над цим не розводитися: — ви що студіюєте?

— Ну, право...

— Добре! Правник мусить бути освіченою людиною. Правники й бизнесмени керують американським континентом. Чи не так?

— Нехай буде так! — озвався той похмуро.

— Так от, ви кандидат на правника. Вважаєте себе освіченою людиною. Будете колись можливо послом до парляменту, а може й міністром, бодай провінціональним. Скажіть мені, будь ласка: В чому полягають завдання правника по вашому?

— В чому? — повільно перепитав молодик. І надто повільно, кожне слово наче видобуваючи з глибини мозку, вимовив: — Завдання правника-оборонця полягають... в тому, щоб вигородити свого клієнта в конфліктах з законом.

— Ви добре означили завдання модерного правника. Правника, який не застановляється перед засудом невинного, щоб лиш вигородити свого клієнта, який очевидно за те вигородження солоно заплатить. Знаєте анекдот про злодія. Після оправдання він говорив свому оборонцеви: — Ви, каже, так добре боронили мене в суді, що я й сам не вірив, чи крав я коні. І якби коні не стояли у мене в стайні, ніколи не повірив би, що то я коні вкрав...

Дівчата засміялися. Молодик ще більш підпустив носа. Запитав хмуро, в чомуж полягають ті адвокатські обовязки по думці Безхатного. Той заговорив знову:

— Тільки в тому... Запакувати на шибеницю винного, а виправдати невинного. Тобто — оборонити справедливість, боронити духу законів, не мертвих його поокремих уступів. По вашій думці повинно бути якраз навпаки. Справедливий адвокат не стане багатим, буде за те поважаним і шанованим. Але менше з тим. Ви вважаєте себе освіченою людиною. Що ви, наприклад, знаєте з світової історії, з літератури, клясичної, розуміється. Наприклад. Хто такий був Спіноза? Чули про Спінозу?

— Поет? — нерішучо сказав студент.

— Ні! — Безхатний похитав головою.

— Маляр? — підхопив інший.

— Ні! Фільософ! Отже, не знали. А хто був Міґуель Сервантес?

Студент мовчав.

— І цього не знаєте — говорив Безхатний. — Ну, про Милтона вже певно знатимете? І цього не знаєте! — додав помовчавши. — А хто такий був ґенерал Ґрент?

—Маршал цісаря Наполеона! — випалив студент.

— Милитеся! Герой війни за звільнення ніґрів з невільництва.

— Нас того зовсім не вчили! — признався молодик похмуро.

— Ну, не вчили! — заперечили його товариші. — Вчили,

але то не у всіх в голові тримається. Бо до чого придасться в житті оте знання, хто був Спіноза чи Милтон?

— Правда — Безхатний потвердив. — Те знання не принесе вам ні пятки долярів, а знання всяких адвокатських клявзуль принесе може й тисячі. Однак, кожна освічена людина знати все те мусить... Погодитеся, отже, що загальна освіта стоїть тут не аж надто високо. В Европі знає все те кожний учень середньої школи. Я робітник, а знаю світову історію, історію культури, клясичну літературу, географію, математику. Певний що відповім на кожне ваше питання у тих галузях.

Студенти ніяково мовчали засоромлені. Дівчата душили в собі сміх, та їхні очи всміхалися. Ні сіло ні впало — запитуваний молодик врешті відбуркнув:

— Я не зобовязаний здавати іспит перед кожним чужинцем!

— Я й не збираюся вас екзамінувати! — Безхатний відповів. — Ви самі напросилися! Маєте рацію, я чужинець! Тільки забули ви, що на американському континенті всі народности білої раси є чужинцями, емігрантами. Одні в першій генерації, іньші в другій, пятій, може навіть в десятій. От і вся різниця між нами. Тубильцями-канадійцями можуть звати себе хіба індіяни й ескімоси. А ви чейже не походите від котрогось з тих народів? — закінчив насмішливо.

Молодь поговорилаб і можливо розійшласяб без сперечки. Безхатний говорив зрівноваженим голосом, не підвищував голосу його опонент. Але розмові прислухувалися горді батьки хлопця. Застиджені поразкою сина, ще й перед дівчатами, ввязалися й вони. За ними ввязалися інші сусіди, й сусідки, ті самі, що визнали Безхатного трохи не за англійця. Розмова набрала гостроти. Діймали його "форинерством." Безхатний стримував себе, хоч у ньому кипіло. Стримувався не так з уваги до гостей, як з поваги до господарів. А ті нахабніли, наче розлючені шершені. Не могли йому нічого закинути персонально, тим то всю свою їдь виливали на чужинців. Самі господарі й поважніші гості найшлися в надто прикрому становищі. Господиня старалася гостей втихомирити, сіпала за рукав і Безхатного — дай, мовляв, спокій! Виведений з терпіння він

на те не зважав. Вислухавши всіх сусідських шиканів і колючок, заговорив:

— Ви, пані й панове, думали образити мене моїм чужинецтвом. Так, я чужинець, знаю, що я чужинець і на своє чужинецтво гордий! Я українець і поки мого життя українцем зістануся. Думаєте, мені то було приємно вислухувати ваших теревенів: — У вас широкий світогляд. Ви думаєте по англійськи. Ви поводитеся як англієць. Я українець, думаю й поводжуся по українськи! Шаную англійців, але англійців гідних, вирозумілих, не заїлих шовіністів! Так само шаную всіх людей, на пошану заслуговуючих, без уваги на їх народність! Я приїхав у цей край не для того, щоб мені на кожному кроці моє чужинецтво витикали! Зо всяких чужинців складається ціла Канада. Без чужинецької витривалої праці Канада недалекоб зайшла у свойому розвою. Канадійці всі, і ви і форинери — всі, що з Канадою звязали своє життя, витривало і чесно у ній працюють.

Відчитавши зарозумільців хотів іти до своєї кімнати. Запанував надто ніяковий настрій. До Безхатного підійшов міністр. Простягнув пачку цигареток з словами:

— Нате, закуріть! Заспокійтеся!

— Дякую! — відрізав Безхатний. — До цигареток не призвичаєний. Я закурю свойого, еміґрантського!

Виняв пачку тютюну й демонстративно взявся скручувати цигарку. Руки ще тремтіли від обурення.

— Бачу, що ви занадто незалежна людина! — з усміхом сказав на те міністр.

Закуривши, подався Безхатний до своєї кімнати. Що діялося між гістьми по його відході, не знав і цим зовсім не цікавився. Сів на ліжко й важко задумався. Він спричинив неабияку неприємність господарям, людям гідним і щирим. Та щож... Не міг стерпіти відання його гостей, мусів їх відчитати. Не був тому радий, тримав себе. Але зірвався з гачка. Щось є в людині таке, що не піддається контролі розуму, вибухає динамітом!

Чув себе оправданим: не він всю ту заверуху починав. Заварили кашу — нехай її тепер тріскають. Як то поставиться тепер до нього суддя? Адже посварив його з сусідами: вони

безперечно обвинувачуватимуть його. Він не дуже про їх приязнь дбає, а всеж сусідство — сусідством. Аж тепер підуть пльоткн, може й очернення! Нехай!

Чогож, властиво, діждуся я тут? — заблисла думка. — Житиму до весни, вчитиму дітей, а далі що? За одну зиму україноазнавства солідно не навчиш, це справа двох-трьох літ. Чиж мені окопуватися тут на кілька літ? До чого воно доведе? Може й до подружжа, хто знає? Ні, до того не дійде, — в думках переконував сам себе. — Всі до нього ставляться з симпатією, та від симпатії до любови ще далеко. Зрештою, хто знає? Хто може зрозуміти, що діється часом у серці молодої дівчини? Чиж погодилисяб батьки? Ні, це божевільна думка! Він бездомний емігрант, вони люди заможні. А хоч би й погодилися, життя все одно не булоб! Їй вічно дорікалиб її співплемінники, висміювалиб. Адже ми — люди двох різних світів. Вона не сталаб українкою, я не став би англійцем. Одне тягнулосяб у луг, а друге в плуг! Він справді дурний. Уроює собі Бог зна що! Таких думок не треба до голови допускати!

Найкраще булоб звідси забратися. Йти поміж свій стан бідаків, чужинців. Працювати з ними і для них. Між заможними людьми бідакови не місце. Багатий, хочби й гарною людиною був, всеж бідака не зрозуміє належно. Не зрозуміє, чи не схоче зрозуміти, що й бідак такаж людина, має свої погляди, поняття, має свою гідність і гордість.

По суперечці сусіди довго не попасали. По їх відході суддя зайшов до кімнати Безхатного. Застав його замисленого, вирішуючого якісь поважні питання. Підійшов, запустив пальці руки в розбурхану чуприну молодика. Потермосив голову, опісля чуприну пригладив. На ті вияви ласки Безхатний не ворухнувся. Тоді сів у крісло напроти. Ждав поки молодик заговорить, а той не озивався.

— Ну? — по довшій мовчанці зачав суддя перший. — Чого ти так зажурився?

— Нема причини журитися? — озвався врешті Безхатний. — Журюся тим, що попав я не в своє окруження. І вам причинив неабияку неприємність! Прохатиб пробачення, так розум мій каже, що я не маю пробачуватися! Скоріше повинні попрохати пробачення вони, ваші сусіди!

— Нічого, не вибачуйся! А неприємність — неприємністю. Певно, такого роду суперечка приємности господарям не приносить. То все перемелеться. Я навіть вдоволений з твоєї поведінки. Ти показав їм належне місце, от і все!

— Всеж таки. Вони ваші сусіди! Одної з вами народности. Мої вислови могли зачепити і вирозумілих людей.

— Не зачепили, не бійся! — заспокоював суддя. — На мою думку — краще мати сусідів явних ворогів, чим облудних приятелів. До приятелів моїх вони й не належать. Занадто розходимося поглядами на світ і способом життя. Зарозумільці є скрізь! Не переймайся тим!

— Значить ви не чуєтеся моєю поведінкою ураженим?

— Ні трошечки!

— А що вони думатимуть про вас? Вважатимуть якимось чужинецьким опікуном.

— Нехай вважають!

— Розпускатимуть несотворені річи про вас, про ваших дітей! — не піддавався Безхатний. — Я людей дещо пізнав! Знаєте, думаю, що можуть говорити? Коли пара молодих людей живе під одним дахом — людських язиків не привяжете! Я думаю, що мені і вам буде краще, коли розійдемося.

— Справді, я не розумію, що ти хочеш сказати? — заклопотався суддя. — Говори ясніше.

— Ніяково мені про то говорити. Та скажу, хоч може ви й розгніваєтеся — продовжав Безхатний сміло. — Розмова моя хилиться до того, що ваші озлоблені на мене сусіди обговорюватимуть вашу дочку. Вонаж вже доросла дівчина...

— Ах, ось ти про що! — похопився старий. — Мені то зовсім не прийшло до голови. Правда, — додав по хвилині — людській злобі міри нема!

— І щож ви тоді будете діяти? Не скаржитиметеж за очернювання?

— Розумний ти хлопець, їй Богу! Справді, це узол до розвязання.

— Тому я мушу від вас забиратися! Люди думатимуть, що хочуть. Нехай собі думають, що то ви виповіли мені. Тоді і про вас прихильніше думатимуть.

— Ні, — суддя пробував заперечити. — Я тобі не виповідаю. Ти занадто рішучо питання розвязуєш!

— Колиж іншого виходу нема. Чи краще буде, щоб я тиждень, два ще жив у вас і ви, або ваша дружина почули всякі пльотки на свої власні вуха? Доцільніше буде пльоткам запобігти загодя!

— Може воно так і добре буде. Скажу тобі щиро, хлопче. Ліпшого чоловіка для моєї дочки я й не бажав би. Ти здібний, щирий, і не на наш вік совісний. Тільки це справа дівчини вибрати собі майбутнього подруга. Знов же, ти бідак! Знаю, що помочи ніякої ні від кого не приймеш. Не виповідаю тобі, ані не затримую. Чини так, як наказує тобі твоя совість!

— І ще одне — попрохав Безхатний. — Ні пані Дорінсайд ні ваші діти про нашу розмову знати не повинні! Можете сказати їм на пояснення мого відїзду, що лише вам прийде на думку.

— Вони не знатимуть! — заспокоїв суддя.

XXIX.

Того ще вечора Безхатний ні з ким не попращавшися забрався. У вагоні, в дорозі на захід, пригадував подробиці минувшого дня, шукав у думках вини на самому собі і не знаходив. Він чинив так, як діялаб кожна себе і других шануюча людина, чинив по вказівкам свого розуму й совісти. Не дарма Дорінсайд, ним щиро шанований, поступовання його одобрив. Певно, інший на його місці всіми силами старавсяб своє положення використати. Дівчина щойно вийшла з діточих літ, наївна й недосвідчена. Такій забити голову не тяжко. Кілька ласкавих слів, кілька похвал її красі, розуму і дівчина вже запоморочена. Уподобнюється метелику, що летить на огонь. В силу обставин погоджуються батьки. Та не завжди буває, щоб молодик з ним розлюбленою дівчиною одружився... Хіба вона має в додатку добре віно, тоді, звичайно, жениться не так з нею, як з її майном. Колиж ні, — дівчина пускається тим шляхом, на який зійшла завдяки недосвідности. А безкарний молодик з іншими витворює каригідні вчинки.

Пригадав собі один з таких випадків. Розглядав ту справу суддя Дорінсайд перед трьома тижнями, а Безхатного попрохав за перекладача, бо мови обоє з сторін не знали. Фармерський робітник і дочка досить заможного фармера. Обоє недавно прибули з краю. Дівка завагітніла. Робітник запевняв, що то не від нього. Розпитуючи про їхні взаємини Безхатний ставив делікатні питання. Але обоє не розуміли. Питав дівку, чи позваний мав з нею взаємини — дівка не розуміла. Спитав, чи вона віддавалася позваному, не зрозуміла також. Бився, бився, а позовниця ні руш. Дорінсайд, самий заклопотаний, наказав ставити директні питання у вульґарній, вуличній мові. Аж тоді обоє швидко зрозуміли.

Судячи з поведінки — дівка не з одним десятком вже вязалася. Прибула в суд розмальована, напудрована, брови вимикані, а замісць брів дві чорні пявки намальовані. Суконка щільно обтискала форми. Суддя тільки головою хитав невдоволено на неї глядачи. Видаючи рішення скартав дівку, що вона просто таки провокує молодих мужчин своїм убором. Обвинувачений, на запит, чи годиться з нею оженитися, відповідав, що краще відсидить в тюрмі навіть десять літ, а женитися не годиться. Суд відложено, задля браку наявних доказів, а тимачсом обвинувачений втік! У тому випадку зійшлася пара гнідих, рівна собі! А скільки таких зведених безсовісними людьми невинних дівчат? Ті до суду не йдуть, самі радіб свою минувшину забути.

Задержався Безхатний у невеликому містечку, миль за півтори сотки від місця свого недавного учителювання. Бажав забитися десь у глуш, далеко від людей, ждати весни самому, зо своїми думами. Поблукавши пару днів по містечку зустрів фармера, що мав хатину на далекій фармі під лісами, від свого обійстя миль за десяток. Зійшлися в ціні, Безхатний купив сокиру, пилу-одноручку, скороводу і всі потрібні причандали. Ліжко фармер мав у хатині. Харчі, за гроші, зобовязався доставляти раз на тиждень, а готувати мав Безхатний самий. Кіньми поїхали. Фармер зразу продав йому половину веприка. Під весну обіцяв ще привезти пів бичка. Кріза й недороди відчувалися місцевим фармерством найболючіше. Господар фарми невимовно тішився з нагоди дістати три-чотири десятки долярів.

З одержаними за учителювання мав Безхатний більше сотки. Обчислив, що коли проживе за тих кілька місяців навіть сорок долярів, то в нього всеж зо шість десяток залишиться. А там, що Бог дасть! Сотки тисяч людей живуть на допомозі і будуччиною не клопочуться. А він молодий, здоровий...

В хатині обоснувавшися, коли погода служила, ходив Безхатний до містечка, миль за дванацять. Часом заночував у власника хатини. Поправді, сумно зпочатку до безлюддя привикати. У господаря знайшов покинену якимось робітником скрипку. Запропонував фармерови десять долярів. Фармер погодився підскоком. Удома переставив на свій лад струни, бо грав колись несогірше, але ліваком. Музикою вбивав аж надто дозвільні зимові вечорі, в день читав і перечитував які міг дірвати книжки, свої й випозичені у фармерів, багато писав. Приходила ніч і його гру на всі лади наслідували кайоти у недалеких багнищах. До їхніх концертів він призвичаївся попередньої зими у північній Манітобі. Саскачеванські кайоти, правда, виспівували трохи жалібніше. Причини розумів: морози там гостріші, вітри гасають преріями, та й дичину на преріях не так легко здибати. Міркував, як би якесь кайотеня освоїти, щоб хоч озватися могти до живої істоти. Тимчасом доля післала йому кращого чотироногого приятеля, Рудька.

Над вечір, йдучи якось зо стації, здибав на дорозі постріленого пса. Хотів проминути його: мало людей, не псів, гине по світі? Пес міг бути скажений, або дуже шкідливий. За щось же його пострілено! Та й як тягнути його миль з чотири до хати, чим кормити? Порівнявшися з псом пристанув. Цей потиху скімлів лежачи, мудрими очима споглядав на проходячого. В тих очах відчитав Безхатний біль і розпуку і німе благання помочи. Вираз очей страждучої тварини надто зближений до очей людини. Чи тому, що муки й страх смерти ушляхотнює тварину, чи може той же страх смерти ухудоблює людину. Щось здрігнулося у Безхатного душі. Звалив пса на оберемок. Він заскімлів голосніше, далі вдячно лизнув обличча свого рятівника сухим язиком.

Добре вприв, поки дотягнувся з живим тягарем до хатини. Промив і позаливав йодиною наскрізь прострілені груди, положив у теплі коло кухні. Пес перестав дрижати, цілими го-

динами зализував поранені місця. Четвертого дня почав їсти, а через тиждень вже вставав, повільно ходив по хаті. До двох тижнів зачав погавкувати на всякий підозрілий рух знадвору. Безхатний назвав його Рудьком.

Пес виявив себе метким. Розуму мав либонь малощо менше від пересічної людини. В одному не могли обидва ніяк погодитися. Чи то Рудько мав занадто розвинений музичний слух, — спів і музику любив, чи навпаки — не любив, — чи може своїми музичними здібностями хотів перевищити Безхатного, хто його знає?... Тільки гри чи співу Безхатного Рудько байдужно слухати не міг. Кріпився в початках, та не витримував. Наставляв вуха, настобурчував шерсть, хвіст підгинав між ноги, голову зводив догори і... виводив такі мельодії, що ніякий Карузо у світі не втявби! Така Рудькова прикмета Безхатного з початку смішила. Далі сердитися почав. Тільки брався за скрипку, а Рудько вже настобурчувався. З першими тонами скрипки брався підтягати й він на всі лади, на всі бемолі й дієзи. Сердитий господар переставав грати й вичитував псови нотацію:

— Ти, Рудьку, тварина бездушна. Хібаж ти розумієшся на музиці? Витягаєш, наче пяний паламар на панахиді. Виводиш ти, що правда, з чуттям. Мабуть відзивається в тобі інстинкт твоїх далеких прабатьків, вовків канадійських, звенять у вухах їх несамовиті концерти. Будеш мені вторувати — на двір, на мороз вижену! Зрозумів?

Рудько винувато кліпав очима, вистукував хвостом. Упімнення здалися нінащо. Безхатний брався грати, а Рудько знов за своє. Проганяв його на двір і з півгодини мав спокій. Трохи намерзшися пес підходив до вікна, спинався передними лапами на підвіконник, заглядав у хату крізь замерзлі шиби, ніби з цікавости, що пороблює господар. Коли той вдавав, що його заходів зовсім не бачить, Рудько пригадувався голосним гавканням.

Поза неоднаковим розумінням музики між псом і людиною царювала неабияка згода, взаїмна прихильність. На час своєї відсутности Безхатний замикав Рудька в хаті. Сталося так раз, другий, далі пес не давався здурити. Як лиш спостерігав, що господар починає лагодитися в подорож, шкрябався до

дверей, гавкав, начеб його яке лихо з хати випирало. Виривався з хати і вже ніяка примана, ніякі прохання зайти назад у хату не заставлять. Вибігав аж на дорогу, сідав і терпеливо ждав поки йтиме господар. Не давався ніяк і зловити, хоча у звичайний час самий ліз у руки. Нічого діяти, купив Безхатний йому ошийник і сміло вже чимчикували завжди вдвох. До Рудька ніхто й не признавався. Траплялися покупці, склепарі. Пропонували господареви чверть сотки долярів. Один давав аж сорок. В крізу гроші неаби які, але грошолюбом Безхатний не був, не віддавби Рудька й за дві сотки...

І так жили людина й собака мирно, у добрій злагоді. Безхатний тішився вірним приятелем, гейби Бог зна яким набутком. Пес — не людина, не обмане, не зрадить. Великих псів і коней любив змаленьку, ніколи їх не скривдив. Відчував відразу до малих псів, всяких пуделів і болонок. Вони видавалися йому чимось штучним, неприродним. Не терпів також бульдогів за їх огидний вигляд.

А в околиці, між тим, його особа викликала неаби яке зацікавлення. Бо й деж таки! Еміґранти всі поголовно на допомозі сидять, а цей живе відлюдно, платить за хату, за харчі! Видно гроші має! Може де банк ограбував, на фармах з грішми ховається? Ще пса великого кормить!

Багато про нього говорилося всякого. Дивувався Безхатний, звідки то все пішло. Про себе говорив він мало й неохочо, бо й що говорити? А людиська товкли, що він син якогось поміщика, інші звідкись викопали, мовляв, ґенеральський син. Треті — канадійський уроженець, навіть не українець! Всі ґодилися на одному, — неначе від усіх ховається, отже, не спроста це! Донесли видно й поліції, бо таки його вилеґітимувала. Безхатному сказала, щоб у всяких справах звертався сміло до них. Ну, а фармерам порадила більше цікавитись власними справами, а молодика залишити в спокою.

Фармері завзялися заходити й заїздити до Безхатного хатини. З порадами і за позичками. Приймав, чим хата багата, а за позички — казав щиро, що не знає, чи самому грошей вистане до весни. Вдавали, що вірять. Але не вірили. Зачали підходити з іншого боку. Вмовляли купити фарму від містечка милях в десятьох. Фарма продавалася за довги чи податки, а

може за одно й друге, щось за чотири сотки долярів. Заможні фармері радили йому за землю чіплятися. Роздобріли настільки, що обіцяли йому грошей позичити, помогти насінням, кіньми. Несподіваній сусідській доброті Безхатний дивувався. Не розумів ніяк, чому фармері хочуть бути так добрими для нього, а не поможуть попередному власникови фарми? Щось воно неясне! Зрозумів з натяків. Позичали гроші двох сусідів. А мали один дві, другий аж три дорослі дочки-відданиці.

За добру волю Безхатний подякував, сказав, що обійдеться й без позичок. У крайному разі думав написати до судді Дорінсайда, цей йому напевно потрібну суму радо випозичить. Поїхав оглянути не так фарму, як забудови. Фарма, як фарма, закрита сніжною пеленою, є трохи лісу, трохи корчів. Сяка така криниця, стайня, хата-ліпянка. Господарювати можна. Зайшов до хати. Знужені молоді господарі, недавні еміґранти, пятеро дрібних дітей. Трохи не заплакав на їх нужду дивлячись, а на сльози не надто був щедрий. Не говорив господарям, зачим він прийшов. Фарми не взяв би, хочаб її давали йому за пятьдесять долярів. Як позбавити родину фармера останнього засобу для життя? Добре розумів — не схоче він — знайдеться хто інший, може навіть добрі сусіди...

Трохи пізніше довідався, що фарму купив повоєнний еміґрант. На весні вигнав попереднього власника до міста, збільшувати ряди безробітних. Безхатний каявся. Він фармера не виганяв би, може тому вдалосяб за кілька літ довг сплатити. Але. Хто то знає людську душу? Гроші моглиб пропасти, а він заліз би в неоплатні довги. Не повелося й перекупцеви. Другого року перекупив фарму за ще меншу суму заможний сусід, щоб заокруглити свою секцію землі. Може він самий і був причиною неповодження, хто знає?

Нічого не виходивши з фармою сусіди надумали на що інше. Був в околиці Народний Дім. Праця в ньому провадилася, як і скрізь. Зимою, на Різдво, пущення й Великдень гралися "представлення." От і завзялися фармери, щоб Безхатний на масляній поставив яку комедію. Аматорів у них, мовляв не бракує. Вибрав Безхатний те "представлення," розписав ролі, зібрав аматорів. Бажаючих "грати" аж надто. Роздавши ролі — заповів проби. Жив він від Народного Дому миль з десять,

аматори знов по сусідстві, найдалі півтреті милі. Пришкандибав з Рудьком заповідженого вечора. В Домі не напалено, нема дров чим і напалити. Хвилин через десяток прийшов один аматор. У сусіда випрохали трохи дров, розпалили. Говорили пів години, ждали, але ніхто з аматорів не показався.

Наступної проби прийшов знов. Всі аматори вже ждали. Мокрим рядном накинулися на Безхатного з доріканнями, чому не був минувшої проби? Вони поприходили і ждали, мовляв, даремно.

— Власне, що я був. Вас нікого не було, виключаючи "Леся," — Безхатний відповів на дорікання. Грали "Орендаря в клопоті" і Безхатний знав аматорів по їхніх ролях.

— Тaж ми посходилися перед девятою? — дивувалися аматори.

— То то й ба, що перед девятою! А проба заповіджена на пів до осьмої. Ми вдвох розпалили, ждали з годину, десь по осьмій і розійшлися. Коли пробу переведемо, раз сходитимемося на девяту? Не раніше півночи! А меніж по пробі треба манджати який десяток миль, над цим застановіться! Вам недалеко, на пів до осьмої можете вповні тут бути, коли я можу бути на той час.

Проба пішла своєю чергою. Скінчили в одинацятій, та ні одному аматорови не прийшла в голову гадка запросити Безхатного на нічліг, хочаб на жарт. Скріпившися, чимчикували вдвох з Рудьком під звуки вовчих концертів. Кайоти завивали на всі лади. І квартети, і дуети, і соля різали вуха. Не був Безхатний страхополохом, розумів жалібні завивання. Мороз тисне, жерти хочеться! От, ці свої почуття в голос і вкладають. Хібаж скімління людини багато відмінне? Відчував якусь прихильність до чотироногих співаків, клопотався йдучи, коли не чув їх голосу. Але, десь у таємних заглибинах мозку сиділо щось, що наче підштовхувало його й собі завити по вовчому. Зусиллями звертав думки на що інше, тоді охота вити заникала. Почуття того ніяк не міг він собі пояснити.

По виставі відношення фармерів зовсім змінилося. Зачіпали його розмовами, уважно слухали, питали часом порад. З "Лесем," добре розвиненим місцевим фармерським сином, сприятелювався. Раз і запитав, чому то відношення до нього так

наглядно змінилося. Той усміхнувшися, відповів помовкою:

— Пізнали пана по холявах. Бо ти зовсім відмінний від людей мовою, обходженням і поведінкою. Живеж на відлюдді, говориш, що думаєш, нікому не схліблюєш, не підлещуєшся. До людей лагідний, вирозумілий, а кричиш часом, за всякий недогляд... Пізнають люди, що й знаєш багато чого. Беручиж під увагу, що тобі під носом і на підборіддю щойно зачорніло, люди й домірковуються, що ти не їхнього поля ягідка. Щось воно в тобі є, чого я не вмію пояснити. Щось, ніби притягаюче, збуджуюче до тебе довіря. Відчувають, певно, твою духову вищість, може й загрубілими, але простими й щирими серцями, тебе навіть не розуміючи. Бо простий нарід скрізь щирий, у більшости всеж таки чесний, хоча може трохи жорстокий. Я немало їздив по Канаді, був по містах, знаю наших професіоналістів. Скажу тобі, коли вони пізнають тебе, — зненавидять, як свого найгіршого ворога. Може боятимуться тебе й шануватимуть, та тим гірше ненавидітимуть. Ти не на їхню міру викроєний...

— У дечому вже дали мені себе пізнати — сказав Безхатний. І розповів про свої відчити.

— Отже, бачиш. Тримайся простолюддя. Воно тебе належно оцінить, — радив "Лесь." — Не таке воно, поправді, святе та Боже, за те чисельне! Й відповідно до кількости число гідних одиниць велике. На ті одиниці можеш сміло покладатися. І ще одна порада: — уникай недоуків і всіх тих, що знають забагато, в "пани" всіми правдами і неправдами шиються. Бо світ теперішний — це союз нікчем супроти гідних людей!

— Ти читав "Думки" Джіякома Леопардія?

— Не доводилося, — "Лесь" заперечив. — Ці слова — підсумок моїх життєвих спостережень і помічень. А чому питаєш?

— Бо твої вислови начеб виняті з його "Думок."

— Навіть не чув, що такий Леопарді існував на світі. Яж фармерський син! Працюю на ріллі, книжку беру в руки уривками, та й то в зимі, коли роботи менше. А хто такий, отой твій Джіякомо?

Розповів Безхатний про життя італійського поета й фільософа і молодики розійшлися. Добившися з Рудьком до свого

відлюдного притулку — Безхатний взявся ті Думки перечитувати. Прочитав дві сторінки й задумався, книжку відложивши. — Великі, глибоко правдиві думки. Тільки модерний світ іде не за ним, а за другим італійцем, Миколою Макіявелем, за його тезою, що й найогидніший злочин оправданий, якщо веде до наміченої цілі. Не мало набув досвідів, що дійсно воно так є. Будь він Макіявельського успособлення — скрізь жив би припіваючи, всяку можливість старавсяб використати для власного фізичного добра. Знав, що у борні з нікчемами без підступу ще не виграв ніхто. Але гидився нечесних методів боротьби.

Задумувався, що діятиме він далі. Не поневірятиметьсяж до смерти самотою, працюючи для інших людей за нужденну заплату! Відповіди покищо не находив. І в таких хвилях свій неспокій за майбутність, сум і нудьгу за людиною, що його розумілаб, погодилабся йти з ним у невідому майбутність, топив у музиці. Струни плакали під його пальцями, тужливо виводив Рудько свої тони, настрій господаря начеб відчуваючи. Та не зявлялася людина. Одні північні вихри їм обом вторювали. Музику зміняла невдячна клопотлива праця пером. І в писанні, з кожного рядка проглядала туга і сум, не піддавався зневірі, але й про майбутність боявся думати.

І в такий то час Безхатному усміхнулася доля. Звела його з бажаною людиною, з якою його розлучила першого дня його життя в Канаді...

XXX.

Червонаве від морозної мли сонце підкочувалося під південь, коли Надія прокинулася. Безхатний завваживши, що дівчина вже не спить, вештався по хаті. Ставав все так, щоб хвора не могла побачити його обличча. Хотів дати часу розглянутися по хаті, трохи призвичаїтися до обстанови, а тоді вже викритися самому. Перешкодив не який інший хрін, але Рудько. Лежачи дівчина погладила його по голові, з тиха до нього промовляла. По хвилі спитала голосніше анґлійською мовою:

— Гарного пса маєте! Як його зовуть?

— Не знаю, як звали його попередні господарі, — по англійськи відказав Безхатний зміненим голосом. — Я назвав його у моїй матірній мові, Рудьком. Підобрав його постріленого по дорозі.

— Так як і мене — сказала дівчина по українськи. — Ви українець?

— Егеж, ще й який! — відказав натуральним голосом, до неї не обертаючися. — А ви що, українка?

— Так, українка, — вимовила потиху. — Сирота без рідні і без хати.

— Якраз на свого попали. Бо й я сирота, без хати. Навіть моє назвище Безхатний! — говорив душачи сміх і разом до неї обернувшися. З уст дівчини зірвався оклик здивовання. Разом схаменулася:

— О, це ти... Ви... — швидко поправилася. — Ото несподівана зустріч!

— І несамовита зустріч, Надя! — заговорив ласкаво Безхатний. — Доля знов звела нас. Може вже не розлучатиме...

Сів на краю ліжка, взяв її руку в свої. Поважно, наче лікар пацієнтку старався підбадьорити:

— Ну, якже чуємося, нічого не болить? Може зїмо чогось?

Надія наче заніміла з несподіванки. Тільки очи заіскрилися. Безхатний нахилився до її обличча, ласкаво вдивлявся у очи.

— Можеш піднятися? — питав тихо. — Трохи перекусиш, тиж голодна. Тай оглянути треба, може пальці приморожені?

В тім менті сталося щось, чого Безхатний ніяк не сподівався. Надія вхопила його за обі руки. Заки він встиг отямитися притисла їх до своїх уст, щільно притулила до них обличча. Тим поцілунком виявила вона увесь свій біль і тугу упослідженої сироти-чужинки, свою віру у нього і свою любов, якій вона відтепер усю себе віддавала. Шептала, все тісніше тулячися до його рук:

— Я тебе ні на мент не забувала. В хвилях зневіри, тяжкої праці, нужди й голоду твій образ став мені просвітком, додавав сил в борні за життя, поміг мені встоятись у хвилі чорної нужди й поневірки. Врятував мене від духової смерти. Тепер ти врятував мене від смерти фізичної. І не забув мене. Я не

сподівалася тебе більш в житті зустрінути. Але вірила, що ти мене не забудеш. Я на твоїй ласці і в твоїй владі. Можеш діяти, що тобі забагнеться.

Замість відповіді на її признання Безхатний ледви чутно доторкнувся її уст губами. Вона обхопила його за шию, сховала обличча на його грудях і вся прилипла. Підвела на нього повні сліз темно-блакитні очи і так мовчки дивилася. Начеб не вірила, чи це гарний сон, чи дійсність. Безхатний знов прилип до неї устами.

По хвилі трохи обоє заспокоїлися. Ніяковість зустрічі по кількарічній розлуці заникла. Може аж надто поважно на свої літа Безхатний Надію оглянув. Дівчина соромилася, всеж слухняно виконувала його розпорядки. Обійшлося щасливо. На одному тільки великому пальці правої ноги знайшов невелику синяву плямку, в черевику була дірка. Це незначна дрібниця; могло скінчитися багато гірше...

Снідали у трьох. Надії не дозволив вставати бодай той день, напоїв міцним з горівкою чаєм. Їла мало, трошки шинки, яйце, крумку хліба з маслом. Неабияке свято мав Рудько. Безхатний, на радощах, попри залишки снідання відрізав йому фунтів зо два свинини. Пес, що пів години хлептав воду зо своєї миски, вкладався коло кухні й позіхав задоволено. А оп'яніла Надія проспала цілісенький день. Увечорі чулася зовсім здоровою.

Мало не всю ніч оповідали свої пережиття від часу розлуки. Безхатний нічого не затаюючи, бо й що міг затаювати? — розповів про своє життя. Мав багато приключок, пережив не одне розчарування, не одну гірку хвилю! Тільки його нужда, прикрі хвилі показалися нічим супроти пережитого дівчиною. Щиро, з діточою простодушністю, без огірчення й жалів розповідала свойому вибранцеві все, що довелося їй перенести.

— Я бачила, — почала Надія сумне своє оповідання — як тебе повів поліцай до вагону. Кинулася бігти за тобою. Мене затримав інший поліцай, завів до стації, сказав сідати. Кілька англійських слів я навчилася від тебе, зрозуміла бодай, що значить "сіт давн". Зісталася сама серед чужих байдужих людей, такої пізної пори. Страх, як боялася! Різні люди приходять, інші відходять, штовхаються, снуються, наче жиди по

ярмарку, розпитують, регочуться. А я нічого не розумію. Здається мені, що регочуться з мене. На щастя той же поліцай спитав, чи маю я адрес, це слово я зрозуміла. Віддала йому адресу свого батька, він десь пішов. Вернувся за пів години, взяв трохи моїх річей і кивнув головою, щоб ішла за ним. Посадив в авто й повіз, не знаю куди. До хати батька, виявилося, а самий поліцай жив на тійже вулиці через кілька хат. Загримав у двері невеликого дімку. Там ще спали, але поліцай стукав і щось кричав, поки не відчинили. Вийшов старий чоловік. Поліцай щось спитався, чоловік відповів щось. Я уловила одне слово "дотер", а від тебе знала, що то дочка по нашому. Чоловік заговорив до мене по українськи. Це й був мій батько. Я його не знала зовсім, ані він мене. Мені й півроку небуло, як він виїхав з краю.

Батько видавався мені доброю, лагідною людиною. Був справді таким. На своє нещастя оженився з вдовою. Мала вона дитину від першого чоловіка, а другу придбала за час свого вдівства. З батьком також придбали двоє. Зведені діти в хаті — це пекло. Коли діти походять від одної матері, то ще ще. На своє нещастя приїхала я. Двоє старших мачушиних дітей ростом і будовою здавалися багато старшими від мене. Обі дівки, дебелі, розпущені до крайности. Першого дня я зрозуміла, що життя при батькові мені не буде. До тижня й почалося.

Вся хатня робота звалилася на мене. Пери шмаття на сім душ, прасуй, мий підлоги, кожного дня готуй їжу, мий начиння, ший, латай. Мачушині дочки ні за студену воду не візьмуться. До півдня вилежуються, зо дві години вбираються, вимальовуються. А вечером — шусть десь на танці... Часто у третій і в четвертій рана верталися. Для святого спокою я мусіла на них ждати, бо такі панії навіть дверей ніколи не зачинять за собою. І в подяку за мою працю діставала "крейзи ґрінгорн", "дорти ґалішен", інакшого слова від них не чула. Скаржилася батькови. А він що? — Терпи, дочко! — сказав.

— Бачу, тяжко тобі, та й мені не лекше. Завязав собі світ з нею, тепер караюся! Дітей шкода. Треба терпіти, поки підростуть. — Потрохи почав за мною обставати, пекло піднялося в хаті. Настроїли проти мене й малих. Я терпіла, — і

знаєш — потрохи зживалася зо своєю долею невільниці. Була огірчена життям, розлукою з тобою, старалася не думати над своєю долею. Поволі поверталася в робочого вола. Приходив час відпочивку — не могла заснути. З праці, з недоїдання чулася наче побитою. І тоді все в мені бурилося. Готова була зірватись і йти у світ за очи від такого життя під батьківською стріхою. Але куди йти без мови, без знання праці? Хіба в воду! Тисячі місцевих хлопців і дівчат шукали роботи й не могли найти.

Прихапцем, потрохи привчилася шити на машині. Наняласе за помічницю у одної кравчині. Не зле й платила мені, десять долярів на тиждень. У неї обідала, часом і вечеряла. Приходила з роботи додому, і вдома мусіла працювати, пізної ночи прихоплювала. Дістала першу заплату, думала справити собі хоч одно убрання, щоб люди пальцями на вулиці не показували. Мачуха, чи її донечки, платню викрали. На батькові домагання гроші звернути, ще посміли казати, щоб я звернула вартість "шифкарти", так начеб не мій рідний батько мені ту шифкарту вислав!

І знаєш? Тих дві сотки долярів я виплатила батькови до цента. Перебралася на кватиру до своєї кравчині, пів року щадила кожний запрацьований цент. З батьком зустрічалася на вулиці, він часом заходив до мене. Трохи віджила, зодягнулася. А безробіття все поширювалося. Батько втратив роботу, тай старий вже був, спрацьований. Фабриканти не дбають про старих вже виснажених працею робітників, без жалю їх віддалюють. А ще коли робітник чужинець? На його місце станув молодий, здоровий, а батько опинився на вулиці. Мусіла йому помагати. Та мій мізерний заробіток не вистарчав.

Бився, бився батько, щоб дати дітям хоч якесь забезпечення, й рішив набути кавалок землі. У східних провінціях до землі не докупитися. А требаж і на коні, і сякі-такі забудови поставити. Складених грошей не мав, родина все зїдала. Продав за дванацять соток хату, от і всі гроші. Не похочувалося мені їхати на захід, тай господиня не радила. Але щож... Мачушині дочки поїхали на свій хліб до котрогось великого міста, танцювати на "шовах," чи яка біда; батькові діти малі, батько

старий. Комусь требаж на фармі працювати? Я й поїхала з батьком.

Купили ми фарму миль двацять звідси, коло стації Б. — назвала дівчина стацію. — Фарма заліснена, з камінням, крім хати нема будівель, хочаб стайні. Управної землі не більше трицять акрів. За ту фарму заплатив батько вісімсот з чимось долярів. За решту купили пару коней, дві корови, свиней, курей. Взяли на виплат плуг, косарку, сіварку, — а знаєш господарські машини не подешевіли. Пішли на те всі батькові гроші. Збудували з осик сяку таку стайню. Два тижні довелося мені вимазувати її глиною, забивати шпари, самій місити глину. Праця тяжка, але я наче на світ вдруге народилася. Позбувшися дочок, здавалося подобріла мачуха. Бодай не було щоденної сварки в хаті. Одначе спокій недовго панував в нашій родині.

В осені намолотили бушлів з чотириста пшениці, трохи вівса для коней, накосили возів з десяток сіна. Пшениця йшла за безцін, потрібно грошей і на податок, і на убрання для дітей, а іх Бог мав. На зиму я поїхала до поблизького містечка. Міркувала прожити сама, тай батькови десяткою другою помогти. Іншої роботи не могла знайти, нанялася в ресторані за послугачку. Тижнів за два почав приставати господар з залицяннями. Ту роботу я покинула. Нанялася до хатних услуг у одного заможного склепаря, нашої людини, батька чотирох дорослих дітей і чоловіка тілистої жінки, великої пані по поведінці. Витримала тиждень лише. Почали приставати на переміну два молодики і старий, їх батько! Нанялася до ресторатора-китайця, але й там "но кіс, но вольк," — як китайці говорять. До тижня мусіла забратися. Тяжко непоганій дівчині у теперішні часи працювати і затримати свою дівочу гідність! Коротше кажучи, за чотири місяці я змінила девятнацять місць. Наймалася до всяких робіт, була послугачкою, була нянькою. Але скрізь бажали не так моєї праці, як мене самої... Бували хвилі, коли мені ледви з їх лап вдавалося вирватися. Йшла в інше місце, там розпитували, де робила попередно, чого так часто міняю роботу? І починалося знов те саме...

Два тижні вдалося мені попрацювати в кравецькій робітні одного добродія. Працювало нас кілька українських дівчат,

пять чи шість дівчат інших національностей. Забігали часто всякі "сейлсмени". Народ вони хитрий, пнуть до свого повільно й підступно. Про умови праці в кравецьких робітнях розповідала мені моя господиня ще в Квебеку. Гарній на вигляд молодій дівчині працювати там не можливо. Спочатку, звичайно, вміють вдавати, чемні аж до пересади. Чемні, поки не оплутають дівчини своїми сітьми, наче той павук необережну муху. Мене все допитували, чи маю "бой френда", добивалися, щоб пішла з ними на обід, на вечерю, чи до театру. Відмовлялася, ~~бо знаю, що~~ без користи для себе ніхто нічого не дає, а подруге — не привикла, щоб за мене хтось платив. До пересади хвалили тоді мій розум, красу, поставу. І в той же час пожадливим оком гандляра споглядали на мене, просто гидилася їх ласого зору. Через кілька днів пропонували мені стати моделькою, обіцяли подвійну платню. Я відмовилася. На те місце стала інша, дочка поважних родичів. Через тиждень її світлини, голої, вже курсували по Канаді. А мені дали зрозуміти, що в кравецькій робітні я не працюватиму, мовляв — занадто повільна, не виконую належної праці. Я розуміла справжню причину отої моєї повільности. Без слова забралася, бо щож мала діяти? Багато чого побачила я у тій робітні!... А певно ті самі умови і в кожній іншій. Адже кріза, кожна робити за щобудь напрошується! Ну й працюють новітні білі невільниці, мусять виконувати кожну забаганку працедавців. Не виконуватимуть — не працюватимуть!... Виконуватимуть, — їхній гріх раніше чи пізніше стане прилюдним. Скаржитися нема кому і нема як. Стає людина посміховищем. Мабуть це причина, чому у цих краях часто-густо кінчають самогубством молоді дівчата, спеціяльно міські робітниці.

На весні минулого року вернулася на фарму. Не багато запрацювала, та вернулася такоюж, як виїхала. Батько трохи викорчував в осені, трохи на весні. Засіяли вівсом і пшеницею вже зо шістьдесять акрів. За літо викорчували вдвох знов з двадцять акрів. Світ починав мені ясніщати. Але... За мої гроші купив батько третього коня. Я казала купити хоч старого, вже навченого. Батько купив такого, що не бував у запряжці, думав при старій парі його навчити. І від того коня на той світ пішов...

В косовицю запряг "бронкса" до косарки. Цей чогось перестрашився, крутнув в бік. Батько вилетів з сідження, попав під ножі. Коні тягнули його трохи не гони. Ножі потяли ногу, бік, руку й плече, жах було глянути. Батько помер до трьох днів. Прохав мачухи не кривдити мене. Мачуха й обіцяла, справді, ніби трохи подобріла. Помираючий батько всеж їй не вірив. Якось на самоті сказав мені випороти, вже не знаю як заховані від мачухи чотири десятки, зашиті на грудях убрання на чорні дні. Це все, чим я з батьківщини скористалася.

На зиму приїхали обі мачушині танцюристки, одна з поганою хворобою. Місце їй було у заведенні для таких хворих. Мачуха про те й слухати не хотіла. Довідалисяб люди, насміхалисяб. Взялася лікувати дочку одній їй знаними ліками. Моє життя з хворою на таку слабість людиною—можеш собі уявити. Нахаба скрізь лізла, вбиралася в моє шмаття, начеб хотіла мене навмисне заразити. Хотілося не раз зголосити про слабість поліції. Але як зголосити? Пост кінної поліції від нас миль за двадцять пять, а писати, так від поштаряж довідаються. Мусіла терпіти!

Тимчасом унадився до нас старий, років сорок пять гомстедник. Випивав з мачухою, — я думала, що він залицяється до неї, чи до котрої танцюристки. Аж почула, що то мене хочуть збутися з хати. Відмовила навідріз, висміяла. Проминула Пилипівка. По Різдві старий не на жарт причепився, не давав ніде проходу. Мачуха дерев'яною пилою пилила, дочки собі. Та бо й малі від них не відставали. Кожний кусок хліба кісткою застрягав поперек горла. Зайду в стайню, заздрісно на кожний гак, на кожний мотуз дивлюся! Хвилина муки і по всьому! Щож... не ставало відваги! Виплачуся між кіньми і трохи відійде.

Опісля рішилася. Чиж мені пропадати за отим старцуном? Піду у світ, проживу якось! Шкода батькових, хоча й невдячних, дітей ставало. Всеж таки рідні вони й мені. Надумалася витримати до весни, тоді забратися. Хлопчаки, якось неділею, пішли на зайців сильця ставити. Пішли в ліс і певно заблудили. Знайшли їх аж четвертого дня замерзлих.

Шкода дітей, та признаюся щиро, мені полекшало. Я стала вільна, мене не вязало вже з родиною мачухи ніяке спорід-

нення... Колиб діти були живі, не знаю, чи зважиласяб я їх полишити.

Я вибралася на світанку, ще всі спали. Взяла з собою те тільки, до чого руки хворої танцюристки не доторкалися. На своїй стації сідати до поїзду не хотіла. Думала дістатися до А... на північну вітку і звідти їхати. Хотіла виїхати так, щоб ніхто не знав, де я поділася.

Фармерськими дорогами за день приблукала на цей шлях. Звечоріло, думала десь переночувати. А тут кругом засніжена пустеля, виють вовки. Піднялася ще й заметіль. Я вибилася з сил, хотілося спати. Сама не знаю чому, хотілося мені достатися до ліса. Напів знепритомніла, упала на сніг збоку дороги. Зробилося тепло, хотіла роздягнутися. Може останними проблисками свідомости відчула, що це вже смерть, я замерзаю! Кричала рятунку. І прийшла до себе вже у цій хатині... — закінчила дівчина сумне оповідання.

— Боже мій, які поневірки довелося тобі переживати. Мимоволі у тому завинив і я. Колиб я не вмішався у твоє життя, ти знайшлаб собі відповідну людину до пари, не переживалаб того, що пережити довелося — з щирим жалем говорив Безхатний. І швидко поправився: — Тепер ми знов у купі, — казав бадьоро. — Колиж ми одружимося, Зірко? Пригадуєш, ти казала заждати кілька місяців, а проминуло трохи не три роки! Я маю півсотки долярів, проживемо до весни, не бідуватимемо. А там доля і Бог щось пішлють. Дамо собі раду! Люди ось на державній допомозі живуть та й то женяться...

— Рішай самий, любий. Ти вирвав мене з пазурів смерти. Життя моє належить тобі. Я погоджуся на все, що ти вирішиш — Надія відповіла потиху.

— Ми повінчаємося не далі через тиждень!

— Добре! Так мені від тепер вже треба братися за обовязки господині — з усміхом на блідому обличчі пробувала жартувати Надія. Тільки жарт їй не вдався, уста усміхалися, а темно-блакитні очи зайшли слізми.

— Ти плачеш, любчику! — заклопотався Безхатний. — Чого?

— Не зважай. Це я з утіхи.

XXXI.

Справді, могла Надія і плакати і сміятися. Доля сироти, хоч би й дорослої, зовсім незавидна. Жити між людьми і скрізь чутися одиноким, гейби пустельником. Нема з ким поділитися ні хвилями втіхи, радости, ні розрадитися у часах нужди й поневірки. Бо чужі люди все будуть чужими, хай би й добрими по своїй натурі вдалися. Мають вони свої клопоти, свої болі й недомагання. І не всі добрими й чутливими бувають. Трапляються такі, що з чужої нужди тішаться, на кожному кроці показують свою злорадність. Вдаючи часом добрих, чутливих, все готові залізти людині в душу з своїми брудними ходаками, споганити й оплювати її, вивернути і притоптати. А ще коли людина складом своїх думок, повсякденним життям від них різниться. Люди не вибачають нікому відрізнення від самих себе.

І, коли він чи вона твердої вдачі, мусить сирота уподоблятися черепасі. Заховати свої болі десь далеко, в найглибшу закутину своєї істоти, затягнути себе маскою зовнішного спокою і холодної чемности. Сміятись — коли хочеться плакати, чемно вислухувати людських теревенів і вдавати зацікавленого, коли в душі вона над тими людьми насміхається, вдавати веселого, навіть два три дні голодуючи. Бо гідні люди, а сироти особливо, знають ціну людському милосердю і ним погорджують...

Незавидна доля сироти-мужчини. Ще гірша доля сироти жіночого полу. За неї ніхто не впімнеться, ніхто не обстане. Та й всяких намагань спідлити її, збезчестити аж надто багато. І тільки небуденні характери, що високо цінять свою гідність перед всіми тими намагами встоюють.

Найближчої суботи в невеликій церковці серед піль двоє сиріт поєдналося. Крім священика, фармера, що правив за дяка, старшого брата і обох молодят — нікого в церкві не було. По вінчанні пішо пройшли десяток миль до своєї несвоєї хатини. Ні поздоровлень, ні дарунків, ні бенкетів. Прийшли потомлені, випили за свою щасливу майбутність по чарці вина і молода заходилася готувати обід.

Наступні тижні проминали чарівним сном. Частенько сідали

в купці, наче брат з сестрою. І раду радили, що діятимуть вони на весні.

Вдвох мали вони з сотку долярів. Обчислювали — ще двацять прожити до весни. Других двацять пять пішло до винніпеґського склепу Ітона на необхідне убрання Надії. Пятнацять пішло на дозвіл одружитися й вінчання. Надіїних чотири десятки Безхатний порадив їй тримати. Цеж памятка по її батькови, наслідство і заплата за трьохлітню працю в Канаді. Розходуватимуть їх хіба у великій скруті.

Найматися робітником на літо, працювати за безцін у інших не хотілося, особливо тепер, одруженому. Та й роботи не так легко знайти. Фармерство обходилося власними силами, на ріллі працювали жінки й дівчата. Міг Безхатний вдатися до судді Дорінсайда. Суддя певно його з жінкою приняв би. Перешкоджувала гордість. Він там був гостем, учителем. Робітником найматися зовсім не випадало. Чувсяб ніяково він самий, ніяковілиб і Дорінсайди. Виарендувати десь фарму — нема за що вирентувати. Та й все одно — підневільне становище. Безхатні хотіли стати незалежними господарями, нехай собі найбіднішими у всій Канаді...

— Деж ми візьмемо грошей, щоб хоч за якебудь господарство зачепитися — журилася Надія.

— Гроші найдуться — казав її чоловік впевнено. — Позичив би у тогож судді. Вірю, що не відмовить навіть пару тисяч. Тільки позичку треба віддавати. А може статися й так, що у нас буде бажання чесно довг віддати, але не буде спроможности. За позичкою звернемося у скрайній нужді. Можнаб занятися й торгівлею. Я міг би занятися, скажемо, книгарським інтересом. Інших ґандлів не можу терпіти.

— Чогож? Адже люди якось з торговлі живуть, доробляються.

— Не маю ґандльового успособлення ані хисту. Ґандель, бачиш, побудований на використовуванні покупця, часто на ошустві. Брехати людям, що якийсь продукт чи річ обійшовся собі у стільки й стільки, що нічого, або мало що заробляється, коли кожний думаючий покупець знає, що то неправда, я не вмію і вчитися не хочу. Провадити торгівлю чесно, так знов інші торгівці конкуренційними цінами кінця доїдуть. Пізнав я,

якими способами деякі торгівці доробляються. В інших краях вони за такі способи з тюрми не вилазилиб. Маю нахил до праці на землі. Працювати на чистому повітрі, використовувати плодючі сили матері-землі, це, по мойому чесна і гідна праця. Зимою, попри те, знайдеться ще якась праця вдома. Можна там якісь дрова на опал рубати. Яж дві зимі "ломберджекував" по лісах, набув досвіду. Ще якусь працю здиблю. Головно за землю вчепитися! А тут з голими руками не вчепишся. Тільки от, ще одна перешкода. Жаль забиватися з тобою десь у нетри на безлюддя. Але бо і по містах не зачепишся, робіт тепер нема!

— Пізнала я вже ті міста й містечка досить. Маю їх по шию. Мною не турбуйся. Де ти будеш, там і я. А прийдуть прикрі часи, так щож? Нам не першина, привикати до нужди не треба буде — казала дружина.

Обоє обчислювали, чого треба буде на весну, якщоб змогли набути "гомстед." Тільки на таку фарму могли вони сподіватися. Пара коней, корова, пара поросят, курей з півдесятка. Далі віз, плуг, борони, мішків зо пять муки, цукор, сіль. Всякі інші дрібниці, ну й насіння: пару бушлів вівса, пшениці, бульби. Знов же кухня, дошки, дріт на загороду. Ціни на худобу, правда, низькі, та решта все в ціні, як і за добрих часів. Додавши сотку на всяку непередвидженість — обчислили, що з шістьома сотками можуть до господарства братися. Та покищо мали обоє одну десяту частину необхідної суми.

Написали до аґрикультурного відділу провінції за інформаціями про "гомстеди." Написав Безхатний і до судді. Повідомляв, що одружився з бідною дівчиною своєї народности, що вони вирішили осісти на землі. Не мають покищо з чим за ту землю вчепитися. І запитував, чи можуть вони сподіватися на поміч випозиченням такої суми, яка по їх обчисленні буде необхідна.

До тижня наспіла відповідь. З острахом той лист розпечатували. Адже від відповіди судді Дорінсайда залежав успіх чи неуспіх їх плянів на майбутне. І перше, що з листа випало, був банкнот, пятьдесятьдолярівка. Читали в листі:

"Мій дорогий хлопче!

"Невимовно тішуся, що ти подав про себе чутку. Я певний був, що ти, делікатний, з ніжною душею хлопець, озовешся.

Думаю, твоя дружина тобі під пару, такаж чесна, шляхотна й розумна і певно не така, як ти бриклива. Пізнавши тебе, знаю, що з інакшою ти не одруживсяб. Приймиж від нас усіх маленький весільний дарунок. Прийми так щиро, як щиро, від душі ми всі тобі його посилаємо...

"Тішить мене, мій хлопче, твій задум осісти на землі. Земля-мати не зрадить, не заведе. Хліборобська праця упосліджена. Але не всеж так буде. Чим більше хліборобський стан матиме між своїми рядами таких, як ти, освічених, з широким світоглядом, енерґійних хліборобів, тим скоріше піднесеться він економічно і культурно. Пригадуєш нашу першу розмову, коли зустрінулися ми на переїзді залізниці? Вчепишся за землю, от і матимеш нагоду своїх співбратів по заняттю згуртувати; увійдете в силу, а тоді диктуватимете свої умови торговельно-промисловому світові. Початки тяжкі будуть, дуже тяжкі! Вірю в тебе, в твої здібности і вірю, що переможеш усі перешкоди на свойому шляху...

"Певно, радо позичу тобі навіть пару тисяч, хочби й на десяток літ. Бажана тобою сума замала. Не знати, яка земля тобі попадеться, як далеко від осель. Можеш покладатися на мене так, як би необхідні тобі гроші були у твоїй кишені. Так само покликайся на приятельство зо мною, колиб треба було якихось порук, чи рекомендацій. Моє слово буде помічне, у тому тебе можу запевнити.

"Нехай Всемогучий Бог благословить вас обох у всіх ваших починах."

В приписці стояло: "Моя старшенька тижнів два тому заручилася з старшим Стронґгедом. Весілля буде на весні. Не запрошую тебе, бо знаю, що не по твоїй кишені, а на чиюсь кишеню ти зовсім не ласий. Тобі й не до того буде. Вибирай землю, обосновуйся!"

Молодятам гора з плечей звалилася. Безхатному стало лекше на серці ще з одної причини, у чому боявся навіть сам собі признатися. Побоювався, чи не забурив серця суддівни він, занадто щиро з ним вона обходилася. Правда, не менш щиро відносилися менші діти, але то ще діти. Тепер відчув полекшу, заспокоївся. Така, як Маріянна за байдужну їй людину замуж не піде!

— Гарна людина, цей твій суддя! — сказала Надія по прочитанні листа. — І як ти з ним сприятелювався?

— Яж тобі розповідав як. Людина він чудова, шляхетна, вирозуміла. Рідний батько, здається, не був би кращим. Подякуємо йому обидвоє. І за дарунок і за готовість нам помогти.

— Я не зможу написати листа по англійськи. Та ще й до освіченої людини — ніяково відпрохувалася дружина.

— Я тобі напишу, під твій диктат, а ти своєю рукою уважно перепишеш. Отак, мій любчику — говорив він, сажаючи Надію собі на коліна. — Киньмо об землю лихом, журбою, як у котрійсь пісні співається. Працюватимемо і житимемо!

— Я знаю, що ти все зробиш, за що лиш приймешся — вимовила дружина його цілуючи.

— Ну, не навроч! — жартом озвався він. — А то загордію! Ті жінки готові чоловіка зовсім зіпсувати своїми похвалами.

— Як же тебе не хвалити, Остапе? — чоловікови в тон говорила Надія. — Місяць тому я була бездомною сиротою, думала про самогубство, замерзала напів завіяна. Тиждень тому обоє журилися, що пічнемо? Тепер все йде, начеб доля витрясала нам все добре з рукавів. Здається мені, що я тепер чи не найщасливіша жінка в світі! От, тільки ще одна недогода — сміялася. — Твоє імя я вже всяко відмінювала. Ніяк не дається змінити на ласкавіше, ніжніше. Тверде занадто!

— Козацьке імя! — казав він. — Козаки — народ твердий, суворий! Такі і йменння давали. Як тобі недогода, можеш мене звати Стахом-птахом. Моєж метрикальне імя Евстахій. Тільки отой Стах-птах трохи польщиною пахне. А інакше ніяк також не зміниш.

— Буде мабуть так, як є. Така вже моя доля, люди зватимуть Остапихою. Але нашим дітям ми даватимемо давні наші імена історичні, з Княжого і Козацького періоду. Як що буде дочка — назвемо Бреніславою — мріяла наголос Надія. — Ні, недобре. Подібне на польську Броніславу. Краще — Звеніславою, Дзвіночком, Звінкою. Другу дочку — Ростиславою.

— І англійці зватимуть її Русти! — сміявся чоловік. — Трохи півня нагадуватиме.

— Ну, то Любомирою, чи Предславою. А синів назвемо...

— Одного Остапом — піддавав думку чоловік.

— Ні, одного Олегом, другого Ігорем, третього Святославом. Ще одного Ярославом або Мстиславом.

— Ей! А скількиж ми тих дітей матимемо? Коли всім даватимемо історичні імена, мусимо зразу перескочити літ бодай на шістьсот. Чи ще краще, від Шевченка починати. Бо наших історичних імен і на сотку родин вisталоб, не на одну... — перечив чоловік, вибухаючи сміхом. — Це раз, а друге — ти даєш самі поганські імена. Люди думатимуть, що наші діти не христіяни навіть...

— Ми дамо їм і христіянські імена.

Жартівливі розмови відступали місце мріям про будучність, мрії — ласкам. Час минав для подружжа надто швидко. Топилися сніги. Десь не десь вибивалися зпід снігу паростки трави. Вганяв цілими днями Рудько, десь певно за заяцями. Дорога вкрилася рідкою гразюкою. Молодята загодя запаслися тижнів на два всім необхідним — раювали в хатині. Надія зовсім відродилася. Поповніла, плечі заокруглилися, щоки прибрали ніжно-рожевої барви, живі очи світилися щастям, темніли, коли вона сміялася. Золоте волосся набрало полиску, само від себе почало витися. Простенько, добірно вбиралася, все їй лицювало. Виглядала чарівною, княжною з діточих казок у зачарованій хатині.

Як вже трохи підсохло, замкнули хатину. Всі троє, — Рудька зачисляли до членів родини, — пішли на стацію довідатися, що принесла їм пошта за трохи не три тижні. Одержали купу листів. Прийшли інформації про гомстеди в провінції; куди належить вдаватися за полагодженням всяких формальностей, фарму вже вибравши. Прийшов лист від судді Дорінсайда з порадами і запитом, коли і на яку адресу вислати готівку, — на пошту, чи через найближчий банк? Були листи від всяких осіб, купа часописів. Приблукав, якимось світом, один лист з Европи.

На европейський лист Безхатний не звернув особлившої уваги. Розпечатав його останнім, нічого від нього не сподіючися. Лист вислало Военно-Історичне Товариство, якого Безхатний вже роки був членом. А до листу пришпилений папірець, — міжнародний поштовий переказ. На виставлену суму

поглянувши — він аж зблід, сам собі не повірив! Сімсот пятьдесять долярів! Цілий маєток у його становищі.

— Надя, любчику! Дивись! — викрикнув схвильовано. — Щастя до нас повернулося обличчам! Таж це трохи не тисяча долярів! Обійдемося й без позичок!

— Звідкиж ти їх дістав? За віщо? — не розуміла дружина. Й сама заразилася його схвильованням.

— Я й самий не знаю завіщо? А дістав з Европи. У листі певно пишуть за що.

Стали на дорозі лист читати. Товариство повідомляло, що посилає половину доходу, винагороду за його працю.

— Яка це праця? — допитувалася Надія.

— Вже знаю яка! — сказав її чоловік лист дочитавши. — От, не сподівався! Є ще гідні люди на світі!

— То скажиж і мені яка? — дружина нетерпеливилася.

— За любощами і нашими мріями про господарство не мав нагоди тобі сказати. Трохи довга це історія — почав він. — Але ходім, не будемож стояти на дорозі! Бачиш, я кандидую на автора.

— Справді — жваво підхопила дружина. — Е, жартуєш!

— Які тут жарти? Ось, доказ у руках!

— То ти такий! — втішно скрикнула Надія. — Ой, якаж я рада! За це варто тебе вицілувати.

Кинулася йому на шию. По хвилі гордо перед чоловіком перейшлася.

— Чого ти так разом запишалася? — питав щасливий чоловік.

— Щеб не пишатися! — відповіла задорно. — Яж дружина автора! Ти може й не знаєш, як може жінка бути своїм чоловіком горда. Поживемо, ти здобудеш імя у світі! Правда? — ласкаво зазирала йому в вічи.

— З тобою може й здобуду — запевнив він вагаючися.

— Ти вагаєшся? Не віриш у власні сили? Тобіж все вдається!

— У себе я вірю. Але бачиш, Зірко. Українцеві трудно здобути імя у світі. Тим то наші мистці, оті Гоголі, Достоєвські, Потапенки, Помяловські, Чайківські і Словацькі — імена їм легіони — пішли на службу чужих народів, своїми творами,

часто клясичними, збагачують чужу літературу, чужу музику. І стали відомі світови під маркою російських чи польських мистців. Світ той до українців ставиться ворожо, не визнає нашої окремости, ні наших прав і стремлінь до самостійного життя. Тим то українцеви пробитися в світ дуже важко. Наш загал знов бідний і несвідомий на наших землях; несвідомий, хоча й заможний матеріяльно тут, на американському континенті. Зовсім нічого не читає або читає мало, бож "книжка, знання хліба не дасть". Український автор скрізь бідує, зосібна бідує тут, в країнах доляра. Мусить якусь річ написати, вистаратися гроші на друк, самий видати, а опісля ждати, поки якийсь читач надумається ту книжку купити. Тут вихована інтелігенція, всякі професіонали, — за дуже рідкими виїмками, українською книжкою не цікавляться. Пресові органи не друкують нових праць, а звичайно, передруковують старі, кожному вже відомі, звичайно не питаючи у авторів навіть згоди. Так роблять наші групові часописи, за виїмком одного щоденника в Злучених Державах. Ще більше доїздять кінця авторам наші книгарі. Автор пише річ, видає, часом позичені, гроші на друк. А книгар зробить йому ласку — замовить двацять чи трицять примірників і хоче половинного опусту, бож він, мовляв, видає готовий гріш на непевне... А гріш той — десять чи пятнацять долярів всього! Однак, знаючи це все, волю таки працювати для власного, не доконче вдячного народу, чим для розпустного світу. З тобою я здобуду одно з чолових місць серед українців, певно, якщо не загрузнемо з головою на нашій майбутній фармі.

— Тим то ти дорожчий для мене. Бог з ним з тим світом і грішми! Може прийде ще час, що й з нами світ пічне числитися.

— Мусить прийти! — твердо вимовив Безхатний. — Може не за нашого життя, але прийде. Наш нарід ще вестиме перед у світі! Вірю в це! Без тої віри і на світі жити не варто! Та... Требаж розповісти тобі, як я прийшов до такої купи грошей.

Йдучи розповідав. На примусовому дозвіллі, перед двома роками, він почав писати. Віршував, писав спогади, короткі оповідання, історичні розвідки. Українські видавництва радо

містили його праці, та не платили йому ні цента. Поважніші речі післав до Европи і забув про них. Не сподівався навіть виходу тих праць у світ, не то заплати, бож там біда. Аж сталося так: люди посилають доляри в Україну, хай собі піднеільну, перерізану кордонами захланних сусідів, а він одержав з України. Праці його вийшли книжками, правда, ограниченим накладом, за два роки розійшлися. Розвідку, за згодою українського видавництва перекладено на іншу мову. Оба видання принесли трохи більше десятка тисяч злотих зиску. От, Товариство і вислало йому половину. На дозвіллі, голодуючи, пробував він писати і по англійськи. Свої спроби посилав до двох поважних видавництв. Ті розхвалили, але друкувати відмовилися. Післав до сусідньої держави, там виходив український журнал англійською мовою.

Радо помістили, тільки що безплатно. Тутешній український загал умової праці не навчився ще цінити, не узнає навіть письменництво за працю. Тож нема так дуже і для кого письменництвом займатися...

— Але ти своєї праці не покинеш? — спитала Надія оповідання вислухавши.

— Не покину, любчику. Вовка все в ліс тягнутиме! Таке і зо мною. Як щоб не та авторська притичина, чи думаєш, я жив би на відлюдді в отій хатині, в сусідстві канадійських "кайотів", слухав би що ночи їхніх концертів? В зимі на фармі аж надто багато вільного часу на писання матиму.

— Щасливо це склалося, що ти в тій хатині опинився. Інакше ми моглиб і не стрінутися.

— Зустрінулись би де інде, може ще скоріше. Я вірю в призначення! — озвався Безхатний.

XXXII.

Через тиждень власник хатини відвіз молодят на стацію. Повідомили суддю Дорінсайда про несподівані гроші, подякували за добру волю й щирість. Від позички відмовилися, відложили на будуче, як би не дали собі на фармі ради. Трохи клопоту причинив Рудько. Добрий пес не хотів від своїх панів

зіставатися. Вони в вагон, він за ними. Не дався нікому зловити. Мусів Безхатній самий затягнути пса до багажного вагону і там привязати. Скавулів і рвався, аж поки не приніс йому валізку з річами й наказав стерегти. Заспокоєний пес положив на валізку голову, недовірливо, з під ока, поглядаючи на багажного агента.

Проїздили трохи не сотку долярів. Оглядали кілька напів залюднених тавншипів, і нічого підхожого не найшли. Не бракувало лісу, так три четвертини фарми займали мочарі, так звані "свомпс". Траплялися сухі, не було лісу, безліч врослих в землю каменюк, десь ще з ледникової доби, тай земля не урожайна. Аж у третій місцевости найшли молодята, за чим шукали. Не аж надто далеко від світа: миль тридцять пять на північний схід від великого, як на північ, міста. Від кінцевої стації залізничої вітки миль сім-вісім. Хоч добре не уїзджена фармерська дорога проходила від фарми у трьох милях, ловецька тропа перетинала фарму. Тропа суха, потічок тече через фарму, поміж гайками білої осини дебелі хвої, ялини. Траплялися незаліснені прогалини, просто закладай плуг і ори. Скрізь зеленіли паростки буйної трави, земля значить родюча. Тяжко здибати краще щось! Тут і рішили молодята осісти.

Заплатили за фарму по долярові від акра. Тиждень пішов на полагодження формальностей, на закупно необхідного. З набуттям худоби клопоту не мали: дооколичні фармері раді були купцеві з підхожою ціною. За півтори десятки відкупили у склепаря старий, ще добрий віз, у римаря набули упряж. Набрали повний віз дощок, необхідне приладдя, на пару днів харчів для себе, вівса для коней... І проваджені Рудьком, ще до сходу сонця поїхали у Божу путь.

Не легенька стелилася Безхатним дорога. Тропою, від коли Канада, ще не проїхав мабуть ні один віз. Приставали, вирубували по при землю кущі, осину, їхали далі, знов приставали, вирубували. Лісова практика минулих зим добре придалася! Відважно, жартуючи прокладали шлях до своїх володінь. Дорога здавалася близенька, а забрала півдня!

Станули на горбку недалеко потічка. Там саме облюбували місце на обійстя за перших відвидин. Сухостою кругом не бра-

кувало. Першим ділом запаслися на ніч ріщем: околиця дика, могло тут не мало водитися вовків та медведів. Ватра стримає їх у приличній віддалі. На довгі віжки до воза поприпинали пастися своїх коненят, розвели огонь, чим Бог послав перекусили.

Взялися обоє до праці. На осинових кругляках будували тимчасове пристановище, сховатися від дощу, зложити живність. З готових дощок будувати легко. До вечора збудували невисоку колибу, трохи меншу ніж хатина, де звела їх доля. От, місце на ліжко, столик, піч. Двом людям небагато місця треба. Накрили дошками, вставили вікно і захист від негоди був готовий.

Ночували на спорожнілому возі, коло ватри. З заходом сонця обліпили їх комарі. Поставали зовсім над огнем коні, що мент стригучи вухами й прислухуючися до гоміну нічного лісового життя. Безхатний побоювався, щоб лісові мандрівники не сполошили чи не заїли коней. Уложив дружину на возі, від комарів порадив накритися з головою. На ватру наклав зелених галузок ялини. Коні в диму стояли зовсім спокійно. Безхатний не спав всю коротку ніч, задрімав, як вже розвидніло.

Другого дня збудували загороду для коней, корови й поросят, вже куплених, але зіставлених у попередних їх власників. Закопали по вуглах чотири грубих стовпи, збили їх жердками, обкопали глибоким, вузьким рівчаком. У рівчак щільно, один по при один вставляли довгі, ярдів на три кругляки, колоті грубші осини. З низу присипали землею, а згори прибивали до поперечних жердок. Зверху прикрили жердками, галуззям. Накидати ще наверх з пів воза трави і вийде зовсім прилична міцна загорода, що їй і медвідь не легко дасть раду. Другої ночи коні стояли вже в загороді.

Третьої днини загороду і свою колибу огородили частоколом. Все обгороджене подвіря не займало й восьмої частини акра. Немало намарудилися, за те певніше чулися самі, не потерпали за худобу.

Ще три рази їздили молодята на стацію, поки запаслися всім необхідним. Привели корову, троє поросят, курей. Привезли плуг, борону, накупили граблів, вил, косу, набули зброю, набоїв хижакам на привитання. Взяли пару мішків бараболь,

пшениці, три мішки муки, бушлів зо двадцять вівса на насіння і коням. Накупили начиння, невеличку кухню. Почали у своїй фортеці загосподарьовуватися.

Фарма й господарство, хоч яке воно здавалося маленьке, забрало трохи більше пять соток. Мали молодята ще з двіста долярів, без Надіїних грошей. Фарму закон вимагав обгородити. Обгороджувати як будь, а пізніше ту роботу переробляти — не виплачувалося. Рішили хоч одно зразу зробити по господарськи, щоб літ десять не треба було поправляти. На тірші часи заховали сотку, а за решту закупили колючого дроту. Ту роботу відложили на пізніше, як обсіються...

Трохи запізнилися з обсіюванням. Поки зорали, де можна було, цілину по прогалинах, посадили два мішки бульби, посіяли акрів зо два вівса, з півтора акра пшениці, — бодай для курей на зиму — захопив червень. Належало про сіно подумати.

Одностайна робота надто нудить і скоріше людину втомлює. Від тепер молодята сплянували роботу різноманітну. З раня він брав косу, обкошував краї прогалин, вишукував догідніші місця в низинах, вирубував корчі верболози. По пізньому сніданку обоє йшли викорчовувати рідкі зарослі під осінню оранку. Він корчував, обчищував дерево, а Надія скидала в купи хмиз і ломачча. Викорчуване дерево сортував — рівне і здорове, грубше, на будову, тонше на стовпи городити фарму, криве — на опал. У південь вона готувала обід, він знаходив собі роботу на подвірі. По обіді обсмолювали відземки стовпчиків, забирали на віз, клали кілька змотків дроту і їхали своє володіння від володіння медведів відгороджувати. Все брали з собою дубельтівку з набоями. До лісових бурмил Безхатний все мав респект і доброзичливість, перший медведя не зачепив би. Тільки не знати, чи медведя зачепить розум, та й Надія страх боялася. Вперше вгледівши "поркюпайна", думала, що це Бог зна, який хижак! Зо страху готова була злитися з чоловіком у одне тіло, так прилипла. Сміялася, як Безхатний їй розповів, що такий власне звір перед попередньої зими у нього виконував обовязки Рудька...

У рівній віддалі закопували парудесять стовпиків, прибивали один кінець дроту, він натягав дощинкою, з глибоким прорізом на дріт, а Надія прибивала, навмисне для тої цілі

вироблюваними гачками. Городили у три нитки дроту. Виходив міцний пліт. Не міг би йому дати ради ні медвідь, ні дикий канадійський бик чи корова, звані "мусами". Дрібнота лісова крізь дроти легко пролазила, та дрібнота не страшна.

Кожного пообіддя ставили ярдів сотку-півтори плоту. У густішому лісі дріт прибивали просто до дерев. Виходила не зовсім рівна лінія, але хтоб на рівність звертав увагу? Поки нагребли й позвозили возів з вісім сіна — три боки фарми, від сходу, півночи й заходу вже було обгороджено. Ще за кілька днів огорожу закінчили. За той самий час очистили ще акрів зо три поля.

Зустрінулися пару разів з медведями. Великі звірі не аж надто зважали на таку мізерію, як дві, може ними ще й небачені, двоногі істоти. Підводили зацікавлено голови, винюхували повітря. Не добачуючи ворожих кроків зо сторони двоногих, щось собі бурмотіли й байдуже продиралися крізь хащі своєю дорогою.

Під половину липня почули себе неабиякими господарями. Фарма обгороджена. Пшениця й овес на цілині з Богом, як то кажуть, говорять. Цвітуть бараболі. Для худоби, обіч загороди, солідний стіжок сіна. Малувато, але буде ще кілька возів вівсянки, для худоби також несогірших ласощів. Загороду вкриють і обложать стіни підстілом, пшеничною соломою, вийде теплий хлів, перетримає й пару зим, поки осина не почне трухлявіти. Копати криницю не було покищо потреби. Тутже за обійстям журчав потічок з холодною, приємною на смак водою. На зиму зіставалося тільки прочистити підхід до нього, та купити пару зайвих відер. А лід прорубати — праця невелика. Натомісць треба заходитися будувати захист для себе на довгу зиму, подбати за опал. Молоко, мясо, яйця, бараболя будуть свої, купувати не треба. Мішок цукру, мішочок солі, мішків пять муки, — дрібниць всяких — і вистане для них до наступного літа. А зиму також не дармуватимуть.

Лісу не бракувало довкола. Два тижні Безхатний зволікав на подвіря довгі ярдів на дванацять балани. Вибирав твердше дерево, — сосни, ялини. До ліпянок не мав довіря, знов же бракувало й глини. З раня до пізної ночи дерево обтісував, сортував, гаряче липневе сонце дерево сушило. Міркував збу-

дувати хату на три хоч невеликих кімнати — кухня, спальня і кімната денна для них обох, та може й гість якийсь колись нагодиться. А виставляти гостям на показ ліжко обоє вважали несмачним...

Заняті щоденною роботою Безхатні забували світ, не знали, що по сусідстві діється. Довідалися, аж зайшов до них новий їх сусід, вже старший емігрант з жінкою. Оглянувся по подвірі, хвилину цмокав. Далі обоє спрямувалися до колиби.

— Здоров, сусідо! — заговорив гість басом, простягнувши руку. — Як Бог милує? Бачу, що ви не зле тут влаштувалися!

— Чого то людина не зробить, коли захоче — привітно відказав Безхатний. — От, ще хати на зиму нема. Не зимуватимем же у цій дощаній колибі. А виж, сусідо, далеко звідси осіли? — питав, розуміючи, що сусідом може когось звати тільки справжний сусід. І не помилився.

— Та тут, з вашою рядом, ближче від дороги. Тільки, біда, запізнився! Треба було з ранньої вести братися, бодай бульби насадив би на зиму. А ви вже давно тут?

— З ранньої весни!

— Не зле загосподарювалися. Фарму добре обгородили, трохи засіяли, дерева настягали. Го, го! — з відтінком заздрости в голосі говорив сусід, — не малий видно гріш у цю фарму всадили! Коні, корову маєте, віз і плуг. А в мене нічого! Молока навіть дітям нема!

— Малих дітей маєте? — освідомилася Надія.

— Не то, щоб зовсім малих. Двоє вже старшеньких. Але двоє близнят без молока таки не обійдуться. А вашіж діти де?

— Ще будуть — усміхнувся господар.

— Який бо ти, старий! — озвалася його жінка. — Нічого не добачуєш. Молодичка зовсім на дівчинку молоденьку подібна, певне побралися недавно, а ти вже про дітей питаєш.

Надія справді виглядала дівчиною-красунею. Жіночі форми гарно розвинулися стародавними амфорами, тоненький, делікатний стан, вужчі від бедер плечі, випяті під блюзкою груди, ніжне з румянцем загару дитиняче обличча в короні буйного заплетеного в косу волосся, чудово між собою гармонізували, надавали її постаті чару й принади. Не мало десь намару-

дилося над її чарами саскачеванське сонце, чисте лісове повітря...

— А що там! — на докір жінки сміхом відказав старий.— Теперішні молодята зразу дітей наплодять, а далі побираються!

— Ей, от мовчав би! — картала його жінка.

— Нічого, нічого. Дай Боже жартувати! — заспокоїв її Безхатний. — А такі молодята й справді у наші часи трапляються. Нічого великого. З чим же, сусідо, до нас завитали? — запитав поважно. — Час робочий! В неділю жартуватимемо!

— От прийшов зазнайомитися, поговорити по сусідськи. Ну й спитати дещо. Ви, бачу, маєте молочну корівчину. А я бігме не-маю защо купити.

— Даватимемо вам молока. Дамо й бульби пару мішків в осені, як що не маєте. Бушлів пару пшениці — висловив свою готовість Безхатний.

— А скількиж за те бажатимете? — Бо я грошей не маю.

— Бачите, я також щойно загосподарююся. Помагатимемо один одному по сусідськи. Я стану в пригоді вам, ви мені. Обчислюватимемося по Божому. Я не буду кривдити вас, ви мене.

— А все таки — торгувався сусід.

— Так от, ми даватимемо рано й вечір по кварті молока, ну, хочаб до Різдва, а ви мені коло хати поможете. Не без того, яж кажу, щоб не дати пару мішків бульби, пшениці. Трохи свинини на свята. Скривдити вас не скривджу, будьте спокійні. Ми також жили в біді, біду знаємо! Знов же, требаж на зиму збудувати хатину й вам, помогти кіньми.

— То нехай буде!

Молоді господарі запросили сусідів на обід. Сусідка мусіла Надії помагати. Стіл винесли на двір, в колибі для чотирьох не ставало місця. Стіл застелила Надія чистим настільником, подала з молодих бурячків борщ зо сметаною, зо свіжим сиром вареники, нашвидку зварила яєць. Випили з сусідою по чарці...

— Еге, ге! — з повним ротом насилу говорив сусід. — Та ви живете зовсім по панськи... навіть чарчина ведеться! Пироги з сиром, яйця, масло, молоко! Щастить вам! Десь в сорочці ви, сусідо, родилися!

— Покищо не бідуємо!

— Не бідуватимете й надалі! — старанно пироги уплітаю-

чи казав сусід. — Початки звичайно тяжкі. А вживеться людина, пічне дороблятися, з кожним роком лекше ставатиме.

— Не так дуже! — перечив Безхатний. — У цих краях фармерський дорібок залежить не від старань фармера, а від збіжевих компаній в Шікаго й Винїпеґу. Адже вони встановляють ціни на фармерський продукт, хоча самі зеленого поняття не мають, як збіжжа росте; скільки праці до нього треба приложити. Тут не те, що було у наших краях. Звалив селянин мішок чи два збіжжа і їде до міста. Торговці міські аж за рогачки виходять, щоб збіжжа по східній ціні сторгувати. І продавець і покупець торгуються завзято, ну, й доходять до якогось компромісу, — один поступить, другий набавить. А тут не так! Ціну встановляють збіжеві компанії у залежности від запотребовань на міжнародному збіжевому ринку. Тож тут і багатий фармер цілковито залежить власне від тих компаній. Продуцент заробляє центи, а вони доляри. Можливо, як би збіжеві компанії творили самі фармери — до обезцінення фармерської продукції і не доходилоб. Розумілиб бодай, скільки праці й розходів поносить продуцент, встановлялиб ціни можливо людські.

— А ви думаєте, що в краю не траплялося таких незнайків?

— Чомуб ні. Але були вони високими урядниками, або й міністрами рільництва — говорив Безхатний. — Ось, наприклад, не анекдот, а свята правда. У царській Росії був такий міністер рільництва. Приїхав він до якогось дідича, свого приятеля. На візді у подвіря бачить, мандрує частоколом довгобородий цап. Міністер і каже: — Дивіться, яка чудова корова. Не знати, чи багато молока дає? Йому пояснили, що це цап, піднесли хліб-сіль. Він зважив бохонець в руках і питав: скільки таких бохонців виростає на одному колоскові? Знов пояснили, як дозго забирає з колоска випродукувати бохонець хліба. Міністер трохи засоромився, а щоб показати, що й він на хліборобстві розуміється, питає: — А бульбу вже молотили? Такі саме знавці рільництва розпоряджуються хліборобським продуктом і тут, на американському континенті.

— А в мойому краю, думаєте, інакше було? — казав сусід сміючися. — Також приїхав міністер чи сам президент, до якогось господаря. Побачив цапа і також назвав його коро-

вою. Міністер ніброку був запасений, поволи вилазив з повозу чи може авта, якраз напроти цапа. Цап певно думав, що панисько дражнить його, розігнався і пальнув міністра у сидження. Той заґвалтував, загрозив господареви судом за чинну зневагу високого урядника республики. Господар потиху й каже: — Пане міністре, чи президенте, як там було йому на імя. Це не корова, але цап! Назвавши його коровою, ви його не аби як образили, бо та тварина не менше має гонору від наших шляхтичів. От він вам і відплатив за образу.

Обід затягнувся. Мужчини поговорили, жінки правили свої таємниці. Розійшлися пізно, коли вже вечерю треба було лагодити. Дякували сусіди господарям за щирість, та Безхатні побоювалися, чи не наобіцяли їм поміч, без думки обіцяне виконати. У світі багато несловних людей. Всеж сусід стався на слові.

Кожного дня прибігала за молоком дівчинка, років дванацятьох, мала й на свої літа мізерна. Два тижні приходив він самий. Працювали, як для себе, на сонце не оглядалися. По двох тижнях зруб був готовий. Настелили підлогу, під кухнею викопали невеличку пивницю. На стелю накололи тимчасом осин, по них настелили галуззя, вкрили дерном. Стелю з середини оббили дошками. Дощок вистало оббити стіни спальні, решта мусіла ждати кращих часів.

На вікна, двері, мусіли молодята почати заховану сотку. Обоє на стацію вже не їздили, хіба була якась потреба. Надія за товаришку, на час відсутности Безхатного, брала сусідську дівчинку. Помогли збудувати колибу сусідови, кіньми і ручною працею. Привезли їм муки, цукру, круп. На жнива сусід виїхав на заробітки, а родину доручив опіці молодят.

Свої жнива вони скінчили за півтора тижня. Чоловік косив, жінка вязала снопи на европейський лад, скручуваними перевеслами. Начислили півчверти копи важких колосистих снопів пшениці, кіп пять вівса. Звезли на подвіря, зложили у великі копи, накрили. Молочення пшениці залишили на весну. На овес розрівняли землю, добре її втоптали. Молотили кіньми. Розстелили з пів сотки снопів і гонили по них коней. Опісля згребли солому й настелили іншу півсотки. Зерна, правда, багато нищилося, втоптувалося копитами в землю, але іншого

способу не було. Залишили тільки з пів копи снопів на насіння, на весну. Над купою вівса збудували з кругляків буду, від дощу вкрили грубою верствою соломи. Вже в приморозки викопали бульбу. Мішків зо пятнацять всипали у пивницю, пять мішків зразу завезли сусідови. І з вірою у будучність спокійно ждали вісіммісячної зими. Поки не впав сніг, години дві-три денно корчували. Адже гріх сидіти бездільно, марнувати дні, коли погода служить...

XXXIII.

Північна зима довга і сніжна. Морози доходять до шістьдесять степенів. Сухе повітря мороз злагіднює. Людина тепло вбереться, не застуджується, навіть катар не схопить. В вогкому, приморському кліматі дошкульніше людині докучить пятнацять-степеневий мороз, чим тих шістьдесять. Крім того й погода при березі що годиин міняється. З рана мороз, під південь дощ з снігом, а ввечорі метелиця. У фармерських провінціях зима одностайна...

Не дармували Безхатні в зимі. З осені він нарізав і вивіз на стацію два вагони дров. Мало за них платили, всеж дістав коло сотки долярів. Купив сани, а десяток сім зісталося на лихі дні.

Часто з дружиною вбиралися у грубі теплі штани, взувалися в шкіряні з вовною в середині "маґуси", на них натягали ґумові черевики, міхові шкіряні куртки, шапки з навушниками, брали рушниці і бродили снігами в обхід своїх володінь, навідувалися до сусіда. В такому уборі Надія виглядала пятнацятьлітним хлопчиком. Тільки почервонівший носик цікаво виглядав на світ Божий з футряного ковніра шкірянки, зорями світилися усміхнені темно-блакитні очи. Подобала на гарну різдвяну ляльку по виставових вікнах великих склепів. Бродили, барахталися годинами в снігах наче малі діти, кидалися грудками, боролися. Верталися не завжди з порожними руками. Траплявся заяць, часом лис. Довелося вбити запізненого дика. Ділилися дичиною з сусідом, за теж він обдирав з дичини шкіру. До цеї праці відчував Безхатний обридження.

Перед святами, знов же з поміччю сусіда, закатрупили підсвинка. Мали свята молодята й сусід. Ходили одні до других в гості. Ганя, старша сусідова дівчинка, цілу зиму жила в Безхатних. До дому навідувалася раз, рідше два рази на тиждень.

Надія й потребувала помочи. По різдвяних святах почулася матірю. Її чоловік і самий бачив, що її поведінка дивно змінилася. Не стало рвучких рухів, від усеї її постаті віяло якоюсь мягкістю, теплом, ніби млявістю, на щоках виступали часто плями. Здогадувався, в чому причина такої зміни, але ждав, поки вона сама йому признається. Потайки замовив солідного автора-медика "Порадник для молодих матерей". Підніс їй у день її народин.

Надія, одержавши дарунок, прочитала наголовок і густо почервоніла.

— Ах, тиж!. Недобрий! — картала чоловіка спаленівши. — Ти звідки про це знаєш? Я тобі нічого не казала!

— Спостережливий, то знаю. Бачиш, який з мене добрий чоловік? — Обняв її, наче дитину взяв на руки, посадив на коліна. І зашептав на вухо: — Коли ти почулася вперше не самою?

— Вже днів чотири! Минув місяць по упливу — соромливо відповіла.

— Значить, десь у липню подаруєш мені синка, чи доню?

— А ти чого хотів би?

— Що буде, того й хотітиму. Це мої батьки сперечалися перед моїм народженням. Мама хотіла мене, а батько замісць мене дочки! Гляди, люба, уважай на себе!

Надія поглянула на порадник, написаний державною мовою, і поскаржилася:

— Він бо по англійськи! Я мало чого з нього зрозумію!

— Візьмеш словник, паперу і перекладатимеш собі по українськи. Ах, правда, — похопився. — Українці американського континенту не здобулися ще навіть на порядний слівник! Мусиш користатися Головинським.*) Це добрий спосіб. І англійської мови таким чином навчишся.

*) Великий російсько-англійський і англійсько-російський слівник, близько 2,000 сторін.

— Справді?

— Певно! Шукатимеш у слівнику за кожним незнаним тобі словом і воно добре вбиватиметься в тямку. Тільки не перепрацьовуйся. Кожного дня можеш цим займатися годину, найбільше дві. Решту часу чим іншим займешся. Бродити по снігах, качатися, тепер вже не лицюватиме нам.

— Знаєш, голубе, я так боюся! — по діточому скаржилася.

— Чогож боятися, Зірко? Всі жінки на світі переживають таке саме.

— Коли мені від якогось часу хочеться щось ламати, спалити що будь. Страх, як забагнеться часом підпалити ну, хоч купу соломи якої, або що!

— Ах ти, моя палійко мала! — ласкаво заспокоював дружину. — Багато жінок відчувають те саме бажання в твойому стані. Ось, діждемо весни, тоді всі купи гіляк попалиш!

— А то мені здається, що ти мене вже не любиш! Не обіймеш, не притиснеш до себе, як раніше! Та й я якось поганію.

— Ти для мене є і будеш чарівною! А тиж не хочеш, щоб ми отак міцно обіймаючися, пошкодили нашій дитинці? Як прийде дитинка, ще гарнішою, як була дівчиною, станеш.

— Справді? — Надія начеб не вірила. Він запевнював.

З дружиною разом, занявся писанням і Безхатний. Обходив худобу, наносив дров, води й писав, часом за північ. Писав про свої пережиття, про життя народу на рідних землях, про ворожі кривди й утиски, про байдужний світ, поправляв переклад Надії. Або брав дружину на руки й годинами носив по кімнаті. У нього на руках вона часто й засипляла. Обережно, щоб не збудити, роздягав її, вкривав на ліжку, самий знов брався до писання. За новою працею забув і музику. Довга зима минула для подружжя зовсім непомітно.

З весною працював більше на спілку з сусідом. Прибуло ще кілька сусідів-гомстедників. Загодя обсіялися. Вівсом і пшеницею Безхатний засіяв акрів з пятнацять. Його кіньми й насінням засіяв зо пять акрів сусід. За літо збудував засіки на збіжжа, "ґрінери", викінчив кухню й кімнату, побудував дах на хаті. А попри те знов викорчував акрів зо сім цілини. Працювалося охочо, адже сподівався приходу на світ собі наступ-

ника. Коли є для кого працювати, і втома людини не береться.

Після косовиці прийшла велика для подружжа хвиля приходу в світ їх першої дитини. Ще загодя Безхатний напитав досвідну в тих справах бабуню, привіз до себе. Міркував наняти госпитальну доглядачку. Але то пані, не вмітиме варити, треба оплатити подорож з міста та й платити денно по кілька долярів.

Той ранок Безхатному запамятався назавжди. Почалися родові болі. Бабуня наказала йому гріти багато води. До Надії його недопустила. Сама копалася у кусниках тонкого полотна, Безхатним навіть ніколи не бачених, перекидала якісь бавовняні начеб сорочки, здатні хіба на убрання діточих ляльок, дрібні панчішки. Здогадався, що це все праця його Надії, дивувався тільки, коли вона цього всього наготувала? За такою роботою він її ніколи не бачив...

І коли почувся перший плач дитини, він кинувся до спальні. Бабуня поралася коло дитини від ліжка на стороні. Саме перевязувала прядкою лену пупок. Надія лежала змучена, закривши очи, до шиї укрита легким простиралом. Серце у молодого батька задріжало. Блиснула несамовита думка: — "Може вмерла!" — Кинувся до неї... Дружина відкрила очи. Усмішка осяяла бліде змучене личко. Взяла чоловіка за руку й міцно притулилася до неї щокою.

— Ну, тепер ми вже мама й тато! — свого зворушення не виказуючи, жартом, щоб що будь сказати, вимовив Безхатний. — Як чуєшся, Зірко?

— Все гаразд, — за неї відказала бабуня. — З тиждень полежить у ліжку й здорова буде, як та риба в воді.

Хотів Безхатний подивитися на своє наслідство й не наважився. Здаля глипнув на червоне безпомічне сотворіння. Нераз бачив гарненьких, біленьких людських немовлят, думав, що такими гарними вони вже й родяться. А у них щось червоне, з великою головою! Аж зжахнувся. Що буде, як воно й зістанеться таким червоним?

— То воно завжди буде таке червоношкіре? — з острахом питав бабуні. Та заспокоїла питанням на питання:

— А самий ти інакшим, думаєш, родився? Зажди, за пару тижнів побіліє!... Гарна дитина, фунтів зо сім певно ваги має.

Безхатному відлегло від серця.

— Хлопець, чи дівчинка? — питав з полекшою в голосі.

— Хлопчисько!

Бажав подивитися ближче. Але бабуня нагнала його зо спальні. Закомандувала принести балію теплої води, треба було викупати поліжницю і малого. Принісши бажане — молодий батько цікавився, як немовля годуватимуть, хотів його добре роздивитися, та бабуня нагнала його з хати без милосердя.

Все обійшлося щасливо. Безхатний не бажав щоб Надія кормила дитину власними грудьми, бо й слабою вона чулася. Тільки жінки модерною цивілізацією не зіпсуті, мають на ту справу свій погляд. Ніщо у світі не заступить дитині молока його матері. Не хочуть кормити своїм молоком дитини такі лише жінки, що звання матері негідні, красуні-моднярки, бож зіпсується форма грудей! Красуні ті, правда і дітей не бажають. Замісць водитися й бавитися з дітьми — бавляться в котиками й кімнатними песиками, зводять нінащо саме призначення подружжа. Пестять і виціловують тих звірят, та так щиро, що вони з пестощів здихають...

До двох тижнів Надія виздоровіла, прибрала людський вигляд дитина. Безхатний завжди обходився з дружиною ніжно, лагідно — тепер свою уважність до неї подвоїв. До тяжчої роботи недопускав. Вона з кожним днем гарнішала, повніли, наливалися румянцем щоки, поповніли груди, дійшов до нормального вигляду округлий стан. Часто підводив дружину до зеркала, пригадував її страхи перед народженням сина. Щаслива й задоволена Надія соромливо червоніла, ховала обличча на грудях чоловіка. В поривах щирости говорила, що справді, мало трапляється на світі так дібраних пар.

А в осені на молочення треба вже стало машини: акрів з вісімнацять засіву руками не обмолотиш. Зо сім засіяних акрів мав сусід. Власники молотарень не дуже похочували їхати за шість миль на півдня роботи. Обіцяли приїхати аж по скінченні молочення по сусідах, якщо погода служитиме, та й то за дорожчу оплату. Снопи в полі знов не стоятимуть. Безхатний звозив снопи з дружиною. Накидав снопи — дружина сортувала їх на возі. Коней дарма не ганяли: набирали такі вози, що й два наймитівські не дорівнялиб. Добре годовані

коні не перемучувалися, та й дорога недалека. Снопи складали у стирту так, щоб між них могла заїхати молотарня. І знов шаліли, начеб щойно вчора побралися. Вона злазила з високого воза, а він, по хлопячому сковзнувши по снопах, хапав її на руки, вициловував. Виспівуючи снопи скидали, зо співом їхали в поле.

Намолотили зо три сотки бушлів самої пшениці, з півтори сотки бушлів вівса. Їсти мали що, мали пару соток долярів складеного гроша. Зимова праця Безхатного писанням також принесла сотки зо дві долярів, тільки не від канадійських часописів. Купили ще одну корову, двоє телят, на молоко для малого купили дійну козу. Жити можна зовсім не бідуючи. Але непосидюча степова вдача Безхатного, його енергія не могла з бездільністю помиритися. Молодята надумали трохи пшениці продати. Знали про низькі ціни, одначе не знали її напевно, бо з компанійним грошоробством ще не доводилося їм так близько стикатися. Знали з часописів, що у Форт Вилйем ціни за пшеницю хитаються між 35—60 центами за бушель в залежности якости. Доставу до Форт Вилйем обчислювали на пять, а нехай на вісім центів від бушля. Щось від їх трьох соток бушлів відійде, коли в елеваторі пшеницю перечищуватимуть, нехай по два центи на бушель. Виходило по обчисленням десять центів. Пшениця переважно з цілини, якщо й не піде вся в перший так зв. "ґрейд", то ні в якому разі не буде нижче другого. Це вийде по яких 57 центів бушель, а віднявши кошта перечищення і достави — по сорок сім центів. Двіста бушлів продавши — всеж нова сотка долярів.

Але молодята обчисляли справжних цін не знаючи. Безхатний говорив з сусідами, що вже літ по пять жили в околиці, тільки вони не могли певних інформацій дати. Від завідуючого елеватором довідався про ціну. А та ціна за саму доставу до Форт Вилйем виносила 28 центів від ста фунтів, тобто трохи не сімнадцять центів від бушля. Сім-вісім бушлів відійде при перечищенні. Колиб хотів затримати пшеницю на якийсь час в елеваторі — треба заплатити знов по пів цента від бушля... Виходило, що за свої дві сотки бушлів хліба молодята зможуть дістати яких півсотки долярів. Завідуючий елеватором давав їм згори по четвертаку від бушля. А в той же час тона

отрубів коштувала двадцять два доляри. За тону отрубів-корму для худоби—треба віддати дві й три четвертини тони пшениці-корму для людей.

За шістьдесять фунтів муки заплатити аж чотириста тридцять фунтів пшениці. Просто в голові не містилося, чому то так? Думали — помилилися, обчисляли знов. Виходило те саме...

Збіжжа не продали ні одного бушля. Рішили тримати хочаб пять літ а за безцін не продавати. Чому воно так, Безхатний часто доглупувався раніше. Фармер збіжжа продукує, а ціни встановляють люди, які зеленого поняття про збіжжа не мають; всякі гандлярі, перекупці, компанії, трести. Немилосердно диктують ціни і продуцентам, і за перевіз, і покупцям по за границями. Хочеш їсти — давай ціну, або здихай з голоду. Надвижки хліба палили, топили в морях, але своєї ціни не знижували. Тратили сотки тисяч, щоб з голодних людей дерти міліони. Коло компаній кормилося й збагачувалося сотки тисяч всяких посередників...

У перших роках крізи читав якось Безхатний, що в одному з більших канадійських міст жило на державній допомозі одинацять тисяч душ. На кожну душу видавалося допомоги півтретя доляра тижнево, тобто 27,500 долярів на всіх. Але місто видавало на допомогу 55—60 тисяч тижнево. Отже, другу половину, або й більше забирали урядники, що допомогою розпоряджували. В році пятьдесять два тижні, по 27 тисяч це міліон і чотириста тисяч долярів. Якась сума з тої другої половини йшла на оплату кватир "реліфників", на опал і шмаття. Тільки ті видатки виносили не більше десятьох відсотків загальної суми. Зрозуміло, що таке саме у більшій чи меншій мірі діялося по всіх містах. Для тих десятків тисяч допомогових урядників вигідніше було удержувати людей на жебрацькій допомозі, чим людям дати роботу, подбати за розвій країни. А при добрій волі робіт висталоб десяткам міліонів людей.

Зимовими вечорами розповідав дружині про інші випадки недоладностей за своєї лісової практики пізнаних. Фармер, у якого він працював попередно, надумав взяти контракт на нарубання чотирьох тисяч "кордів" дерева на опал, тимрику. Міська рада одного великого міста давала за "корд" по чотири

доляри, тобто разом шіснацять тисяч. Згуртував фармер сусідів, поїхав розпізнати, довідатися про умови детальніше. Там йому сказали звернутися до адвоката, написати відповідну петицію. Адвокат радо пристав, але зажадав... по двацять пять центів від "корда". Фармер був не дурний, рішив дійти кінця — у скількиж то обійдеться, поки контракт здобуде? Посилали його від Анни до Кайафи, і поки дійшов кінця, скрізь то по "кводру", то по пятьдесять центів від "корда" треба дати. Але контракт підписати на шіснацять тисяч. Корд тимрику вийшов не чотири доляри, тільки два й пів. Крім того треба брати відповідальність, що чотири тисячі кордів до умовленого часу буде нарізано й наладовано в вагони. А тут за кожний "корд" тимрику перший ліпший склепар на стації платив три з чвертю долярів, без клопоту й відповідальности. Не дурні фармери зобовязуватися. Ініціятива — ініціятовою, але чейже уряд міг той контракт дати від себе, не через приватних доробкевичів.

Був Безхатний свідком ще одного методу отої приватної ініціятиви. У тій самій околиці фармери нарізали для склепаря кілька вагонів дерева на скриньки, так званого "боксвуду", по ціні чотири доляри від корда. Самий Безхатний нарізав два вагони, поміг свойому роботодавцеви дерево з лісу вивезти й завантажити. Поїхало дерево до Виніпегу і всяка чутка про нього загинула. Щось у місяць склепар повідомив фармерів, що "боксвуд" згорів у місті. Але вони, мовляв, не хочуть фармерів кривдити, виплатять всім по долярови від корда. Ну, нехай втратять самі, а не фармери. Роботодавець Безхатного і вирішив: — пропала корова, хай пропадає й теля, — поїхав з Безхатним до міста подивитися на попіл і переконатися. Зайшли до складу. А там вагонів зо двацять "боксвуду", цілісінькі, навіть огнем не полизані. Хибарка з дощок, де містилася канцелярія, трохи обгоріла, вставлені нові вікна і над дверями красувалася нова вивіска. В хибарці працює двох молодиків, фармерови від давна знаних. Виникла гостра розмова. Фармер з місця заявив, що має тут два вагони "боксвуду", легко їх пізнає, бо робітник маркував трохи не кожне поліно.

— Ми нічого не знаємо! Папери попередньої компанії погоріли — заявили молодики.

— Погоріли папери, але дерево ціле! Або заплатите мені за нього, або я перевезу його на інший склад! — застерігав фармер.

Слово по слові, стали пересварюватися. Врешті молодики вивели фармера на двір, показали на вивіску.

— Дивись! Ваше дерево закуплене "Манітоба Боксвуд Ко.", а та компанія згоріла. Тепер, бачиш вивіску? Стоїть на ній "Алберта Боксвуд Ко." Це зовсім нова компанія і за зобовязання попередньої вона зовсім невідповідає.

Фармер скипів: — Ви сякі такі! Таж я вас, поганців, вже роки а роки знаю. Попередньою компанією не який інший чорт орудував, а таки ви. Змінили вивіску й думаєте, ніхто вас не пізнає? Або гроші, або зараз наймаю тягарові авта й перевожу своє дерево кому іншому!

— Ну, ну-у! Попробуй! Хочеш, щоб поліцію покликати? — грозили власники

— Кличте. А я таки поставлю на свойому!

Аж поліція примусила молодиків погодитися на одне з двох. Врятували дерево знаки Безхатного. Дерево інших фармерів пропало; обстанути за себе самі—не вміли чи не змогли, а правник коштує. Та й дерево після присуду поліції занадто швидко зникло зо складу. Шукай вітру в полі, та чи знайдеш?

Випадків таких знав Безхатний багато більше. Всякі надужиття все йшли у користь гандлярів-перекупців, але ні одна не трапилася на користь продуцентів. Лісу фармер не засіває, не плекає його роками. Коли і скривдять його на дереві, то на якусь певно означену суму. Та бо траплялися й такі випадки: Власник саду у Британській Колумбії вагонами висилав яблука й грушки до тогож Виніпегу. Його продукт був у ціні, але одержував він від оптових складів смішно малу заплату. На його листові запити оптовики відповідали, що яблука й грушки в дорозі попсувалися, багато погнило, потовклося і їх довелося просто таки викидати до Червоної Ріки. Так сталося одного сезону, другого. Далі садівник зачав підозрівати. Вислав вагон яблук і через якийсь час знов одержав повідомлення, що його яблука зіпсулися. Число вагону записав він собі

загодя, зрештою мав накладну від управи залізниці. Витратив на подорож літаком і несподівано зявився у Винипеґу, у своїх оптовиків. Назвався торгівцем з північної Манітоби, мовляв, бажає закупити з пів вагону здорових яблук. Оптовики й повели його до йогож таки ваґону, ще навіть не відпльомбованого. Відкрили ваґон, а з нього пахощі по цілім дільницям розходяться. Яблука здорові, дозрілі! Садівник ще не вірить, каже скриньки з яблуками перекидати. Гандлярі услужно перекидають, завірюють, що доставник того вагону людина солідна, все посилає найдобірніший продукт. Тут садівник і назвав себе, викрив, що то він є власне тим доставщиком. Гандлярі очи вирячили. Ну, й купили мовчанку власника яблук за півтора чи дві тисячі долярів!

Це поодинчі викриті випадки гандлярського ошуства. А скільки таких випадків не викрито і ніколи не викриється? Не всі продуценти можуть дозволити на подорож до місця осідку перекупців, не у всіх розуму на викриття ошуств вистане. Та й перекупці, попікшися раз, стають не чеснішими, ні, — лише обережнішими. А на своє так і так натягнуть з кого іншого.

XXXIV.

Трохи не до Різдва у вільний час роздумував Безхатний над несправедливістю станових взаємин, обговорював з дружиною, не раз говорив з сусідами. Зароджувалася постанова вивести хліборобський стан з упослідження, заставити гандлярський-капіталістичний світ хлібороба і його працю шанувати, примусити до співпраці на основах загально-людського закону: — Людина мусить жити і мусить дати жити іншим!... Колись був він самий бездомним чорноробом. Дбав за нужденне життя, нужденний заробіток, тому хліборобським життям менше цікавився. Не продумував глибше, бож фармерські справи його персонально не торкалися. Ставши господарем, бачив тепер, що при існуючому стані річей він, з дружиною, щоденно працюватимуть на свойому ніби господарстві, а багатітимуть з тої праці люди непрацюючі, всякі перекупці й ліверанти. З тим погодитися ніяк не міг.

Все населення, у якій би то не було державі клясував Безхатній на три категорії. Перша — найчисленніша, найтемніша, зовсім не зорганізована і завдяки тому найбільш упосліджена — хлібороби, селяни-фармери. Друга — також темна, трохи більш розуміюча користи організації — робітництво. І третя —гандлярсько-грошоробна категорія неробів. Хлібороб і робітник, будь він чорнороб, інжинір, учитель, чи ще там хто, тяжко кожний в своїй галузі працюють ціле своє життя. А вмирають бідними, часто залишають незабеспечиних куском хліба дітей. Бо плодами їх праці користають нероби, всякі малі й великі "бизнесмени", всякі професіоналісти, недоконче корисних професій, що поза тою професією не зумілиб навіть добрими свинопасами бути! Звичайно, лекше молоти язиком, писати, чим працювати фізично. Не дарма в країні наплодилося професіоналістів аж так багато, половина всього населення. Значить: кожний працюючий своєю працею мусить утримувати, та ще й як утримувати, одного дармоїда. Ті не сіють, не пашуть, тільки жеруть і черева випасають, очи салом заволікають. На вигідне життя великого розуму недоконче потрібно. Потрібно хитрости, браку совісти.

Безперечно, є професіоналісти, що людського облику ще не втратили. Але таких меншість. І нічого великого людству вони не дали й не дадуть, хоч ніби намагаються дати. Ще Бальзак писав: бувають великі полководці, поети, письменники, музики, великі винахідники, але великого професіоналіста світ ще не знає. Та нехай би займалися своїми професіями, кожна людина хоче жити. Тільки не здиралиб і сему шкіру з працюючого.

Таке становище скрізь по світі. Пригадував читану колись перед роками працю одного видатного брітійського економіста. В подорожі по Австралії бачив він міліони тонкорунних овець, бачив величезні лани пшениці. Образово, з захопленням їх описував, але... "Втіха моя важким сумом змінилася, при пригадці, що з тих, бачених мною, міліонів овець дві третини, тобто дві вівці з кожних трьох, вже не належать тим, що овець плекають; є ніби їх власниками в очах людей, а належать ті отари всяким Сасукам, Монтефіорі, европейсько-інтернаціональним Ротшільдам. Що з кожних трьох колосків пше-

ниці ще на корені, два вже належать тим самим, між собою близько спорідненим інтернаціональним родинам мультіміліонерів. Увесь світ їх сітями обплутаний, наче павутиною".

Шукати виходу! Адже хліборобський стан є підвалиною кожного державного орґанізму. В кожній країні він найчисельніший. І в кожній упосліджений. Чим же держиться упослідження? Темнотою і духовим рабством! Чи сто тисяч британців не керують триста шістьдесятьома міліонами темних індусів? В бельґійському Конґо, в голяндських Індіях пропорція бельґійців чи голяндців до тубильчих чорношкірних ще менша, бо тубильці від індусів без порівнання темніші. Там десятки міліонів чорношкірних працюють за кілька центів денно для збагачення нечисленних тисяч білих панів. Не інакше в Росії. Два міліони партійців розпоряджають працею і життям сто пятьдесяти міліонів їм ворожих людей. Тут відмінно. Існує право власности, існує персональна й політична воля. Так, але позатим економічна неволя, страшний визиск. Власність зявилася не тоді, коли людина огородила шматок землі і сказала "це моє", а тоді, коли та людина почала землю обробляти! І власник не може за продукт своєї праці одержати відповідної заплати! До чогож така власність? Перекупці-грошороби власности не мають. Вони вічні духові пролетарі-визискувачі, для яких "найчистіша форма буття — є гріш" — по словам пролетарського "Месії", багатого фабриканта Карла Маркса. А от, заставитиб тих грошоробів, нехай би й жерли свою "найчистішу форму буття", золото і всякі свої цінні папери та банкноти.

Безхатний, з дружиною, впродовж літа не менш по дванацять годин денно працювали. Перевівши на вісімгодинний обрахунок, вийде не менш триста девятьдесять днів праці. Мають здобуток — до пятьсот бушлів збіжжа, бушлів з пятьдесять бульби. Перевівши на гроші по існуючим цінам — не більше півтори сотки долярів. Це за один день праці виносить аж трицять вісім центів. Мало чим більше, як в комуністичних колєктивах. В той же час робітник у фабриці всеж одержує між двома а трьома долярами за вісім годин. Заробить приблизно від шість до вісім разів більше. А всякий бизнесмен

заробляє від робітника безпорівнання більше, вже не кажучи про великих доробкевичів.

Вихід тільки в клясовій орґанізації фармерства. Зорґанізовані у всякі спілки робітники, чорноробі і всякі білоковнірцеві, зорґанізовані професіоналісти по своїм професіям, зорґанізовані малі й великі торгівці, капіталістичний світ зорґанізований у могутних трестах. Одні хлібороби не мають своєї організації. Правда, всі існуючі партії у свої ряди приймають і хліборобів. Але це партії політичні. Всякі спілки суспільного кредиту, ліберали, проґресивні консервати, і прості консервати, не проґресивні. Всі вони творяться й очолюються адвокатами. Поліпшенням матеріяльного стану хлібороба займаються також, але... на папері!

Побіч партій державного характеру існують ще всякі партії національностей. Українці їх мають щось пять: комуністи, соціялісти, самостійники, націонал-обєднанці, ну й монархісти, чи там гетьманці. Вся їх діяльність в економічних питаннях зводиться до одного знаменника: утримання пресових органів своїх партій і сколєктування платні проводирям, редакційному персоналови, що в більшости є одночасно й партійним проводом. Матеріяльний стан фармерства їх зовсім не цікавить. Деякі партії ведуть, правда, пропаганду за створення торговельних кооператив. Ті кооперативи творяться. Провід у них обіймають не здібніші, лише... свої люди, однопартійці, добрі приятелі, як що не рідня, тих проводирів політичних. Ті людці дбають у першу чергу не за розвій кооператив, а за свою платню Кооперативи ледви дишуть, через якийсь час попадають у приватні руки, безславно закінчують своє існування. Людські уділи пропадають, за теж кооператори, ні з того ні з цього, відкривають солідні крамниці, вже як свої власні. Нема совісних людей.

Замовить такий кооператор десь на випродажі велику скількість нікому непотрібного товару. Заплатить людськими грішми готівкою і дістане часом половинний опуст. За прислугу одержить поквітування на повну суму. Різницю, часто надто поважну, кладе собі в кишеню, збагачується попри платню. Опісля випродує товар за щобудь, бож погані ніхто не хоче купувати. Кооперативи тратять грубі суми, падають,

за те кооператор доробився. Здобувалися українці на кооперативи вартости у пів міліона, але опинювалися вони у приватних руках. Знав Безхатний з десяток менших кооператив, організованих ніби свідомішими людьми — наслідки тіж самі! Корінь лиха один: — брак совісти...

Організація хліборобського стану. Добре, тільки як його організувати? В Канаді багато національностей. Починати організацію приходиться зо своїх, українців. Біда, що українські фармери розсіяні скрізь по хліборобських провінціях, перемішані з іншими народностями. Організація фармерів одної національности не багато поможе. Тут іде про організацію всіх фармерів, створити не якусь національну, а Всеканадійську Хліборобську Корпорацію, керовану й очолювану самими хліборобами. Вдасться створити таку корпорацію — стан хліборобства поліпшиться. Безперечно, розвій корпорації візьме може й десяток років. За теж користи будуть великі. Треба тільки освічених, совісних людей, щиро тій справі відданих.

В думках Безхатного роїлися образки будиччини. В корпорації обєднано все фармерство. І одного гарного року ні один фармер не продав компаніям ані одного бушля збіжжа. Пшеничні трести легковажать фармерів, та тверезіші компанійні "аси" добачують небеспеку для себе, відчувають трівогу. Що буде, коли й на будуче фармерство не поступиться? Більш захланні заспокоюють себе тим, що фармерство не витримає, без грошей не обійдеться! Мусить купувати необхідну живність, всякі приладдя, машини! Мусить мати за що купувати! Однак тій біді запобігнуто. Кожний корпоративний відділ має на руках загодя призбирану суму на лихі дні, в потребі помагає сусід сусідови. Залишено витребеньки, без яких кожний може обійтися. Купити фармер мусить одну сіль. Це такий продукт, що одним мішком можна й пару літ обійтися. Всякі чаї й кави — заміняє молоко. Муку дістають з власної пшениці, з корпоративних хліборобських млинів і муку без порівнання кращу, чим всякі "Робін Гуд", чи "Файв Ровз Флаур", у яких найвартніші складники відходять в отруби. Зістається одна ґазоліна на молочення. Не гасати без потреби автами, так ґазоліни на роки вистане на молочення з фармерських запасів.

І настає кріза для торговельного світа. Інтернаціональні людожери тримаються, притаїлися до скоку на фармерство. Сиплються до урядів доноси, страхання бунтом, домагання вжити драстичних мір. Алеж! Це леґальне, законами визнане право продуцента свій продукт продавати, чи не продавати. Закони мусять боронити скоріше продуцента, чим перекупця-неробу. В законодатних установах, в урядах, фармерські представники, самі хлібороби. Розуміють фармерські болі й нужди, самі їх переживають. Домагаються справедливої співпраці між капіталом і продукуючими цінности станами. І меншість мусить уступити більшости. Хібаб справедливість зовсім вже пропала у світі. Установляються урядом контрольовані ціни. Хлібороб платить належне за потрібні йому річи, але й за свій продукт одержує належну ціну. Не платить за фунт печеного хліба пятнацять фунтів пшениці. Не платить за "саму себе оплачуючу" машину, яку молотарню, по шість тисяч бушлів збіжжа. Не продають за довги й податки фармів. Кожний щирий працівник живе безбідно, не дріжить за будучність своїх дітей, колиб йому довелося вмерти. Люди живуть і іншим дають жити!

Перенятий своїми мріями Остап Безхатний всю зиму приєднував собі однодумців. Писав до всіх вирозумілих фермерів у кого йому доводилося працювати, широко обговорював всі можливости й перешкоди. Находилися такі, що до його задумів віднеслися байдужно, інші з недовірям, ще інші картали його задум називали безглуздим, мовляв: з мотикою на сонце ризиковно пориватися! Знаходилися й однодумці, щиро захоплені новою ідеєю. У своїй околиці втолковував сусідам свої задуми при всякій зустрічи. Сусіди чухалися нерішучо, ніби й годилися, але боялися. Словом — і хочеться, і колеться, і мама не велить! Зате найприхильніше поставився до мрій Безхатного фармер-суддя, Едвард Дорінсайд. Йому першому він звірився зо своєю постановою. Завязалася оживлена переписка, випрацьовувалися деталі для майбутнього статуту корпорації... У першому листі суддя писав:

"Непоправний з тебе мрійник, мій хлопче! Не поспів самий на фармі обжитися, а вже надумав таке, над чим міліони хліборобів підсвідомо думають і не наважаться почати. Вели-

кий твій задум, далекосяглий. Його реалізація займе не одну пару років. Будуть невдачі, прийде зневіра. Раніше чи пізніше, одначе, він переможе. Правда, хоч як вона тепер поневіряється, переможе! Інакше, при теперішньому укладі людського життя, властивіше взаємовідносин між продуцентом і торгівцем, увесь людський рід докотиться до такої колізії, якої від зародження людства світ ще не бачив...

"Задум твій легальний, передбачений законами. Робітництво у домаганні кращих умовин праці проголошує страйки. Те право робітника охороняється законами. Таке саме право прислуговує фармерству. Зокрема, кожний продуцент вправі жадати за свій продукт належної заплати. Диктувати йому ціну, при справедливій оцінці випродукованих вартостей, не наважиться ніяка сила в світі. Досі всі ціни фармерству диктовано. Диктовано власне завдяки незорганізованости фармерського стану. Фармер мусів віддавати свій продукт за ціну, що йому установить капіталістичний світ, й купувати собі необхідне за ціну, що її у нього капіталіст жадає. Раз жадають цін за свої вироби промисловці й капіталісти, що по суті однозначне, чомуж не жадати цін фармерам? Їх продукція найважніша, підстава життя! Без хліба своїх виробів капіталіст не вгризе.

"Починай працю, твори! Раджу починати з своїх одноплемінників. Ті тебе скорше зрозуміють, бо більше чим хто інший упосліджені. Зорганізуйте у своїй місцевости хочаб невеличку хліборобську корпорацію. Постарайтеся побудувати свій хочаб маленький корпоративний млин. В теперішній системі він є одним з головних двигунів. Адже кожна середня фармерська родина, скажемо з пятьох душ, зїдає коло тони муки річно, а це двацять стофунтових мішків. На тих двацятьох мішках та пятьдушна родина переплачує річно не менше півсотки долярів. Десять таких родин — 500 долярів, тисяча— пятьдесять тисяч. В Канаді живе близько міліону хліборобських родин, а це пятьдесять міліонів річно переплачується за одну, тільки муку! Можуть млинові компанії дороблятися! Про поживну якість муки вже й не говорю...

"Пятьдесять долярів річно — сума здається невелика. А скільки треба тій родині працювати, щоб ту півсотку набути?

З худобою те саме, з набілом, куриною продукцією. Адже компанії домагаються нераз доплати від фармера за вислану худобу. Тобто, треба фармерови доплатити, щоб компанія була така ласкава й худобу від фармера забрала, позбавила його клопоту. А піди, докупися по склепах мясива! За фунт треба заплатити стільки, скільки за цілу корову одержав! До того ще й надужить безліч на кожному кроці трапляється...

"Створиш корпорацію у своїй місцевости — сусідні побачать з того користи, підуть за вашим прикладом. Голими словами хлібороба не заагітуєш. Повторюю, справа займе не один рік часу. Та при обережному, обдуманому веденні — увінчається успіхом.

"Зо свого боку, я поробив уже також відповідні заходи, виключно між своїми одноплемінниками. Ти створиш корпорацію у своїй місцевости, я у своїй. Буде їх творитися більше, тоді всі відділи злучимо в одну, різнонародну фармерську корпорацію. Ні одна народність у ній не повинна вирізнюватися. Стоятиме на канадійському ґрунті. Єдиним мірилом права кожного члена в корпорації буде хліборобське заняття!

" І ще одно. Коли твоя околиця незаможна, можеш покладатися на мою матеріяльну поміч у розвою корпорації.

"Тож закочуймо рукави до праці! Додержуватиму тобі кроку..."

Того ще літа повстало два завязки фармерської корпорації у місцевостях миль на три сотки віддалених від себе. Роздобуто складкою трохи гроша, заложено фармерські корпоративні крамниці. Не багато вони фармерству помогли, — товари мусіли набувати в оптових складах. Всеж продавали своїм членам дешевше від цін по приватних крамницях, не гналися за великими зарібками. До приватних крамарів не пішов ніхто і в наслідку вони над осінь спакували манатки, конкуренції не витримавши. Крім того у крамницях найшли заняття кількох фармерських дітей, — на безробітті і це щось значило! На весну околиця Безхатного надумувала принятися за будову млина.

XXXV.

Минув рік впертої органiзаційної праці.

То там, то сям по хліборобських провінціях засновувалися відділи хліборобської корпорації. Повставали без засобів, тому ледви дихали. Тільки в одній околиці вдалося відкупити старий невеликий млин, у кількох околицях заложити невеликі корпоративні крамниці. Але некритична фармерська молодь, у тих крамницях занята, по кілька разів у рік жадала підвищення платні, працю лишала без жадного виповідження. Заступати їх доводилося старими, до фізичної праці вже нездібними людьми. Калікували сяк так, всеж, побіч розходів крамниці ділили невеликий дохід поміж членів-покупців вкінці року. А крім того й товари продавалися дешевше. Не всі члени свій дохід забирали, не всі крамниці могли доходом похвалитися. В світі трапляються люди чесні й нечесні, та ні в одного його прикмети не виписані на чолі.

Не мало клопоту причинила Безхатному крамниця у лісовій околиці, заселеній виключно українцями. Взявся її провадити повоєнний емігрант, з його слів — бувший український вояк. Був великим резонером, а ще більшим хвальком. Обрали його підпилі члени, назвозили дощок, збудували склеп. Новий управитель показався неаби яким паном. Замісць замовляти товари листовно, за корпоративні гроші їздив до міста нанятим автом, або замовляв телефоном на дальшу віддаль. А щоб ті розходи покрити, встановляв ціни на товари вищі, чим по приватних склепах. Півграмотній контрольній комісії заливав очи пивом, самогоном, давав даром тютюн, бо то, мовляв, "наше". Врешті взяв дочок контрольорів собі за помічниць, з зовсім незлою, як на крізу, платнею. На алярмуючі завізвання свідоміших членів мусів Безхатний туди поїхати. Найшов добре зорганізовану кліку "своїх" людей, ласих людським добром поживитися. Управитель бундючно заявив Безхатному, що книжок контролювати він нікому чужому не дасть, а може ніяких книжок і не було. Контроля знов заявила: — Ми знаємо, що він краде. Але, як має красти хто інший, то нехай краде він, бо то дуже "файний" чоловік, і ми його любимо! Ще

через кілька місяців крамниця перейшла в приватні руки, — не стало товарів, не було за що їх і купити. Виручку з продажі корпоративного склепу намагався управитель присвоїти за "залеглу" платню. Розумів і одобрював Безхатний клич "свій до свого", але тут той "свій" виявився гіршим нехриста, якимось Крутієм Мантієвичем Долярохапенком. Мусів знов виїхати туди. Перевівши докладну контролю, зміг Безхатний виручку від продажу крамниці врятувати на оплату членських вкладів. Сварив людей за їх сліпоту, що такого мантія поставили розпоряджуватися їхнім грошем. Кілька днів витратив, щоб втолкувати у розумні голови, що таким способом ведення діла вони далеко не зайдуть. А "свій" совістю й чеснотою мусить показати наглядну різницю між своїм і чужим. Околицю прилучив до сусідньої, миль за сім, корпоративної крамниці, з виїмково чесним, відданим новому рухові управителем.

У іншій околиці управитель клявся й божився Безхатному, що бере з кооперативи тільки харчі і пятнацять долярів місячної платні. У скрутні часи, коли на державній допомозі перебували міліони — і це заробіток. Та коли кооператива впала, — з записів довідався про брак не менше двох тисяч долярів. Управитель брав платню пятнацять долярів, тільки не місячно, а тижнево! І відкрив власну крамницю в іншій місцевости, а члени потратили уділи... Заводити судову справу Безхатний не міг, бо кожна крамниця велася самостійно. Члени знов на страту махнули рукою.

І в думках порівнював Безхатний український кооперативний рух на еміґрації зо шведським, данським і західно-українським. У перших двох державах кооперацію піддержує уряд. Держава контролює і розподілює доходи, тому нема ошуканства, оборот обчислюєтся сотками міліонів, в кооперації обєднано все доросле населення. Але бо у Галичині чужий уряд той рух переслідує, мало того — не один міліон долярів вислано фінансістами на поборення того руху навіть з Америки. А отже кооперація розвивається, охоплює всі закутини Галицької Землі, просочується через Сокальський кордон на Волинь і Полісся, де селянські маси від галичан без порівнання темніші. Може й надто повільно, але розстається й там. Галицька кооперація рік річно видає великі суми гроша на вдержання укра-

їнських шкіл, інвалідів Визвольної Війни. А тут, у вільній і багатій країні, завмирає, не встигши розвинутися! Причин тому багато. Та головна причина — одна: брак совісних, відданих справі людей...

Повільно, надто повільно організація хліборобів всеж розросталася. Організовані околиці готувалися до виборів в законодатні установи провінцій, намічували хліборобських кандидатів. Виникала думка про злиття трьох хліборобських провінцій в одну, з одним спільним парляментом. Капітал причаївся, ждав дальших кроків очунявшого з мертвої сплячки супротивника-велитня. Зудар двох сил ставав неминучим, питанням часу. Одна, продукуюча сторона збиралася боронити своїх прав і справедливої оцінки своєї праці. Друга, захланна сторона — боронити свого стану посідання, від справедливости надто далекого, і права хлібороський стан по давньому використовувати.

Передвістниками надходячої бурі зявилися висмівання хліборобів по всяких пресових органах, висмівання покищо незлобні, жартівливі. Та час до часу маска незлобности зривалася, зпід неї показувалися хижі пазурі, ікла... Хлібороби не зіставалися в довгу. Відгризалися, що вони нікому не обіцюють по двацять пять долярів тижневого заробітку, не обіцюють розпродажу пива шклянками чи без шклянок, ні інших таких дрібниць, як це обіцюють перед виборами інші партії. Пояснювали свої жадання й давали зрозуміти, що від тих жадань вони не відступлять.

А кріза не давала людям вільніше віддихнути. До роботи по давньому не було приступу. Державну допомогу одержували міліони. У хліборобських провінціях дошкуляла посуха. Південні, безлісні частини провінцій загрожували обернутися у новітню Сагару; там фармерство жило на допомозі сливе поголовно. Самовистарчальною стала північ, де ліси зберігли вогкість у землі, а населення вело мішану господарку. Гіреньке було те провадження. Худоба, хліб віддавалося за безцін. Набіл, яйця тижнями чекали хоч сякого такого збуту, за щобудь. Його величність доляр ставав все рідшим гостем у фармерських родинах. Ніяких надій, ні просвітку! Жилося от так, аби животіти!

Світові обрії заволікалися між тим чорними хмарами. В кабінетах політиків, в сальонах багатих верств, поміж безробітними і між фармерством отверто говорилося про неминучість нової світової війни. Занадто порізнилися системи влади світових держав, занадто переплуталися міждержавні інтереси... "Малі" льокальні війни в суті річи не вгавали майже від закінчення Великої Війни. Війна китайських провінцій, напад Японії на Китай, Італійсько-Абісинська війна, врешті горожанська війна в Еспанії, з різними допомоговими чужинецькими частинами обом воюючим сторонам. Щось наче спроба новітних технічних засобів війни світовими потугами. Тож скрізь говорилося не про те, — буде війна чи не буде — а про те, коли вона вибухне, хто дасть до того причину? Противні демократичному устроеви держави поспішно готувалися до виступу. А народи покірно ждали часу, коли похмурі політики подадуть знак починати різню і руїну...

Военна хуртовина нависала над світом, котила до прірви. Всякі договори й конференції її на якийсь час віддалювали. Ліквідувати причини війни ставало не по силах кожній державі поокремо, ні всім їм у купі. Тим то в передишках, поміж конференціями і договорами, творилося міждержавні бльоки, всякі "осі" і союзи, не завжди доцільні, вимагані хвилевою одностайністю інтересів. Світ виразно поділився на табори. Перед у кожному таборі вели держави-велитні. Наче діти до матерей тулилася до великодержав дрібнота-державки друго і третьорядні. На Сході Европи і в Азії загадочним Сфінксом стежила за світовими подіями великодержава, від кількох соток літ "тюрма народів". Дрібні державки її відділювали від іншої, системою влади з нею споріднені, войовничої держави, що завдяки поблажливости держав-переможців у Великій Війні, по програній знов вбилася в піря, стала світовою потугою, загрозою для цілого світа. У південній Европі їй додержувала кроку третя держава, задивлена у минулу велич і силу давнього Риму. На Далекому Сході на своїх перелюднених островах таємничо суятилася держава "синів сонця". І кожна думаюча людина могла певно вгадати, хто і з ким розпічне світову заверюху. Проголошення війни сподівалися з дня на день. Середньо европейська великодержава на всі сторони прова-

дила всякі "аншлюси" і з кожним новим успіхом все сміливіше брязкала зброєю. Громом з ясного неба видався для людства союз тої держави з східно-европейською "тюрмою народів", саме у жнива. Світова заверуха стала питанням годин, не днів...

У такий грізний час, перед молоченням, року початку другої Світової Війни у невеликій, у вугли будованій хаті Безхатних відбувалася нарада ініціяторів хліборобської організації. На почесному місці, за столом, зовсім сивий суддя Дорінсайд. Обіч — його зять, Артур Стронггед і син, Едвард Дорінсайд Молодший. З другого боку господар хати. Господиня й обі дочки судді клопочуться перекускою: куховарок чи покоївок на фармах не держать, жінки мусять самі готувати й подавати. Коло мамів дітвора ввихається. Святослав Безхатний, хлопчак років трьох, вчить малу Марусю Стронггедівну ходити. Щось їй доказує одним їм обом зрозумілою мовою. Ростислав Безхатний щойно зводиться на ноги, падає і знов зводиться, невдоволено сам з собою розмовляючи. Може тут вперше заприязнюється майбутня подружна пара, хто то може знати? Діточа приязнь щира і трівка, без облуди і фальшивої етикети. Адже найщасливіші подружні пари творять люди, знані собі взаємно з малих літ...

Дорінсайди приїхали в Північний Саскачеван відвідати приятеля, а по при те обговорити поступовання хліборобів на майбутне. До властивого зудару щойно доходило. Здобутки хліборобів за минувший рік надто малі. Одними словами, хоч як гарними, твердого селянського розуму не переконаєш. Дорінсайдів зять прибув, щоб краще з давним знайомим запізнатися, а Дорінсайдівни — завдяки Надії. Старий суддя розважно вияснював стан річей. Справді, виявлявся він надто безвиглядним.

Добра четвертина населення Домінії на державній допомозі, головно робітництво й близько третина фармерства. Допомогою робітництво зведене на манівці. Довголітня допомога вбила у великій його скількости всяку охоту до праці і самодіяльности. Витворюється поволі тип робітника-невільника, звикшого одержувати все готове від свого пана, що і в кращі часи не зуміє дати собі ради. Торговий світ з робіт-

ництвом заграє, не скупиться в обінцяках. Натворено всяких робітничих союзів, копальняних, лісових, кравецьких, взуттєвих і просто безробітних спілок, влаштовуються "голодові" походи у столиці провінцій і Домінії. Але нема одної робітничої спілки, союзу, що охоплював би всі ділянки праці. Проводирі спілок часто ставленики капіталу, або скрайні ліві, діячі комуністичного інтернаціоналу. З робітництвом мають стільки спільноти, поскільки живуть з робітничих вкладок. Тим то проводирі диктують робітництву свої умови — часом в порозумінні з капіталом, за солідні охлапи; а здебільша за вказівками інтернаціоналу, з метою викликати соціялістичну революцію і також дістають охлапи зовні. Завдання хліборобів відкрити робітництву очи, допомогти створити один сильний робітничий союз, витворити між хліборобом і робітником щирі братерські взаємини, солідарність і співпрацю; кожного робітника-пролетаря обуржуазити. Нужді і пониженню продукуючих кляс треба положити кінець. Без революцій, розрухів, позбавлення майна або й життя своїх противників, тільки шляхом законодатним. А для того необхідно, щоб представники продукуючих кляс засіли в законодатних установах. Закони однаково охоронятимуть заможного й незаможного, інтеліґента і чорнороба без вирізнення національности. Охоронятиметься право кожного жити, чесно працювати і здобутками своєї праці користатися. Не буде великих багацтв в руках одної особи, та не буде й бездомних бідаків. Тоді повстане співпрацею кляс міцно споєна монолітна Канада, без економічних кріз і ґешефтярських "бумів". Прямувати до утворення такого ладу, обоснованого на щирости, чести й вирозумінні — святий обовязок кожного канадійця...

Праця над зорганізованням хліборобів надто тяжка. Треба поставити собі максимальні завдання і всіми силами старатися їх досягнути. Згуртовання хліборобських дистріктів у кооперативні відділи, заснування крамниць, майстерень, гарбарень, млинів, позичково-зберігавчих кас, чи навіть банків. Заведення сиротинців зо школами для малолітних хліборобських сиріт, притулків для немічних. Заліснення покинутих у наслідок посухи південних дистриктів хліборобських провінцій. Ці завдання необхідно виконати безумовно, а для того працювати

і працювати. Осягнеться мету — хлібороби виграли, не осягнеться — без зневіри шукатиметься інших шляхів, інших способів. Віра в успіх задуманого діла, витривалість — буде дороговказом до мети і кращої майбутности...

Хлібороби — люди праці. Не можуть вони довго переговорювати, конферувати, тижнями по конференціях бенкетувати. З бенкетом на фармі не розженешся... Зїхалися, обговорили — і до дому, рішення свої переводити в життя.

Вислідом нарад Дорінсайдів з Безхатним зявилася постанова—скликати перший хліборобський зїзд на половину жовтня, коли фармерство обмолотиться. На зїзді прилюдно обговориться хліборобські пекучі потреби, заманіфестується зріст орґанізації, вирішиться, як далі бути. А разом поставиться домагання противному хліборобам світови не легковажити сил хліборобської кляси. Не сподівалися ініціятори багатолюдного зїзду: делеґатів з орґанізованих околиць могло прибути всього десяток, та могли прибути хлібороби з неорґанізованих околиць, новим рухом зацікавлені.

Розїхалися — і знов почалася клопотлива праця над підготуванням зїзду. Кожна вільна хвиля присвячувалася тій праці, до того й молочення забирало годин дванацять кожної доби. На все більш критичну ситуацію в світі не мали часу зважати, та й не цікавилися нею. Понад сподівання ініціяторів зголосилися представники фармерських кольоній з провінцій, де відділів ще не було. Належало подумати, де, у якій околиці зїзд відбудеться, як делеґатів розмістити, підготовити плян праці, бо час ішов надто швидко...

І тоді, саме у час молочення, вибухла Друга Світова Війна. Перед всіма суспільними клясами Канади виникли нові завдання, нові обовязки, звязані з обороною Країни і нові пекучіші потреби...

(Кінець).

Червень - грудень 1944, Торонто, Онт.

ПОЯСНЕННЯ АНГЛІЙСЬКИХ І НЕАНГЛІЙСЬКИХ ЗУКРАЇНІЗОВАНИХ СЛІВ ВЖИВАНИХ У КНИЖЦІ ДЛЯ ЧИТАЧІВ З ПОЗА ПІВНІЧНО-АМЕРИКАНСЬКОГО КОНТИНЕНТУ.

Кайот — порода вовків.
Мус — дикі корови й буйволи.
Гелп — поможіть, рятуйте.
Некст — наступний.
Йес — так.
Шиф — корабель, пароплав.
Кводер — (гроші) 25 центів.
Кводер — (земля) чверть секції, 160 акрів.
Спорт — чепурун.
Ґрейн ексченндж — збіжева біржа.
Стоні Мовнтайн — тюрма в провінції Манітоба.
Корт — суд.
Ол райт — все в порядку.
Стрит — вулиця.
Екстра-ґенк — сезонова праця по направі залізниць.
Секція — (залізнича) — відтинок залізної дороги під доглядом означеного числа (3-7) людей зо старшим.
Секція — (земля) чотири фарми, 640 акрів, одна квадратова миля.
Тавншип — 36 квадратових миль (секцій).
Сіенар (С. Н. Р.). — Канадійські Національні Залізниці (компанія).
Сіпіяр (С. П. Р.). — Канадійські Тихоокеанські Залізниці (компанія).
Пудінг — англійська національна страва, десерт.
Кейк — печиво, торт.
Плейз — місце.
Бой-френд — приятель, також коханок.
Гадемський — зукраїнізована англійська лайка.
Шуфля — залізняк, рискаль.
Овер-тайм — праця понад установлені години.
Ґрінер — засік на збіжжя.
Бізнес — заняття в торговлі чи промислі.
Штукувати — ставити снопи в десятки.

Шюр — певно.
Фідер — в молотарні — полотно залізне, куди вкидають снопи.
Ґрінгорн — зелений, глузлива кличка.
Ломберджек — лісовий птах, також згірдлива кличка лісовиків.
Реліф — допомога.
Мулат — мішанець чорношкірих з білими.
Но — ні.
Но сер — ні, добродію, чи пане.
Віґвам — індіянське житло з полотна чи шкір, юрт.
Кошо — (французське) — свиня.
Бос — господар, розпорядчик.
Кемпа — колиба, барак.
Джан — Іван.
Іф ю нот — як що ні.
Ю го ту — забирайся до, підеш до —.
О Кей — оклик згоди.
Тайм-чек — посвідка на вироблені дні.
Юнія — спілка, головно робітнича.
Покер — картярська гра в гроші.
Кенора — місточко в Онтеріо.
Канора — місточко в Саскачевані.
Скункс — канадійський тхір, смердючка.
Сноф — порошкований тютюн з приправами, кладуть в рот.
Галовкатися — поздоровитися, привитатися.
Шомпер — (чоперс) — підчищувач доріжок в лісах, також обчищувач гілля дерева, (слово вживане лише українцями, хибно створене).
Скідер — скідва — робітник, що громадить дерево на купи (скідви) над дорогою.
Тимстер — керуючий кіньми.
Тайм-кіпер — писар, що записує працю робітників.
Мурмурандо (в музиці) — спів з закритим ротом, без слів.
Форман — наглядач.
Майнер — робітник в копальнях.
Темпати — забивати щебень під залізничі пороги.
Пушти — степи в Мадярщині.
Кеньор — хліб (мадярське).
Гиравт! — геть звідси! вон!
Дорти галішен — брудний галичанин.

Прайс — ціна.

Бушень — міра збіжжа, прим. пшениці 60 фунтів. Овес — 36 фунтів.

Фул ап — повно, заповнено.

Ченс — можливість.

Чап — молотий овес чи ячмінь.

Рів — муніціпальний урядник.

Паркюпайн — великий лісовий їжак.

Вацумерія — (гват із ди метер), — скалічене річення, — що таке, в чому справа?

Гарий — скорочене Григорій, або Гаврило.

Тоний — Антін.

Никель — (гроші) 5 центів.

Гарадж — крите приміщення на авта.

Скрипа — знаряддя для витягання землі з ровів.

Домпінг — (у значенні вжитому у книжці) запакування ринку яким будь продуктом.

Афідавит — запотребування з порукою кого будь з поза краю.

Фрейт — тягаровий поїзд.

Дрес — жіноче убрання, суконка.

Бійбочка — скалічене слово, від бейби - дитина, немовля.

Форд — система автомобілів.

Балон — груба ковбаса з молотого дешевого мяса.

Ю вонт сом мор тий? — Хочете більше чаю?

Кебс — зневажлива кличка поліцаїв.

Шов іс овер — вже по виставі.

Гомлес — без хати.

Протеже — (фр.) — той, за кого просять.

Смарт Алек — згірдлива кличка мудрагелів.

Май дірест — мій найдорожчий, май гони — мій медовий, май світ — мій солодкий.

Червона кобила — тягаровий поїзд.

Гомстед — 160 акрові фарми — роздавані поселенцям безплатно, або за невелику оплату.

Роберс — ґумові черевики на мокроту.

"Гом он ди ренч" — пісня, — Дім на ренчі. (Ренч — велика земельна посілість).

"Прізнорс сонг" — арештантська пісня.

Детектів — поліцай - розвідчик.

Маґуси — мокасини — взуття з мягкої шкури, без обцасів, індіянського походження.

Корд — купа дров, чотири стопи два цалі високий, 8 стіп широкий.

Боксвуд — дерево на дошки для скриньок.

Тимрик — рід твердого голчастого дерева.

Бум — гешефтярська горячка, прим. "золота горячка".

Ґрейд — у школі — кляса, також сорт збіжжа.

Робін Гуд, Файв Ровз — млинові компанії.

Трю, лов, мувіз, детективз сторіс — дешеві журнали, вулична література.

Шикаго Ґералд — Шикаґський Вістник, часопис.

Форинер — чужинець.

Ситдовн — сідай.

Дотер — дочка.

Крейзи — дурень.

Шиф-карта — білєт плавби морем.

Но кис — но вольк (но ворк) — нема поцілунків — нема роботи.

Сейлсмен — торговельний аґент.

Бронкс — невчений кінь.

ДОСІ ВИЙШЛИ З ДРУКУ НАСТУПНІ ПРАЦІ ОЛ. ЛУГОВОГО:

Тринадцять драм і комедій:— За Нарід Свій, у 5-х діях, Дала Дівчина Хустину — 5 дій, Сирітські Сльози — 3 дії, Брат на Брата — 4 дії, Віра Бабенко — 5 дій, Ольга Басарабова — 5 дій, Пани і Раби — 4 дії, Позичена Жінка — 2 дії, Сватання по Пошті — 3 дії, У Своїй Хаті Своя Воля — 3 дії, Без Вини Карані — 4 дії, В Листопадову Ніч — 3 дії, У Днях Слави — 4 дії, в роках 1932 - 1938.

Вірші — друкувалися в часописах "Український Голос", "Новий Шлях", "Канадійський Фармер" — в роках 1929 - 1937.

За волю України, повість з часів революції у Сх. Україні, у двох частинах, 212 сторін, 1939 року. (Друкувалася в щоденнику "Свобода", Зл. Держави, червень - вересень 1938).

Визначне Жіноцтво України — історичні життєписи у 4-х частинах, 247 сторін, 1942. (Частинно друкувалися в "Нов. Шляху" і "Україн. Робітникові", рр. 1936 - 1937).

Чорні Хмариізза Припяти — історична повість з часів Хмельниччини; 163 сторони, 1945 р. (Друкувалася у "Свободі" 1944 року).

Безхатний - (Діти Степу) — повість з життя українців в Канаді у 2-х частинах, стор. 297, (Нагороджена на Літер. Контесті Укр. Народного Союзу в Злуч. Державах, квітень 1945, друкувалося у щоденнику "Свобода" — травень - грудень 1945).

ГОТОВІ ДО ДРУКУ:

В Кігтях Двоголового Орла — повість з часів світової війни у двох частинах (перший том трильогії "Огнем і Кровю", друкувалося в "Свободі" — 1944 - 1945).

Буревій — 2-й том трильогії "Огнем і Кровю" — повість з часів революції у Сх. Україні, у 3-х частинах.

На Руїнах — 3-й том трильогії — повість з пореволюційних часів у Сх. Україні, у 3-х частинах.

Дажбожичи — (Діти Сонця). Повість з канадійського українського життя, у трьох частинах.

Історія Української Православної Церкви — у сімох частинах, (від початків християнства до наших днів).

Історична Енцикльопедія — два розділи: — події з історії держав білої й частинно жовтої рас. Поіменовані володарі кожної держави, діячі культури і мистецтва, — приблизно 300 сторін друку. II. розділ — Події з української історії — передкнязівська доба, Українська Держава, (князівства — Київське, Галицьке, Чернигівське, Переяславське, Новгород-Сіверське, Турово-Пинське, Волинське, та Полоцьке). Вказані всі українські князі по князівствах, степень їх споріднення межи собою і володарями інших держав. Литовсько-Українська держава, Україна під Польщею, Козацька Держава (вказані всі козацькі полки й полковники та діячі козаччини, при яких обставинах котрий з них згинув). Новітний період і Україна 1918-20 рр. Новий період доведений до наших днів. Перейменовані всі діячі української культури й мистецтва, з поданням дат. Давні українські імена на кожний день у році. (Перечень подій з української історії — займе зверх 400 сторін друку).

ДО ДРУКУ ГОТУЮТЬСЯ:

У Мряці Тисячеліття — Пять історичних повістей з княжого періоду (I. — Аскольд і Всеслав, II. Всеслав Ратославич, III. Ярослав Мудрий, IV. Володимир Мономах, V. Руїна Духа).

Світила Руїни: Три повісти з часів козацької України, (Іван Богун, Петро Дорошенко, Павло Полуботок).

Від волів до трону: Історична повість з життя в Україні 18-го віку.